

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

तात्त्विक व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखांतर्गत राज्यशास्त्र विषयातील विद्यावाचस्पती
(पीएच.डी.) पदवीकरीता सादर केलेला संशोधन प्रबंध

संशोधन प्रबंधाचा विषय

“एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची आदिवासींच्या विकासातील भूमिका-
विशेष संदर्भ : पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा अभ्यास”

(२००१ ते २०१०)

✽ अभ्यासक ✽

इंद्रजित भाऊराव जाधव

(एम.ए., एम.फिल.)

आ.ता.वि.वि.मंडळाचे

बी.डी.काळे महाविद्यालय घोडेगाव,

ता. आंबेगाव, जि.पुणे

✽ मार्गदर्शक ✽

प्राचार्य. डॉ. के. डी. पुराणे

(एम.ए., एम.फिल., पीएच.डी.)

श्री शिवछत्रपती महाविद्यालय, जुन्नर

ता. जुन्नर, जि.पुणे

राज्यशास्त्र विभाग

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे ३७

सप्टेंबर २०१६

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

* मार्गदर्शकाचे प्रमाणपत्र *

प्रमाणित करण्यात येते की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखेअंतर्गत राज्यशास्त्र विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीसाठी श्री. इंद्रजित भाऊराव जाधव यांनी “एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची आदिवासींच्या विकासातील भूमिका - विशेष संदर्भ: पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा अभ्यास (२००१-२०१०)” या विषयावरील संशोधन प्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले आहे.

सदर प्रबंधामध्ये समाविष्ट असलेली माहिती, प्राथमिक आकडेवारी व दुय्यम आकडेवारीच्या आधारे संकलित केलेली असून ती वास्तव व योग्य आहे.

प्रस्तुत प्रबंध यापूर्वी इतर कुठल्याही विद्यापीठास पीएच.डी. पदवीसाठी किंवा अन्य पदवीसाठी सादर करण्यात आलेला नाही.

मार्गदर्शक,

ठिकाण : जुन्नर

दिनांक : / / २०१६

प्राचार्य डॉ. के.डी. पुराणे
श्री शिवछत्रपती महाविद्यालय जुन्नर,
ता. जुन्नर जि. पुणे

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

* संशोधकाचे प्रतिज्ञापत्र *

मी प्रतिज्ञापूरुवक नमूद करतो की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाला तात्विक व समाजशास्त्र विद्याशाखेंतर्गत “एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्याची आदिवासींच्या विकासातील भूमिका - विशेष संदर्भ: पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा अभ्यास (२००१-२०१०)” या विषयावर पीएच.डी. पदवीसाठी प्रबंध सादर करीत आहे.

सदर संशोधन कार्य मी स्वतः केलेले असून त्यासाठी प्राथमिक आकडेवारी व दुय्यम आकडेवारी संकलित करून त्याचे विश्लेषण करून त्याच्या आधारे मी स्वतंत्रपणे निष्कर्ष व सूचना नोंदविलेल्या आहेत.

सदर प्रबंध मी किंवा इतर कोणीही यापूर्वी टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाला किंवा इतर विद्यापीठाला पीएच.डी. पदवीसाठी किंवा अन्य पदवीसाठी सादर करण्यात आलेला नाही.

ठिकाण : घोडेगाव

दिनांक : / /२०१६

संशोधक

(श्री. इंद्रजित भाऊराव जाधव)

बी.डी.काळे महाविद्यालय घोडेगाव

ता. आंबेगाव, जि.पुणे

॥ ऋणनिर्देश ॥

मी अभ्यासक म्हणून प्रथम ऋणनिर्देश व्यक्त करतो, ते माझे पीएच.डी. चे मार्गदर्शक प्राचार्य डॉ. के.डी. पुराणे यांनी माझा पीएच.डी. चा प्रबंध पूर्ण व्हावा म्हणून वेळोवेळी आठवण करून देऊन संशोधन कार्य पूर्ण होईपर्यंत व्यक्तिगत कामे बाजूला ठेवून मार्गदर्शन केले त्यामुळे संशोधन कामातील माझा उत्साह वाढत राहिला व सतत टिकून राहिला. यासाठी मनापासून सहकार्य केले. संशोधन विषय निवडण्यापासून ते संशोधनाचे काम पूर्ण होईपर्यंत सहकार्य केले. त्याबद्दल मी त्यांच्या ऋणात राहू इच्छितो.

संशोधन अभ्यासा-करीता घेतलेला विषय हा आदिवासी बांधवांच्या विकासाशी संबंधित आहे. घोडेगाव येथे पूर्वी पाच आणि आता चार जिल्ह्यांसाठी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आदिवासींच्या विकासासाठी विविध योजना राबवित आहे. त्या योजनांमुळे आदिवासींचा विकास किती झाला? सदर योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ किती आदिवासींना झाला? आदिवासींच्या विकासासाठी कोणत्या योजना राबवल्या जातात व कोणत्या योजनांची गरज आहे? शासन राबवित असलेल्या योजनाबाबत आदिवासी लाभाध्यांमध्ये किती जागृती आहे? याचे दर्शन घडवणारा विषय निवडण्याकडे माझे लक्ष केंद्रीत झाले. एकंदरीत विषयाची व्याप्ती लक्षात घेता मला असे वाटले की **“एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची आदिवासींच्या विकासातील भूमिका - विशेष संदर्भ: पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा अभ्यास (२००१-२०१०)”** हा विषय संशोधन कार्यासाठी घ्यावा असे मला वाटते. तशी इच्छा मी प्राचार्य डॉ. के. डी. पुराणे. (मार्गदर्शक) यांचेकडे व्यक्त केली. प्राचार्य डॉ. के. डी. पुराणे यांनीही या विषयाला मान्यता दिली व त्यानंतर मी या विषयावर संशोधन करण्याचे निश्चित केले. प्रस्तुत प्रबंधाचे काम पूर्ण करण्यासाठी माझे मार्गदर्शक प्राचार्य डॉ. के.डी. पुराणे यांच्याबरोबर वेळोवेळी झालेल्या चर्चेमुळे आत्मविश्वास वाढत गेला. मी केलेले लेखन वेळोवेळी तपासून दिले. महत्त्वाच्या सुचनाही त्यांनी केल्या. लेखनाची वेळेत फेरतपासणी केली. त्यामुळे माझे संशोधन पुर्णत्वास आले. त्यामुळे त्यांच्या ऋणातून मुक्त होणे अशक्य आहे.

संशोधन विषयाच्या अभ्यासासाठी निवडलेल्या आदिवासी लाभार्थ्यांच्या भेटी घेवून प्रश्नावली व चर्चेच्या माध्यमातून मला मोलाची माहिती मिळाली. लाभार्थ्यांनी केलेल्या सहकार्याबद्दल व दिलेल्या वेळेबद्दल त्यांचे ऋणनिर्देशन करणे मी माझे कर्तव्य समजतो.

संस्थेचे अध्यक्ष मा. कैलाशशेट काळे, उपाध्यक्ष सखाराम पाटील काळे, कार्याध्यक्ष मा. सुरेशशेट काळे, मा. सचिव व महाविद्यालय व्यवस्थापन समितीचे चेअरमन मा. जयसिंगराव काळे, सहसचिव श्री. अरविंदभाऊ काळे, खजिनदार नवनाथआप्पा काळे, समन्वय समितीचे चेअरमन श्री. सखाराम घोडेकर, इंग्लिश मॅडियम स्कूलचे चेअरमन अॅड. संजय आर्विकर, संस्थेचे सर्व संचालक व सल्लागार मंडळ, यांच्या सहकार्यामुळेच मी हे संशोधनाचे काम करू शकलो, त्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो.

महाविद्यालयाचे उपप्राचार्य प्रा. डॉ. मुळूकसर व सर्व प्राध्यापक सहकारी कार्यालयाचे प्रमुख श्री. अशोक काळेसर व सर्व शिक्षकेतर सहकारी यांनीही मोलाचे सहकार्य केले, त्याबद्दल सर्वांचे आभार.

माझ्या संशोधन कार्यात अतिशय मोलाचे सहकार्य केलेले प्राचार्य डॉ. के.एन. बवले पुणे, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातील राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, प्रा. डॉ. माणिक सोनवणे, प्रा. डॉ. अरविंद कुलकर्णी, प्रा. डॉ. एस.आर. काकडे, पुणे, प्रा. डॉ. पी.एम. बोरा, औरंगाबाद, प्रा. आर. जी. थडके, देगलूर, प्राचार्य नंदकुमार निकम, प्राचार्य टी.एन. कानवडे, राजूर, प्रा. डॉ. बी.डी. कुलकर्णी, पुणे, श्री. लक्ष्मण पवार, पुणे, कै. आनंद कपूर मंचर, कुसूमताई कर्णिक मंचर, श्री. सुरेश काळे डिंभा, श्री. सचिन कदम पुणे, प्रा. डॉ. दिलीप मुळूक या सर्वांनी संशोधन कार्यात मोलाचे सहकार्य केले, त्यांचा ऋणनिर्देश केलाच पाहिजे.

आदिवासी व दुर्गम भागात वाड्या, वस्त्या याठिकाणी जाऊन सर्व्हे करण्यासाठी ज्यांनी विशेष सहकार्य केले ते प्राचार्य बी.डी. माळवे, मुख्याध्यापक कै. रामदास काळे, प्रा. राजेंद्र जोशी, प्रा. सुनिल नेवकर, प्रा. कबाडी, जुन्नर, श्री. अशोक गभाले, श्री. विशाल साळवे, श्री. सुदर्शन पाळते, यांनीही मोलाचे सहकार्य केले त्यांचेही आभार.

तसेच एकात्मिक आदिवसी विकास प्रकल्पाचे प्रकल्प अधिकारी श्री. सिताराम कापसे, श्री. लोमेस सलामे, श्री. उमाकांत शेरकर, श्री. एम. के. मोरे, श्री. निलेश अहिरे, डॉ. तुकाराम पिचड, श्री. आबासाहेब गुंजाळ, कै. शांतीलाल बनसोडे, श्री. हिंगोनीकर, श्रीमती. चेतना मोरे, श्री. बी.के. लोंढे (सह. प्रकल्पअधिकारी) श्री. आनंद वायदंडे, श्री. भास्कर गायवळ, श्री. अबुज सर, श्री. के.बी. खेडकर, श्री. विठ्ठल चव्हाण, श्री. एम.डी. जाधव, श्री. ए.एस. जाधव, कार्यालयातील इतर अधिकारी व सर्व कर्मचारी यांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष सहकार्य करून सर्वांनी संशोधन कार्यासाठी लागणारी सर्व माहिती उपलब्ध करून दिली. त्याबद्दल मी मनापासून आभार मानतो.

सदर संशोधन कार्यामध्ये विविध ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल विशेषतः बी.डी. काळे महाविद्यालयाचे ग्रंथपाल प्रा. कैलास उंबरे व ग्रंथालयातील सर्व सहकारी, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाचे ग्रंथपाल गोखले, संस्थेचे ग्रंथपाल, आदिवासी प्रशिक्षण व संशोधन संस्था ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल, शाश्वत संस्थेचे ग्रंथपाल, महाराष्ट्र आरोग्य मंडळाचे ग्रंथपाल, इन्डियन इन्स्टिट्यूट ऑफ एज्युकेशन संस्था पुणे, येथील ग्रंथपाल व सर्व ग्रंथालयातील कर्मचारी यांनी आवश्यक ती माहिती मला उपलब्ध करून दिली त्यांचेही मनःपूर्वक आभार मानतो.

माझी पत्नी सौ. शोभा जाधव, मुलगी सौ. रूपाली जाधव-बावलगे, सौ. जयश्री जाधव-इंगळे पाटील, तसेच इंटरनेटच्या माध्यमातून वेळोवेळी मला माहिती उपलब्ध करून देणारे माझे जावई श्री. रामेश्वर बावलगे व श्री. भास्करराव इंगळेपाटील तसेच माझे मोठे बंधू श्री. मारूतीराव जाधव व माझे सासरे पी.जी. पाटील यांनीही आपल्यापरीने मोलाचे सहकार्य केले. त्यामुळेच हे काम पूर्ण होऊ शकले. त्यांचेही ऋणनिर्देश करावेच लागेल. सदर संशोधन प्रबंधाचे टंकलेखनाचे काम जुन्नर महाविद्यालयातील श्री. भागवत मामा, ओम साई कम्प्युटरर्सचे श्री. सचिन काळे व मंचर येथील सौ. ज्योती शिंदे यांनी वेळोवेळी पूर्ण करून दिले त्यांचेही आभार. या संशोधन कामासाठी ज्यांनी प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्षरित्या सहकार्य केले त्या सर्वांचे मी मनापासून ऋण व्यक्त करतो.

ठिकाण : घोडेगाव

संशोधक

दिनांक : / /२०१६

(श्री. इंद्रजित भाऊराव जाधव)

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृ.क्र.
१.	प्रास्ताविक आणि संशोधन पद्धती १.१ प्रास्ताविक १.२ संशोधन विषयाचे महत्त्व १.३ संशोधन विषयाची निवड १.४ संशोधन समस्या १.५ मागील संशोधनाचा आढावा १.६ अभ्यासाची उद्दिष्टे १.७ गृहितके १.८ संशोधन पद्धती- तथ्यसंकलन व नमुना निवड १.९ माहिती संकलनाची साधने १.१० माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण १.११ अभ्यासातील अडचणी/मर्यादा १.१२ प्रकरण नियोजन	१ ते ३५
२.	आदिवासींची ओळख २.१ प्रास्ताविक २.२ आदिवासी कोणाला म्हणावे? आदिवासींची व्याख्या २.३ आदिवासी समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये/लक्षणे २.४ भारतातील आदिवासी जमातीचे वर्गीकरण २.५ भारतातील आदिवासी जमाती २.६ भारतातील अतिमागास (Primitive) आदिवासी जमाती २.७ भारतातील आदिवासींची लोकसंख्या २.८ आदिवासींची भाषा २.९ आदिवासी संस्कृती २.१० आदिवासींचा धर्म २.११ आदिवासींची अर्थव्यवस्था	३६ ते ७९

	<p>२.१२ आदिवासीचे शिक्षण आणि साक्षरता</p> <p>२.१३ भारतातील भिन्न-भिन्न प्रदेशातील आदिवासी</p> <p>२.१४ महाराष्ट्रातील आदिवासी</p> <p>२.१५ क्षेत्रवार अनुसूचित जमातीची विभागणी</p> <p>२.१६ महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकसंख्या</p> <p>२.१७ महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय मुख्य जमाती</p> <p>२.१८ महाराष्ट्रातील आदिम जमाती</p> <p>२.१९ महाराष्ट्रातील आदिम जमातीची लोकसंख्या</p> <p>२.२० महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जमातीची यादी</p> <p>२.२१ महाराष्ट्र राज्यातील क्षेत्रवार लोकसंख्येची सांख्यिकी माहिती</p> <p>२.२२ महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातीनिहाय लोकसंख्या</p> <p>२.२३ महाराष्ट्रातील आदिवासींचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन</p> <p>२.२४ महाराष्ट्रातील आदिवासी शिक्षण आणि साक्षरता</p> <p>२.२५ पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी आदिवासींच्या विकासासाठी सांगितलेली पाच सुत्रे</p> <p>२.२६ आदिवासी समाजाच्या अभ्यासाचे महत्त्व</p>	
३.	<p>आदिवासींच्या विकासासाठीच्या घटनात्मक तरतूदी आणि कायदे</p> <p>३.१ प्रस्तावना</p> <p>३.२ भारतीय घटनेचा सरनामा आणि आदिवासी समाजासाठीच्या तरतूदींचा आशय</p> <p>३.३ आदिवासीसाठी घटनात्मक तरतूदी</p> <p>३.४ अन्य तरतूदी</p> <p>३.५ आदिवासीसाठी घटनात्मक तरतूदी - त्यामध्ये केलेल्या दुरुस्त्या</p> <p>३.६ आदिवासी संबंधी महत्त्वाचे कायदे</p> <p>३.७ सारांश</p>	८० ते १२०

४	<p>एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे आदिवासींच्या विकासासाठी राबवित असलेल्या विविध योजनांची माहिती</p> <p>४.१ प्रस्तावना ४.२ शैक्षणिक विकासाच्या योजना ४.३ आर्थिक विकासाच्या योजना ४.४ कृषी विकासाच्या योजना ४.५ आदिवासींच्या विकासासाठी विशेष केंद्रिय सहाय्य योजना ४.६ इतर योजना</p>	१२१ ते १५५
५	<p>घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची संरचना व कार्यपद्धती</p> <p>५.१ प्रस्तावना ५.२ संकल्पना - इतिहास ५.३ आदिवासी विकासाची संकल्पना ५.४ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची उद्दिष्टे ५.५ महाराष्ट्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प ५.६ महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय संरचना ५.७ घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा नकाशा ५.८ घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची प्रशासकीय संरचना ५.९ घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे कार्यक्षेत्र ५.१० आदिवासी उपयोजना - संकल्पना ५.११ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील (टी.एस.पी.) गावे व लोकसंख्या ५.१२ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील आदिवासींची साक्षरता ५.१३ आदिवासी समाजापुढील समस्या ५.१४ पुणे जिल्ह्याची भौगोलिक माहिती ५.१५ पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची माहिती</p>	१५६ ते १९०

	५.१६ आदिवासी विकासासाठी स्थापन केलेल्या विविध महामंडळाची माहिती ५.१७ सारांश	
६	माहितीचे संकलन व विश्लेषण	१९१ ते २५४
७	निष्कर्ष व शिफारशी ७.१ प्रस्तावना ७.२ उद्दिष्टांची पूर्तता ७.३ गृहितकांची पडताळणी ७.४ निष्कर्ष ७.५ शिफारशी ७.६ भावी संशोधनाची दिशा	२५५ ते २७६
	संदर्भग्रंथसूची	२७७ ते २८२
	परिशिष्टे १. प्रश्नावली २. राज्यघटनेच्या कलम ३४२ नुसार आदिवासी जमातींची यादी ३. भारतातील अतिमागास आदिवासी जमातीची यादी ४. महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी विकास कार्यक्रमावरील योजनांतर्गत व्यय ५. महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील तरतूद व खर्च ६. आदिवासी उपयोजनेसाठी प्राप्त होणारे विशेष केंद्रिय सहाय्य व झालेला खर्च ७. योजना अंमलबजावणी विषयक वेळापत्रक ८. आदिवासी विभाग दर्शविणारा महाराष्ट्राचा नकाशा ९. महाराष्ट्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प(२९) १०. स्थलदर्शक नकाशा	२८३ते ३२१
	संक्षिप्त चिन्हांचा खुलासा	३२२

**संक्षिप्त चिन्हांचा खुलासा
(Obberivations)**

1. **A.P.O.** : Assistant Project Officer
2. **A.T.C.** : Additional Tribal Commissioner
3. **A.T.S.P.** : Additional Tribal Sub-Plan
4. **I.T.D.P.** : Integrated Tribal Development Project
5. **M.A.D.A.** : Modifide Area Development Approach
6. **M.S.C.T.D.C.** : Maharashtra State Corporation Tribal Development
7. **Mini M.A.D.A.:** Mini Modifide Area Development Approach
8. **O.T.S.P.** : Other Tribal Sub-Plan
9. **P.O.** : Project Officer
10. **P.T.G.** : Primitive Tribes Group
11. **S.T.** : Sheduled Tribes
12. **S.T.D.C.** : Shabari Tribal Development Corporation
13. **T.B.** : Taluka Block
14. **T.D.D.** : Tribal Development Department
15. **T.R.T.I.** : Tribal Research & Training Institute
16. **T.S.P.** : Tribal Sub-Plan

प्रकरण पहिले
प्रास्ताविक आणि संशोधन पद्धती

- १.१ प्रस्तावना
- १.२ संशोधन विषयाचे महत्त्व
- १.३ संशोधन विषयाची निवड
- १.४ संशोधन समस्या
- १.५ मागील संशोधनाचा आढावा
- १.६ अभ्यासाची उद्दिष्टे
- १.७ गृहितके
- १.८ संशोधन पद्धती
- १.९ माहिती संकलनाची साधने
- १.१० माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण
- १.११ अभ्यासातील अडचणी/मर्यादा
- १.१२ प्रकरण नियोजन

प्रकरण पहिले

प्रास्ताविक व संशोधन पद्धती

१.१ प्रस्तावना :

भारत हा देश विविधतेने नटलेला आहे. भारतात असलेल्या विविधतेत एकताही असल्याचे दिसून येते. भारतातील विविध राज्यातील लोकांची भाषा, धर्म, संस्कृती, रूढी, चालीरिती, परंपरा याचा विचार केल्यास त्यामध्ये विविधता दिसते. सामाजिक क्षेत्रात जशी विविधता दिसते तशीच ती आर्थिक क्षेत्रातही दिसते. असा हा भारतीय समाज विविध जातींमध्ये विभागलेला आहे. आपल्या देशात ६ हजारांपेक्षा जास्त जाती व उपजाती आहेत. जातीप्रमाणेच विविध आदिवासी जमाती देखील आहेत. देशात जवळपास सर्वच राज्यात आदिवासी लोक आढळतात. सन २००१ च्या जनगणनेप्रमाणे आदिवासी समाजाची लोकसंख्या ८.४ कोटी आणि ती एकूण लोकसंख्येच्या ८.२ टक्के इतकी आहे. सन २०११ च्या जनगणनेप्रमाणे आदिवासी समाजाची लोकसंख्या १०.४५ कोटी असून ती एकूण लोकसंख्येच्या ८.६३ टक्के इतकी आहे. देशात २५० इतके मुख्य आदिवासी समूह आहे. आदिवासी समाज भारताच्या दऱ्याखोऱ्यांत राहणारा अत्यल्प शिक्षित असलेला आणि जंगलात राहणारा, वनोपजावर जीवन जगणारा, शेतीच्या अल्प उत्पन्नावर गुजराण करणारा, शेतमजूर म्हणून काम करणारा, अंगावर पुरेसे वस्त्र नसलेला, व्यसनाधिनता, रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा व दारिद्र्यात अडकलेला पिढ्यानपिढ्या शोषित असलेला एक प्रमुख समाज देशाच्या जवळपास सर्वच राज्यांत आढळतो. तो म्हणजे आदिवासी समाज होय.

आदिवासी समाज हा स्वतःची वेगळी अशी संस्कृती जोपासणारा, देवावर व दैवावर विश्वास ठेवणारा, अन्याय सहन करणारा, जंगलात राहत असल्यामुळे बाहेर जगताशी फारसा संबंध न आलेला लाजरा व बुजरा हा समाज स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळातही बराच काळ विकासाच्या प्रवाहापासून दूर राहिला आहे. पिढ्यानपिढ्या विकासापासून दूर असलेल्या आदिवासी

समाजाच्या विकासासाठी भारताच्या संविधानातही विशेष तरतूदी केल्या आहेत. स्वतंत्र भारतात मागील ६९ वर्षात आदिवासींच्या जीवनाविषयीची व्यापक माहिती समोर आली आहे. आदिवासींचा बाह्य समाजाशी प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष संपर्क आल्यामुळे संस्कार, संस्कृती, आचार विचारांची देवाणघेवाण त्यांच्यात वाढलेली दिसून येते. ज्या समाजसेवकांनी आदिवासींच्या उन्नतीसाठी, प्रगतीसाठी स्वतः वाहून घेतले आहे त्यांच्या सेवेला आता महत्त्व प्राप्त झालेले आहे व त्यांच्या कार्याचे मूल्यमापनही होऊ लागले आहे. सेवाकार्यासाठी निर्माण झालेल्या सेवाभावी संस्थांची कामे व शासनाने दिलेला मदतीचा हात यामुळे आदिवासी समाजसुधारणेच्या कार्याला गती मिळत आहे. त्याचबरोबर घोडेगाव येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामुळे आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाला चालना मिळत आहे. तथापि, आदिवासी समुहाच्या अंगभूत मर्यादा, शासनाची उदासिनता आणि प्रशासनाची अकार्यक्षमता यामुळे आदिवासी विकासाच्या योजनांचा सुकाळ असूनही आदिवासी समुहाच्या जीवनात म्हणावा तेवढा फरक पडलेला दिसत नाही.

१.२ संशोधन विषयाचे महत्त्व :

भारतीय समाजाचा एकंदरीत विचार केल्यास याच समाजाचा घटक असलेला आदिवासी समाज हा अविकसित, मागास, दुर्बल व कमकुवत असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाज सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेला आहे. पिढ्यानपिढ्या हा समाज दऱ्याखोऱ्यांत, जंगलात राहिल्यामुळे इतर प्रगत समाज व आदिवासी समाज यांच्यात विकासाची मोठी दरी राहिली आहे असे दिसून येते. सर्व क्षेत्रातील ही दरी भरून काढण्याच्या दृष्टीने स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्र व राज्यशासनाकडून सर्वतोपरी प्रयत्नही केले जात आहेत. त्यासाठी नवी प्रशासकीय यंत्रणा उभारून आदिवासींच्या विकासासाठी सर्वदृष्टीने प्रयत्न केले जात आहेत.

आदिवासी समाजाला प्रगत समाजाच्या बरोबर आणण्याच्या दृष्टीने सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, कृषी, आरोग्य, उद्योग व्यवसाय, सहकार इत्यादी क्षेत्रात वैयक्तिक व सामुहिक लाभाच्या योजनांद्वारे सर्व स्तरावर प्रयत्न केले जात आहेत. त्यामुळे आदिवासींच्या जीवनमानात

सुधारणा होत असल्याचे दिसून येत आहे. शिक्षण, रस्ते, पाणी, वीज, निवारा इत्यादी मुलभूत गरजांअभावी मागे राहिलेला आदिवासी समाज इतरांच्या बरोबर येण्यासाठी त्यास जागृत करणे व त्यांच्यासाठी सुरू केलेल्या योजनांचा लाभ सत्वर त्यांच्यापर्यंत पोहचविणेही तितकेच गरजेचे होते. त्यासाठी लोकाभिमुख अशा प्रशासकीय यंत्रणेचीही आवश्यकता होती म्हणून १९८३ साली मंत्रालयीन स्तरावर आदिवासी विकास विभागाची स्थापना करण्यात आली असून सन १९९२ साली या विभागाची पुनर्रचनाही करण्यात आली आहे. आदिवासी समाजाचे अज्ञान, दारिद्र्य, व्यसनाधिनता, आर्थिक दुर्बलता, त्यांचे होणारे सामाजिक आर्थिक शोषण दूर करून त्यांची प्रगती करण्याचे प्रयत्न सर्व स्तरावर चालू आहेत. त्यासाठी राज्याच्या अंदाजपत्रकात स्वतंत्र अशी आर्थिक तरतूदही केली जात आहे. तथापि त्यांचे जीवनमान किती सुधारले, त्यांचे मुलभूत प्रश्न सुटू शकले का? शासनाच्या विविध वैयक्तिक व सामुहिक योजना कोणत्या व त्या योजनांचा लाभ त्या समाजाला किती झाला? आदिवासींच्या आर्थिक उत्पन्नात भर पडली का? विकास प्रशासनाचा एक भाग म्हणून आदिवासींसाठी स्थापन केलेली प्रशासकीय संरचना पुरेशी आहे का? या प्रशासकीय संरचनेमुळे आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासास चालना मिळाली का? निर्माण केलेली विस्तारीत प्रशासकीय यंत्रणा लोकाभिमुख आहे का? शासन विकासासाठी करीत असलेल्या प्रयत्नास आदिवासी समाजाचा कितपत प्रतिसाद आहे? आदिवासी विकासासाठी स्थापन केलेल्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची आदिवासींच्या विकासामध्ये कशी भूमिका राहिली आहे? या सर्व बाबींचा सविस्तर शोध घेणे महत्वाचे वाटले. म्हणून या संशोधनाद्वारे हे काम हाती घेण्यात आले आहे.

पिढ्यानपिढ्या दुर्लक्षित राहिलेल्या आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व अन्य समस्यांचा व या समस्या सोडविण्यासाठी स्थापन केलेल्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता आहे असे या समाजात वावरताना दिसून आले. त्याचा अभ्यास करणे गरजेचे वाटले व त्या समाजाच्या विकास प्रक्रियेस हातभार लावण्यासाठी ते महत्वाचे असल्याचे दिसून येते.

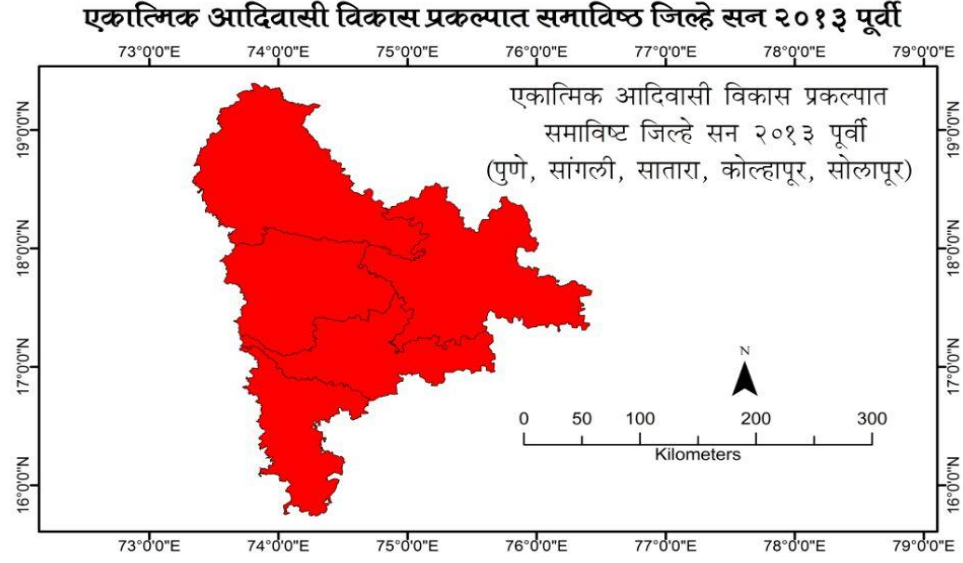
१.३ संशोधन विषयाची निवड :

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ९.६८ कोटी इतकी असून त्यापैकी आदिवासी लोकसंख्या ५७.७७ लक्ष इतकी आहे. राज्यातील आदिवासी लोकसंख्येचे इतर लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण ८.८५ टक्के इतके आहे.^१ सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या ११.२३ कोटी इतकी असून त्यापैकी आदिवासी लोकसंख्या १०५.१० लक्ष इतकी आहे. राज्यातील आदिवासी लोकसंख्येचे इतर लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण ९.३५ टक्के इतके आहे. देशात महाराष्ट्राचा आदिवासी लोकसंख्येच्या संदर्भात दुसरा क्रमांक लागतो.

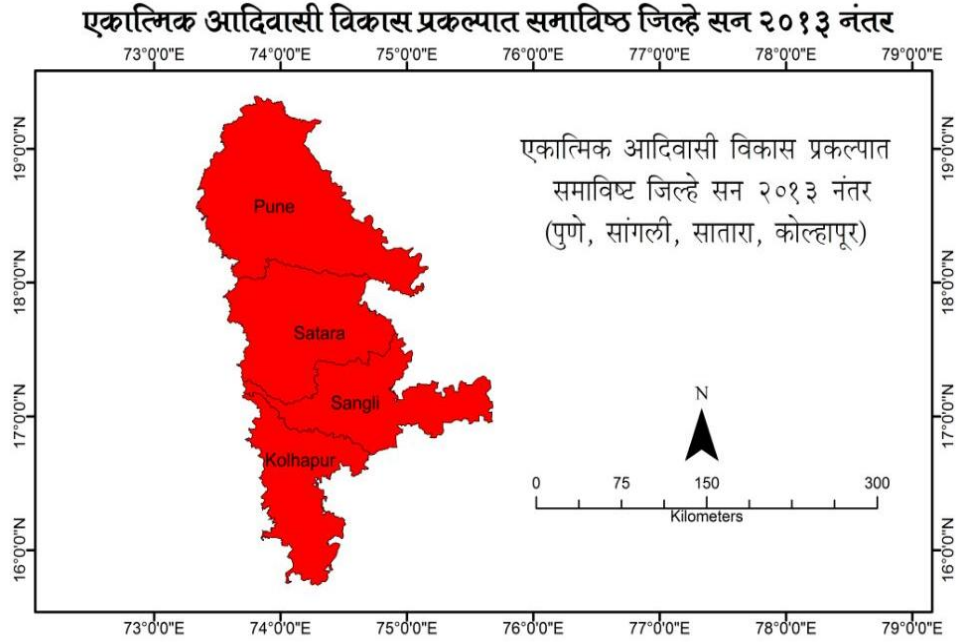
महाराष्ट्राचे भौगोलिक क्षेत्र ३,०७,७१३ चौ. कि. मी. असून त्यातील ५०७५७ चौ. कि. मी. क्षेत्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्राखाली येते. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील आदिवासीपैकी एकूण सुमारे ४९ टक्के आदिवासी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, माडा आणि मिनी माडा क्षेत्रात राहतात. उर्वरित ५१ टक्के आदिवासी या क्षेत्राबाहेर राहतात. महाराष्ट्रात ३६ जिल्हे आहेत. त्यापैकी ठाणे, गडचिरोली, रायगड, नाशिक, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नागपूर, भंडारा, गोंदिया, नंदुरबार, चंद्रपूर, यवतमाळ, अमरावती, नांदेड या जिल्ह्यात आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणावर आहे. राज्यात भिळ, आंध, गोंड, कातकरी, महादेव कोळी, ठाकर, सावरा, पारधी, कोरकू इत्यादी जमाती आढळतात. महाराष्ट्रातील कातकरी, कोलाम, माडीयागोंड या जमाती केंद्र शासनाने आदिम जमाती म्हणून अधिसूचीत केल्या आहेत.

महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील व उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींचा एकात्मिक पद्धतीने सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनाने विविध योजना आखून व त्याची नियोजनबद्ध अशी अंमलबजावणी विस्तारीत प्रशासकीय योजनेद्वारा करित आहे. महाराष्ट्रात आदिवासी उपयोजनेअंतर्गत राबवित असलेल्या सर्व योजनांची अंमलबजावणी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे केली जात आहे. महाराष्ट्रात एकूण २४ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प होते. त्यामध्ये आता भर पडून सध्या महाराष्ट्रात २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आहेत. त्यापैकीच एक प्रकल्प घोडेगाव ता. आंबेगाव जि. पुणे येथे

आहे. या प्रकल्पाच्या कार्यक्षेत्रात पुणे, सोलापूर, सातारा, सांगली व कोल्हापूर हे पाच जिल्हे येतात.

सोलापूर येथे नवीन एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प सुरू झाल्यामुळे आता चार जिल्हे या प्रकल्पात येतात.

वरील चार जिल्ह्यांपैकी प्रामुख्याने पुणे जिल्ह्यात आदिवासींची संख्या मोठ्या प्रमाणावर आहे. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार पुणे जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ७२,३२,५५५ इतकी असून त्यापैकी २,६१,७२२ इतकी आदिवासींची लोकसंख्या आहे. तसेच सन २०११ च्या जनगणनेनुसार पुणे जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ९४२९४०८ इतकी असून त्यापैकी आदिवासींची लोकसंख्या ३४८८७६ इतकी आहे. त्याचे एकूण लोकसंख्येशी प्रमाण ३.७० टक्के इतके आहे. पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव तालुक्यात ६३ व जुन्नर तालुक्यात ६८ गावांचा आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात समावेश केला आहे. तसेच खेड तालुक्यातील ५ गावे अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात व २२ गावे माडा क्षेत्रात आणि मावळ तालुक्यातील १९ गावे मिनी माडा मध्ये समाविष्ट आहेत. अशा प्रकारे पुणे जिल्ह्यातील १७७ गावे आदिवासी उपयोजना व अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना, माडा आणि मिनी माडा मध्ये समाविष्ट आहेत.

पुणे जिल्ह्याचा आदिवासींच्या संदर्भात विचार केल्यास जिल्ह्यातील आंबेगाव व जुन्नर या दोनच तालुक्यात १३१ गावे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात आहेत. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा विचार करता पाच जिल्ह्यांच्या कार्यक्षेत्रात पुणे जिल्ह्यात जास्त आदिवासी लोकसंख्या असल्यामुळे संशोधकाने पुणे जिल्ह्याची निवड केली असून पुणे जिल्ह्यात आंबेगाव व जुन्नर या तालुक्यांत मोठ्या प्रमाणावर आदिवासी लोकसंख्या आहे. म्हणून संशोधकाने या दोन तालुक्यावर लक्ष केंद्रीत केले आहे. संशोधक हे पुणे जिल्ह्यातील मंचर येथील रयत शिक्षण संस्थेच्या अण्णासाहेब आवटे महाविद्यालयात प्राध्यापक म्हणून ११ वर्षे काम केले आहे. नंतर घोडेगाव येथील आंबेगाव तालुका विद्या विकास मंडळ संचालित बी. डी. काळे महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून गेली २२ वर्षे कार्यरत आहेत. प्राध्यापक असताना राष्ट्रीय सेवा योजनेचे कार्यक्रम अधिकारी म्हणून तदनंतर प्राचार्य म्हणून काम करताना त्यांनी परिसरातील अनेक आदिवासी गावांना शैक्षणिक उपक्रमाच्या निमित्ताने व अन्य कार्यक्रमांच्या निमित्ताने भेटी दिल्यामुळे असे निदर्शनास आले की, आदिवासींचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, आरोग्य व अन्य घटकांच्या संदर्भात इतर समाजाच्या तुलनेत आदिवासी समाजाची फारशी प्रगती नाही. त्यामुळे त्यांनी घोडेगाव स्थित

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयास भेट देऊन आदिवासींच्या विकासाच्या विविध योजना आणि आर्थिक तरतूदीची माहिती घेतली. तसेच एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या प्रशासनाविषयी माहिती करून घेतली. आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासामध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची भूमिका काय? हे जाणून घेण्यासाठी संशोधकाने प्रस्तुत विषयाची निवड केली आहे.

१.४ संशोधन समस्या :

आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी केंद्र व राज्य शासनाने अनेक योजनांची आखणी केली आहे. या सर्व योजना राबविण्यासाठी अथवा या योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी आदिवासी ज्या क्षेत्रात राहतात त्यांचा एकत्रीत विकास करता यावा म्हणून आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील व आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील आदिवासींचे जीवनमान सुधारण्याच्या उद्देशाने पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून स्वतंत्र आदिवासी उपयोजना राबविण्यात येत आहे. महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी विकास विभागाकडे आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. आदिवासी विकास विभागाकडे उपयोजना तयार करणे व या उपयोजनेच्या अंमलबजावणीचे सुनियंत्रण करणे ही जबाबदारी आहे. त्याप्रमाणे आदिवासींकरीता उपयोजनेत अनेक योजना आखून त्याची आदिवासी भागात कार्यवाही व अंमलबजावणी केली जात आहे. हे काम आदिवासी विकास विभागान्तर्गत एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प करित आहे. महाराष्ट्रात असे एकूण २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प असून त्यापैकी एक घोडेगाव ता. आंबेगाव जि. पुणे येथे आहे. या प्रकल्पामुळे आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात किती भर पडली किंवा त्याचा आदिवासींच्या विकासावर कितपत परिणाम झाला याचा शोध घेण्याचे काम या संशोधनाद्वारे ठरविले आहे.

थोडक्यात आदिवासी समाजाला मुख्य प्रवाहाबरोबर आणण्यासाठी शासन स्तरावरून विविध योजना राबविण्यात येत असतांना आदिवासी समाजाच्या काही भागाचा विकास तुलनेने

अधिक झाला तर काही भागाचा विकास कमी प्रमाणात झालेला दिसून येतो. त्यामुळे अजूनही हा समाज मुख्य प्रवाहापासून दूर असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाजाच्या संदर्भात हीच समस्या निर्माण होऊन या समस्येची उकल करण्यासाठी संशोधकास घोडेगाव येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या योगदानाचा अभ्यास करण्याची आवश्यकता वाटली. त्यासाठी पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र निश्चित करण्याचे ठरविले. या प्रकल्पामुळे आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात किती भर पडली किंवा त्याचा आदिवासींच्या विकासावर कितपत परिणाम झाला याचा शोध घेण्याचे काम या संशोधनाद्वारे ठरवून “एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची आदिवासींच्या विकासातील भूमिका-विशेष संदर्भ : पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा अभ्यास (२००१-२०१०)” ही संशोधन समस्या निश्चित केली.

१.५ मागील संशोधनाचा आढावा :

अलिकडील काळात आदिवासींच्या संदर्भात विविधांगानी संशोधन करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. अनेक लेखकांनी आदिवासींच्या संदर्भात ग्रंथ लिहून आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय व अन्य जीवनावर प्रकाश टाकला आहे. त्यामुळे आदिवासींच्या संदर्भात संशोधन करून त्यांच्या प्रश्नांची उकल करण्यास संशोधकांना या अभ्यासाचा निश्चितच आधार मिळाला आहे असे दिसून येते.

प्रस्तुत अभ्यासात “आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची भूमिका घोडेगाव येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा अभ्यास विशेष संदर्भ पुणे जिल्हा” याबाबत अभ्यास केला आहे. आदिवासींच्या संदर्भात अभ्यास करताना आदिवासींची मूळ स्थिती त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, सांस्कृतिक इ. बाजूंचा अभ्यासही महत्वाचा आहे. त्या दृष्टीने विचार केल्यास पूर्वीच्या संशोधन साहित्याचा परामर्श हा प्रस्तुत अभ्यासाची मांडणी करण्यासाठी उपयोगी ठरणारा आहे.

प्रस्तुत संशोधनात आदिवासी विकासासाठीची प्रशासकीय संरचना व आदिवासींच्या विकासासाठी राबविण्यात येत असलेल्या विविध योजनांचा अभ्यास करण्यात येत आहे. एकात्मिक

आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या माध्यमातून राबविण्यात येत असलेल्या योजनांच्या माध्यमातून आदिवासी समुहाच्या जीवनात होत असलेले बदल आणि या योजनांच्या माध्यमातून देण्यात येत असलेले लाभ इत्यादीमुळे आदिवासींचा होणारा वैयक्तिक व सामुहिक विकास आणि त्या संदर्भातील वस्तुस्थितीवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. हे संशोधन करताना पूर्वीचे संशोधन साहित्य निश्चितच मार्गदर्शक ठरणारे आहे. या संशोधनाचा त्यांच्या निष्कर्षांचा आणि त्यात मांडलेल्या सुचनांचाही संशोधकाने प्रस्तुत संशोधनात उपयोग करून घेतला आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत अभ्यास विषयाशी निगडित पूर्वीच्या उपलब्ध असलेल्या संदर्भ साहित्याचा आढावा खालीलप्रमाणे आहे.

१.५.१ डॉ. गारे गोविंद मंगोजी :

यांनी आपला शोधप्रबंध “Tribal in an Urban Setting” (A study of Socio-Economic Impact of Poona City) या विषयावर पुणे विद्यापिठात सन १९७२ साली सादर केला आहे. डॉ. गारे यांनी आपल्या शोधनिबंधात शहरामध्ये स्थलांतरीत झालेल्या महादेव कोळी समाजावर शहरीकरणाचा काय परिणाम झाला याचा मागोवा घेतला आहे. डॉ. गारे यांनी आपल्या शोध प्रबंधाचे ५ प्रकरणात विभाजन केलेले आहे.

औद्योगिक केंद्र असलेल्या पुणे शहरामध्ये आदिवासी क्षेत्रातून स्थलांतरीत झाल्यामुळे व इतरत्र संपर्कामुळे महादेव कोळी समाजाच्या परंपरागत व स्वावलंबी जीवनामध्ये बदल झाल्याचे दिसून आले आहे. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या काळात जास्त महादेव कोळी पुणे शहरात आले आहेत असे आढळून आल्याची नोंद त्यांनी केली आहे.

बेरोजगारी, कमी उत्पन्न, त्यांच्या स्थानिक गावामध्ये कठीण आर्थिक परिस्थितीला सामोरे जावे लागत असल्यामुळे स्वतःच्या आर्थिक सुबत्तेसाठी व चांगला रोजगार मिळण्याच्या हेतूने पुणे शहरात जाण्याचा निर्णय त्यांनी घेतल्याचे दिसून येते अशी नोंद त्यांनी केली आहे. आदिवासी क्षेत्रात शिक्षणाच्या सुविधा नसल्यामुळे काही महादेव कोळी विशेषतः आपल्या पाल्यास उच्च शिक्षण घेता यावे म्हणूनही स्थलांतराचा निर्णय घेतल्याचे दिसून येते. आर्थिक व शैक्षणिक

परिस्थितीबरोबरच या स्थलांतरासाठी काही सामाजिक व मानसशास्त्रीय कारणे असल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे.

महादेव कोळीमधील तरुण वर्ग नोकरीमध्ये तसेच व्यवसाय करण्यासाठी विशेषतः ज्यामध्ये प्रशिक्षणाची व तांत्रिक कौशल्याची गरज नाही अशा नोकरीमध्ये करिअर करण्यासाठी शहरात आल्याचे दिसून येते असाही निष्कर्ष त्यांनी मांडला आहे. साधारणतः १९६० ते १९७० च्या दशकात जे महादेव कोळी शहरात स्थलांतरीत झाले आहेत ते अलिकडील स्थलांतरीत झालेल्या महादेव कोळी समाजापेक्षा अधिक प्रबळ दिसतात असेही आढळून आल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे. शहरात स्थलांतर केल्यामुळे महादेव कोळी समाजाच्या जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात बदल झाल्याचे दिसून आले आहे असेही त्यांचे मत आहे.^१

१.५.२ डॉ. पिचड नलिनी भरतराव :

यांनी आपला “पश्चिम व उत्तर महाराष्ट्रातील महादेव कोळी समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचा त्यांच्या शैक्षणिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास” या विषयावरील शोधप्रबंध पुणे विद्यापीठातील शिक्षणशास्त्र विभागाला सन १९९९ साली सादर केला आहे.

पश्चिम व उत्तर महाराष्ट्रातील महादेव कोळी समाजाच्या शैक्षणिक स्थितीचा, प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणाचा, उच्च शिक्षण व व्यावसायिक शिक्षणाचा, तांत्रिक शिक्षणाचा, मुलींच्या शैक्षणिक स्थितीचा अभ्यास करणे तसेच या समाजाच्या शिक्षणामध्ये येणाऱ्या अडचणींचा तसेच त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचा त्यांच्या शैक्षणिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे व महादेव कोळी समाजाच्या शैक्षणिक विकासासाठी काही उपाय योजना सुचविणे ही संशोधनाची उद्दिष्टे होती.

डॉ. पिचड आपल्या निष्कर्षात असे म्हणतात की, आदिवासींचे शिक्षण त्या त्या भागातील शिक्षक व मुख्याध्यापकावर अवलंबून असते. शिक्षक व मुख्याध्यापकांना आदिवासी जीवनाबद्दल व आदिवासींच्या शिक्षणाबद्दल आपुलकी असणे गरजेचे आहे. चांगल्या शिक्षणासाठी चांगल्या भौतिक व शैक्षणिक सुविधांची गरज आहे, त्या पुरविल्या जाव्यात. प्रयोगशाळा, प्रयोगशाळा

साहित्य, ग्रंथ, खेळाची साधने, पर्यवेक्षित अभ्यासाची सोय, मुलींच्या शिक्षणाची विशेष काळजी, शिक्षण घेताना अर्थसहाय्य, वसतीगृहे इ. बाबीकडे लक्ष देणे गरजेचे आहे. शासनाने आदिवासी भागामध्ये आपले शैक्षणिक कार्य चोखपणे बजावलेले दिसते. मात्र या कामात खाजगी संस्थांचा सहभाग नगण्य दिसतो. आदिवासी भागात शाळांचा विस्तार समाधानकारकपणे झालेला दिसून येतो. मात्र वर्ग खोल्या, पिण्याच्या पाण्याची सोय, स्वच्छतागृहे इत्यादींचा अभाव असल्याची नोंदही त्यांनी आपल्या निष्कर्षात केली आहे.

आदिवासींसाठीच्या शाळांची ग्रंथालयासंदर्भात स्थिती चांगली आहे. मात्र विज्ञान प्रयोगशाळा संदर्भात निराशा पदरी येते असे नोंदले आहे. अजूनही आदिवासी विद्यार्थ्यांना शाळेचे महत्त्व पटलेले नाही. गळतीचे प्रमाण बरेच आहे. आश्रमशाळा व्यवस्थापन सुधारणा करण्याकडे शासनाने लक्ष द्यावे असे सुचित केले आहे. आर्थिक स्थिती आणि शैक्षणिक प्रगती यांचा अन्योन्य संबंध असल्याचे स्पष्ट केले आहे. बिगर आदिवासींवर होणाऱ्या खर्चाच्या दुप्पट खर्च आज प्रत्येक आदिवासी व्यक्तित्वर होत असतो. तरीही आदिवासींची शैक्षणिक प्रगती त्याप्रमाणात होताना दिसत नाही, असा महत्त्वाचा निष्कर्ष त्यांनी मांडला आहे.^३

१.५.३ बाबा हिरालाल :

यांनी त्यांच्या पीएच.डी. प्रबंधामध्ये नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी नेतृत्वाच्या योगदानाचा अभ्यास केला आहे. भारतीय राज्यघटनेतील अधिकारांमुळे प्रस्तुत आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय जीवनात सकारात्मक बदल होत आहेत ही बाब प्रस्तुत अभ्यासातून स्पष्ट झाली आहे. त्याचबरोबर महाराष्ट्र राज्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून तळागाळातील दुर्बल घटकांचा तसेच आदिवासींच्या विकासाच्या संदर्भात नेतृत्वाने महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. त्यामुळे आदिवासींच्या विकासास चालना मिळाली असून स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या माध्यमातून आदिवासींच्या प्रश्नांची सोडवणूक करणे शक्य होऊ लागले आहे, असे निष्कर्ष काढण्यात आले आहेत.^३

१.५.४ सुकथनकर समीती अहवाल :

आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाठी राबविण्यात येत असलेल्या योजनांचा आढावा घेऊन सुकथनकर समीतीने आपल्या अहवालात अशी शिफारस केली की, आदिवासी उपयोजनेच्या नियतव्ययाचा मोठा भाग आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभ देणाऱ्या स्थानिक योजनांसाठी दिला पाहिजे. उदा. ग्रामीण पाणीपुरवठा, मृदा आणि जलसंधारणाची कामे, पाटबंधाऱ्यांच्या योजना, रस्ते जोडणी, माता आणि बालकांच्या आरोग्याचे संवर्धन इत्यादी योजनांना प्राधान्याने निधी उपलब्ध करून द्यावा, अशी भूमिका मांडली आहे.^४

१.५.५ डॉ.शौनक कुलकर्णी :

द्वारा लिखित 'महाराष्ट्रातील आदिवासी', (डायमंड प्रकाशन पुणे २०१०) नामक ग्रंथात डॉ. कुलकर्णी यांनी मानसशास्त्रीय दृष्टीकोणातून आदिवासी समुहाचे विश्लेषण केले असून आदिवासी नेमके कोण आहेत? त्यांची जीवन पध्दती, त्यांची संस्कृती आणि वेगळेपण दाखविण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत पुस्तकातून झाला आहे. त्याच बरोबर महाराष्ट्रातील विविध आदिवासी जमाती, त्यांचे धर्म, आदिवासींचे विवाह, कुटुंब संस्था आणि आप्तसंबंध, आदिवासींची अर्थव्यवस्था त्यांचे जंगल आणि वन आणि पर्यावरण, आदिवासींची कायदा, न्याय आणि शिक्षा व्यवस्था इत्यादींचा सविस्तर अभ्यास या पुस्तकात करण्यात आला आहे. त्याच बरोबर आदिवासींचे शिक्षण, आदिवासींची कला आदिवासींची ग्रामरचना पोशाख व तत्सम सूक्ष्म गोष्टींचा अभ्यास प्रस्तुत पुस्तकात करण्यात आला आहे.^५

१.५.६ प्रा. गुरूनाथ नाडगोंडे :

द्वारा लिखित भारतीय आदिवासी नामक ग्रंथात लेखकाने आदिवासी जिवनावर सविस्तर प्रकाश टाकला असून आदिवासी समुहाच्या सामाजिक व आर्थिक जिवनावर भाष्य केले आहे. विशेषतः आदिवासी कुटुंब संस्था, आदिवासींच्या विवाह पद्धती व प्रकार, आदिवासींची कुळे आणि कुलप्रतीकवाद, आदिवासींमधील आप्तसंबंध व्यवस्था, विविध मंडळे, युवा गृहे, आदिवासींमधील आर्थिक क्रिया, आदिवासींचा कायदा व न्याय व्यवस्था, आदिवासींचा धर्म, परंपरा आणि अंधश्रद्धा इत्यादी बाबींवर सविस्तर प्रकाश टाकला आहे. त्याचबरोबर आदिवासींच्या

आर्थिक आणि सामाजिक समस्या आणि त्यावरील उपाय सुचवून शेवटी आदिवासींच्या कल्याणासाठी भारत सरकारकडून राबविण्यात येत असलेल्या कार्यक्रमांचा थोडक्यात आढावा घेतला आहे.^६

१.५.७ डॉ. एस.जी. देवगांवकर :

आदिवासी विकास प्रशासन नामक ग्रंथात आदिवासी जीवनाशी निगडीत अत्यंत महत्वपूर्ण गोष्टींची चर्चा केली आहे. विशेषतः आदिवासींच्या विकासाचे स्वरूप आणि वास्तवाची चर्चा करित असताना आदिवासींच्या विकासाचे दृष्टीकोन आणि नियोजन स्पष्ट केले असून आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविण्यात येत असलेल्या विकास योजनांची चर्चा केली आहे. दुसरीकडे आदिवासींना भेडसावत असणाऱ्या कुपोषण व आरोग्यविषयक समस्यांची चर्चा केली आहे. आदिवासी विकासाची चर्चा करित असताना पुढे आदिवासींसाठी भारत सरकार कडून आखलेल्या आदिवासींसाठी नवे राष्ट्रीय धोरण New National Policy for Tribes या कार्यक्रमाची सविस्तर माहिती दिली आहे.^७

१.५.८ डॉ. व्हेरिअर एल्विन समिती :

आदिवासी विकासाच्या संदर्भात अभ्यास करून सूचना करण्यासाठी डॉ. व्हेरिअर एल्विन समिती नेमण्यात आली होती. या समितीने त्याचा अभ्यास करून आदिवासींच्या विकास होण्यासाठी या समितीने आदिवासी विकास खंड (Tribal Development Block) स्थापन करण्याची शिफारस केली. त्यावेळी त्यांनी आदिवासी विकास खंडातल्या कार्यात आदिवासी स्पर्श (Tribal Touch) असावा असे म्हटले आहे. डॉ. व्हेरिअर एल्विन समितीच्या अहवालावरून संशोधकाला आदिवासी विकासासंदर्भात संशोधन करण्याची दिशा निश्चितच मिळते.^८

१.५.९ शिलू आओ अभ्यासगट :

केंद्रीय नियोजन आयोगाचे शिलू आओ यांच्या अध्यक्षतेखाली एक अभ्यासगट नेमला होता. सदर अभ्यास गटाने इ.स. १९६९ साठी आपला अहवाल सादर केला. शिलू आओ यांनी सादर केलेल्या अहवालामध्ये आदिवासी विकासासाठी स्थापन केलेल्या विकास खंडावर (T.D.Block) झालेला खर्च आणि विकास याचे टिकात्मक परीक्षण केले. या विकासखंडापासून

जी अपेक्षा होती. त्यापेक्षा फारच कमी कार्य झाले असे त्यांचे मुख्य निरिक्षण होते. मात्र त्यांनी असेही नमूद केले आहे की, आदिवासी विकास खंडामुळे आदिवासींमध्ये मानसिक परिवर्तन करून त्याचा दृष्टिकोन बदलण्यात मात्र यश आले आहे.

आदिवासी विकास खंडातील दोष दाखवून देऊन त्यावर उपाय म्हणून शिलू आओ समितीने विभाग (विकास) दृष्टिकोन “Area (Development) Approach” सुचविला व त्यावर सर्वसामान्य योजनातून खर्च तसेच जिथे आवश्यक तेथे विशेष स्वरूपाची अतिरिक्त तरतुद खर्च (Special Allocation) असावी असे सुचविले. या समितीच्या शिफारशीच्या अनुषंगाने आदिवासी विकास कार्यक्रमाबाबतचा दृष्टिकोन आणि रणनिती पाचव्या पंचवार्षिक योजनेच्या सुरुवातीस तपासण्यात येवून बदलण्यात आणि या सुधारित दृष्टिकोनानुसार आदिवासी विकास कार्यक्रमात स्थूलमानाने दोन भाग पाडण्यात आले.

१. आदिवासींची दाट संख्या असलेली क्षेत्रे

२. प्रसारित स्वरूपात आदिवासी असलेली क्षेत्रे

या दोन्ही क्षेत्रांसाठी भिन्न स्वरूपाचा दृष्टिकोन आणि रणनिती अवलंबिण्यात आली. त्यातून पुढे आदिवासी उपयोजनेची संकल्पना (Tribal Sub Plan) उदयास आली. यावरून या अभ्यासाचे महत्त्व लक्षात येते.^९

१.५.१० प्रा. एस.बी. टुबे समिती :

सुप्रसिद्ध समाजशास्त्रज्ञ प्रा. एस.बी. टुबे यांच्या अध्यक्षतेखाली सन १९७२ साली भारत सरकारच्या शिक्षण आणि समाजकल्याण मंत्रालयात समिती नेमण्यात आली होती. या समितीकडून आदिवासी उपयोजनेची कार्यनिती सुचविली गेली. आदिवासी उपयोजनेच्या संकल्पनेनुसार त्या भागातल्या एकुण लोकसंख्येपैकी आदिवासी लोकसंख्येच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करून विकास करण्यावर भर देण्यात आला. जादा आदिवासी असलेले विकास खंड निवडून त्याच्या विकासाचा भरभक्कम विकास करणे हा मुख्य उद्देश होता. या कार्यक्रमासाठीचा नियोजनाचा पायाभूत एकक म्हणून अशा विकास खंडांना एकत्रित करून त्यास एकत्मिक

आदिवासी विकास प्रकल्प (ITDP- Integrated Tribal Development Project)असे संबोधण्यात आले. आदिवासी विकासाच्या दृष्टीने प्रा. एस.बी. टुबे यांनी केलेल्या सुचना आदिवासींच्या विकासासाठी मोलाच्या ठरल्या.^{१०}

१.५.११ “An Implementation of Protection of Civil Rights Act 1996 and Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act 1989 (A Case Study of P.C.R. Act and Prevention of Atrocities Act Cases in Karjat Taluka (Ahmednagar District)” या विषयावर १९९७ साली प्रा. के. डी. पुराणे यांनी पीएच. डी. पदवीसाठी अभ्यास केला. प्रस्तुत प्रबंधात त्यांनी अहमदनगर जिल्ह्यातील कर्जत तालुक्यातील अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीचे नागरी हक्क संरक्षण आणि अनुसूचित जाती-जमाती अत्याचार प्रतिबंध कायदा याची अंमलबजावणी कशी झाली याचा मागोवा या संशोधनात घेतला आहे.^{११}

१.५.१२ “महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजनेची कामगिरी एक सिंहावलोकन” प्रा. श्रीमती चव्हाण सीमा रविंद्र यांनी आदिवासी संशोधन पत्रिकेत (Vol. XXXV No.2) सप्टेंबर २०११ च्या अंकातून वरील विषयावर संशोधनपर लेख लिहून त्यांनी असे सूचित केले आहे की, आदिवासी उपयोजना ही केंद्र आणि राज्य सरकारच्या वेगवेगळ्या खात्यामार्फत राबविली जाते. त्यामुळे योजनेचे खरे स्वरूप व्याप्ती लक्षात येत नाही असे त्यांनी मांडले आहे, तसेच योजनेची परिणामकारक फलश्रुतीही कार्यक्षम प्रशासकीय यंत्रणेवर अवलंबून आहे, असेही नमूद केले आहे.^{१२}

१.५.१३ “महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत आदिवासी जमातीसाठी राबविण्यात येणाऱ्या खावटी कर्ज योजनेचे मूल्यमापन” या विषयावर श्रीमती. अनुराधा काळे यांनी १ मार्च २०११ च्या आदिवासी संशोधन पत्रिकेच्या अंकात संशोधनपर लेख लिहून महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळातर्फे आदिवासी जमातीच्या विकासासाठी राबविलेल्या खावटी कर्ज योजनेवरील खर्च, लाभार्थी कुटुंबे, योजनेतील

समस्या या संदर्भात आढावा घेतला आहे. त्यांनी असे म्हटले आहे की, ही योजना आदिवासींच्या अत्यंत फायद्याची आहे असाही निष्कर्ष काढला आहे.^{१३}

१.५.१४ “द ट्राईबज अँड द कास्टस् ऑफ द सेंट्रल प्रॉव्हिन्सेस ऑफ इंडिया” या १९१६ सालीच्या ग्रंथात रसेल हिरालाल यांनी महाराष्ट्रातील गोंड, भिल्ल, कोरकू, पारधी, परधान इ. जमातीच्या उत्पत्तीविषयी विस्ताराने विवेचन केले आहे.^{१४}

१.५.१५ “द वारलीज्” या १९४५ साली प्रदर्शित झालेल्या पुस्तकात के.जे. सावे यांनी वारल्यांच्या सांस्कृतिक जीवनावरील बारकावे शोधण्याचा अभ्यास केला आहे.^{१५}

१.५.१६ “Among the Gonds of Adilabad” या पुस्तकात १९४९ साली सेतू माधवराव पगडींनी परधान, कोलाम, गोंड या आदिवासींच्या सामाजिक व सांस्कृतिक जीवनावर प्रकाश टाकला आहे.^{१६}

१.५.१७ सौ. कुसुम नारगोळकर व वसंत नारगोळकर यांच्या १९५५ साली “जंगलचे राजे” हा ग्रंथ प्रसिद्ध केला. त्यात त्यांनी वारली या जमातीविषयी विवेचन केले होते.^{१७}

१.५.१८ जे. एफ. हेविट यांच्या “रूलिंग रेसेस ऑफ प्रि-हिस्टॉरिक टाईम्स इन इंडिया” या १९५५ सालीच्या पुस्तकात गोंड माडियांच्या लोककथांविषयी लिहिले आहे.^{१८}

१.५.१९ डॉ. गोविंद गारे यांनी १९७४ साली “सह्याद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी” या पुस्तकात आदिवासींच्या जीवनावर विवेचन केले आहे.^{१९}

१.५.२० सी हेडनमार्क यांनी १९७९ साली “द गोंडस् ऑफ आंध्रप्रदेश” या ग्रंथात गोंड या आदिवासी जमातीविषयी विवेचन केले आहे.^{२०}

१.५.२१ भाऊ मांडवकर यांनी १९८१ साली कोरकू आदिवासींच्या जीवनावर प्रकाश टाकणारा “आदिम” हा ग्रंथ लिहिला आहे.^{२१}

१.५.२२ डॉ. एस.जी. देवगावकर यांनी १९८२ साली “द माडिया ऑफ भामरागड” या ग्रंथात मागास व दुर्गम प्रदेशातील माडिया गोंड या अन्य जमातीच्या नैसर्गिक जीवनावर, उध्वस्त प्रपंचावर व सामाजिक जीवनावर प्रकाश टाकला आहे.^{२२}

- १.५.२३ गोदावरी परूळेकर यांनी १९८२ साली “जेव्हा माणूस जागा होतो” या पुस्तकात जंगलाचे ठेकेदार व जमीन मालक, आदिवासींना अल्प मजुरी देवून दिवसभर राबवून घेतात या शोषणाची व पिळवणूकीची परिणती शेवटी वारल्यांच्या बंडात झाली असे विवेचन केले आहे.^{२३}
- १.५.२४ कसाळीकर माधव आणि कांबळे जयंत यांनी “आदिवासी भारत” हे पुस्तक १९८८ मध्ये प्रकाशित केले. सदर ग्रंथात भारतातील आदिवासींबद्दल सविस्तर विवेचन केले आहे. त्यामुळे आदिवासी समाजाच्या अभ्यासाला चालना मिळाली आहे.^{२४}
- १.५.२५ डॉ. देवगावकर शैलजा, डॉ. देवगावकर श.गो. यांनी “आदिवासी विश्व” हे पुस्तक २००१ मध्ये प्रकाशित केले. त्यात आदिम जमातीबाबत तपशीलात माहिती दिली आहे.^{२५}
- १.५.२६ “Economic Study of a region with special reference to the consumption pattern.” A tribal Region in Ahmednagar District, Maharashtra State 1967. या विषयावर १९६७ साली श्री. साठे एम.डी. यांनी पीएच.डी. या पदवीसाठी अभ्यास केला आहे. प्रस्तुत प्रबंधात त्यांनी अहमदनगर जिल्ह्यातील पीक पद्धती, लोकसंख्या, उपभोगातील बदलांचा अभ्यास केला आहे.^{२६}
- १.५.२७ “Peasantisation of Adivasis in Thane District 1818 to 1947” या विषयावर अशोक उपाध्याय यांनी १९८२ साली पीएच.डी. या पदवीसाठी प्रबंध सादर केलेला आहे. यात त्यांनी ठाणे जिल्ह्यातील महादेव कोळी, वारली, कातकरी यांचा अभ्यास केला.^{२७}
- १.५.२८ “Implementation of the socio-economic programs for the upliftment of the scheduled castes & scheduled Tribes in India-a select review of the literature” या विषयावर १९८८ साली प्रा. बी.एन. कांबळे यांनी पुणे विद्यापीठात एम. फील. या पदवीसाठी लघु प्रबंध सादर केला होता.^{२८}
- १.५.२९ “Same Aspects of the Tribal Economy a Case Study of Koraput Dist. 1992” या विषयावर श्री. समल जगबंधू यांनी पीएच.डी. संशोधन केलेले आहे.^{२९}

- १.५.३० “Effectiveness of Developmental Programmes for Scheduled Castes & Scheduled Tribes in Maharashtra” या विषयावर १९९५ साली प्रा. बी.एन. कांबळे यांनी पुणे विद्यापीठात पीएच.डी. या पदवीसाठी शोधप्रबंध सादर केला होता.^{३०}
- १.५.३१ श्री. पी.डी. देवरे यांनी “A Study of Tribal Policy in India” या विषयावर १९९० मध्ये पुणे विद्यापीठात प्रबंध सादर केला. त्यात भारत सरकारच्या विकासात्मक योजनांचे मूल्यमापन केले आहे.^{३१}
- १.५.३२ श्री. गायकवाड यांनी “ Tribal Profile of Health in Tribal Community” या विषयावर १९९५ मध्ये पुणे विद्यापीठात प्रबंध सादर केला. त्यात आदिवासी समाजाच्या आरोग्याबद्दल सविस्तर आढावा घेतला आहे.^{३२}
- १.५.३३ श्री. पी.आर. तिकोने (संशोधन अधिकारी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य, पुणे) यांनी सप्टेंबर २००१ मध्ये ठाकर जमातीची सामाजिक व आर्थिक स्थिती एक आढावा या विषयावर संशोधन केले होते. सदर पहाणी अहवालात ठाणे, रायगड, पुणे, नाशिक, अहमदनगर या जिल्ह्यातील ठाकर जमातीबाबत संशोधन केले आहे. या पहाणीत ठाकर जमातीची लोकसंख्या, त्यांचे वास्तव्य, साक्षरता, शैक्षणिक स्तर, निवासाची स्थिती, भूधारके कुटुंबे, मुख्य व्यवसायाचे उत्पन्न, शासकीय विकास योजनांचा लाभ, त्यांचे आरोग्य इ. बाबींवर संशोधन केलेले आहे.^{३३}
- १.५.३४ सुरेखा आर. पाटील यांनी “Comparative Study of Tribal Sub Plan of Nashik and Dhule District with Special Reference to Kalwan And Sakri Blocks” या विषयावर पीएच.डी. पदवीसाठी पुणे विद्यापीठात २००२ मध्ये हा शोधप्रबंध सादर केला.^{३४}
- १.५.३५ किनवट तालुक्यातील आदिवासी उपयोजना या विषयावर मारूती विरभद्र तनपुरे यांनी अर्थसंवाद जुलै-सप्टेंबर २००८ च्या अंकात किनवट तालुक्यातील आदिवासी उपयोजना या विषयावर संशोधनपर लेख लिहून आदिवासी उपयोजनेचे स्वरूप, या योजनेतर्गत राबविलेल्या योजना याचा आढावा घेतला आहे.^{३५}

थोडक्यात वरील संशोधन साहित्याचा परामर्श घेताना ग्रंथांचा, संशोधन प्रबंधांचा व संशोधनपर लेखांचा आढावा घेतला आहे. या माध्यमातून अदिवासींच्या संदर्भातील वस्तुस्थिती समोर आली असून प्रस्तुत अभ्यासासाठी निवडलेल्या विषयाच्या अर्थपूर्ण मांडणीसाठी उचित पार्श्वभूमी तयार झाली आहे. त्याच बरोबर एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या अंमलबजावणी विषयीच्या अभ्यासाची दिशा निश्चित करणे शक्य झाले आहे. या अर्थाने प्रस्तुतचा अभ्यास पूर्णपणे वेगळा आणि नवीन आहे, त्यामुळे प्रस्तुत अभ्यासाला विशेष महत्त्व आहे.

१.६ अभ्यासाची उद्दिष्टे :

घोडेगाव स्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या माध्यमातून आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी ज्या विविध योजना राबविल्या जातात त्या योजना व उपक्रमांमुळे आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासामध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची भूमिका आणि योगदानाचा अभ्यास करित असताना संशोधकाने प्रस्तुत अभ्यासाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे ठरवली आहेत.

१. महाराष्ट्रातील आदिवासी समुहाच्या सद्यकालिन वस्तुस्थितीचा अभ्यास करणे.
२. आदिवासी समाजासाठी भारतीय संविधानात केलेल्या तरतुदीचा अभ्यास करणे व त्यास अनुसरून आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या विकास कार्यक्रमांचा अभ्यास करणे.
३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामुळे आदिवासी भागाचा समतोल विकास साधला जात आहे का याचा शोध घेणे व त्या कार्यक्षेत्रातील आदिवासींच्या जीवनमानावर कितपत परिणाम झाला आहे याचा अभ्यास करणे.
४. पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासींना शासनाच्या योजनांचा वैयक्तिक व सामुहिक लाभ कितपत झाला आहे याचा उहापोह करणे.
५. आदिवासींच्या विकासाच्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी यांचा अभ्यास करणे व त्यासंदर्भात योग्य असे बदल सुचविणे.

६. महाराष्ट्र शासनाची आदिवासींच्या विकासासाठीची प्रशासकीय यंत्रणा समजून घेणे व एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची फलनिष्पत्तीचा अभ्यास करणे.

१.७ संशोधनाची गृहितके :

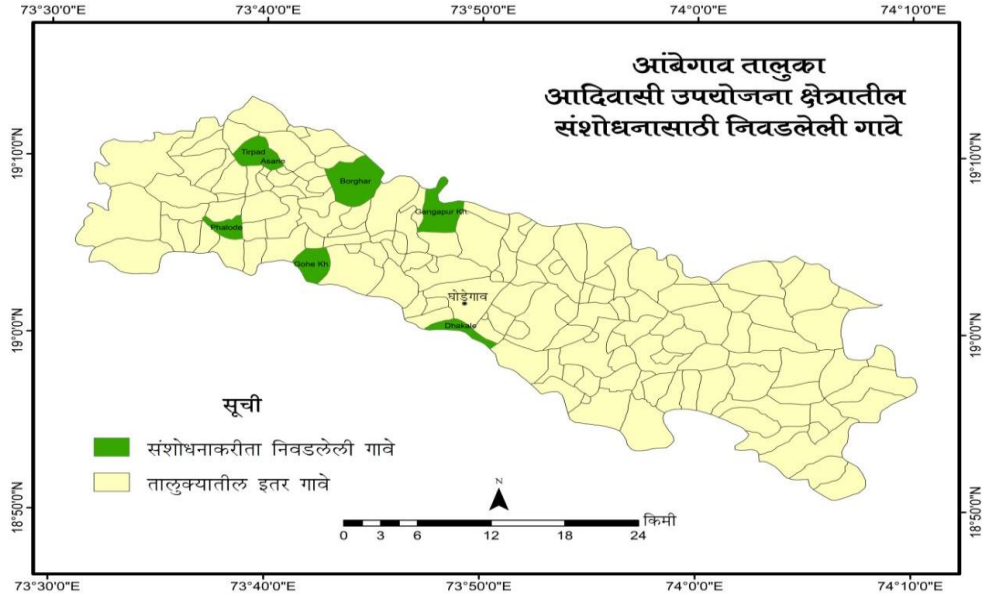
आदिवासी समाजाचे वर्षानुवर्षांचे मागासलेपण लक्षात घेवून स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींच्या विकासासाठी शासन विविधांगी प्रयत्न करित आहे. त्याचा दृश्य परिणाम म्हणजे आदिवासींच्या जीवनमानात संधगतीने का होईना सुधारणा होत चालल्याचे दिसून येते. आदिवासींच्या व आदिवासी क्षेत्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी शासनाने आदिवासी विकास विभागातर्गत एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प सन १९७६-७७ पासून सुरू केले आहेत. या प्रकल्पामुळे आदिवासींची सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व इतर क्षेत्रातील प्रगती झाली का? याबाबतचा शोध घेण्याचे काम प्रस्तुत संशोधनात हाती घेण्यात आले आहे. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनपर अभ्यासाची गृहितके पुढीलप्रमाणे निश्चित करण्यात आली आहेत.

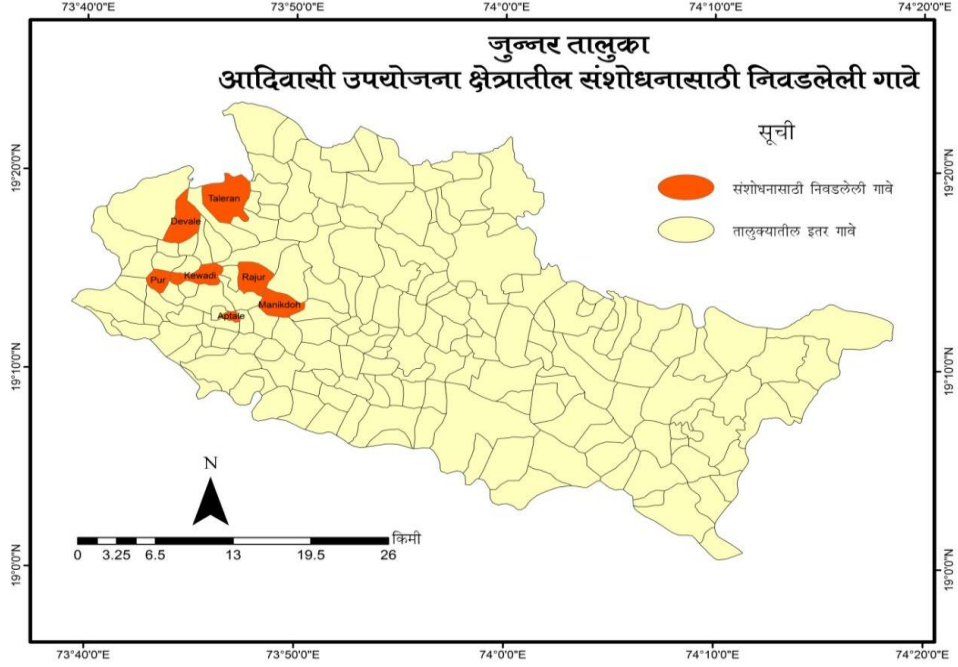
१. आदिवासी समाजाच्या हितसंबंधाची जोपासना करण्यासाठी व त्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी भारतीय राज्यघटनेत आवश्यक तरतुदी केल्या असून आदिवासींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासनाकडून जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात आहेत.
२. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अस्तित्वात आल्यामुळे आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासास चालना मिळाली आहे.
३. आदिवासी समुहाच्या अंगभूत मर्यादा आणि पारंपारीक जीवन पद्धती इत्यादीमुळे आदिवासीमध्ये विकासाचा वेग अत्यंत कमी आहे.
४. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प हा आदिवासींच्या विकासासाठीची प्रमुख यंत्रणा आहे.
५. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील विकास योजनांमध्ये वैयक्तिक लाभाच्या योजनांवर अधिक भर देण्यात येत आहे.

१.८ संशोधन पद्धती :

आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा व या क्षेत्रात राहणाऱ्या आदिवासींचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्याच्या उद्देशाने प्रशासनाच्या शेवटच्या स्तरावर एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प

कार्यरत आहेत. महाराष्ट्रात असे २९ प्रकल्प आहेत. त्यापैकी एक घोडेगाव येथे आहे. विविध क्षेत्राचा विकास घडवून आणून आदिवासींच्या जीवनमानात परिवर्तन घडवून आणण्याचे कार्य हा प्रकल्प करित आहे. आदिवासी व आदिवासी क्षेत्राचा विकास घडवून आणण्यासाठी शासनातर्फे विविध योजना या प्रकल्पाकडून राबविल्या जात आहेत. या योजनांचा लाभ लाभार्थींना किती झाला? या प्रकल्पामुळे आदिवासींच्या जीवनमानात कितपत बदल झाला? या प्रकल्पाकडून विविध योजनांच्या माध्यमातून मिळणारी आर्थिक मदत पुरेशी आहे का? प्रकल्प कार्यालयाकडून सध्या राबवित असलेल्या योजनांमध्ये परिस्थिती सापेक्ष काही बदल अपेक्षित आहेत का? लाभार्थींना किती वेळा लाभ मिळाला? या प्रकल्पाविषयी लाभार्थींची मते काय आहेत इत्यादी प्रश्नांचा शोध घेण्यासाठी पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आंबेगाव व जुन्नर तालुक्याची निवड केली आहे. या दोन तालुक्यात एकूण ३३२ एवढी गावे असून त्यापैकी १३१ गावे आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात येतात. आंबेगाव तालुक्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ६३ गावे त्यापैकी १० टक्केप्रमाणे ७ गावांची तसेच जुन्नर तालुक्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ६८ गावे त्यापैकी १० टक्केप्रमाणे ७ गावांची निवड केली आहे.

यादृच्छिक स्तरीय नमुना निवड पद्धतीने दोन पातळ्यांवर रँडम सॅम्पल पद्धतीचा वापर करून सदर १४ गावे आणि त्या प्रत्येक गावातील या एकात्मिक विकास योजनेचे लाभार्थी लक्षात घेवून प्रत्येक गावांतून १०% प्रमाणे लाभार्थींची संख्या अभ्यासासाठीच्या माहिती संकलनासाठी निवडली आहे.

निवडलेल्या आंबेगाव व जुन्नर तालुक्यातील नमुना निवड पद्धतीने निवडलेल्या गावांची यादी पुढील तक्त्यात सादर केली आहे. याच तक्त्यात त्या निवडलेल्या गावांतील एकुण आदिवासी लोकसंख्या, आदिवासी कुटुंबाची संख्या, तसेच त्या गावातून निवडलेल्या लाभार्थींची संख्या दर्शविण्यात आली आहे.

आंबेगाव तालुक्यातील एकुण आदिवासी ६३ गावांपैकी १०% गावे म्हणजेच एकुण ७ गावांची निवड केली असून ही गावे निवडताना गावातील लोकसंख्येचा विचार केला आहे. १-५०० लोकसंख्या असलेल्या गावातून ३ गावे तर ५०१-१००० लोकसंख्या असलेल्या गावातून २ गावे निवडली असून १००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावातून २ गावे निवडली आहेत.

तक्ता क्र. १.१

आंबेगाव तालुक्यातील नमुना म्हणून निवडलेल्या गावांची यादी दर्शविणारा तक्ता
(गावाचे नाव, आदिवासी लोकसंख्या, आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारी, आदिवासींची
कुटुंबसंख्या, मुलाखतीसाठी निवडलेल्या १०% लाभार्थ्यांची संख्या)

अ. नं.	सर्व्हेसाठी निवडलेल्या गावाचे नाव	आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची कुटुंबसंख्या	मुलाखतीसाठी निवडलेल्या १०% लाभार्थ्यांची संख्या
१	ढाकाळे	३४८	१५२	१६
२	फलोदे	३३८	९६	१०
३	गंगापुर (खु.)	७७६	१०३	११
४	गोहे (खु.)	११०६	२०५	२१
५	आसाणे	१३२२	२३३	२३
६	तिरपाड	१४१५	३३१	३३
७	बोरघर	१९५८	३१२	३१
एकुण				१४५

आंबेगाव तालुक्यामध्ये निवडलेल्या गावांमध्ये आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण सर्वसाधारणपणे १५% पासून १००% पर्यंत असल्याचे दिसून येते. मात्र बहुतेक गावांमध्ये हे प्रमाण ५०% पेक्षा जास्त असल्याचे दिसून येते. तिरपाड गाव एकच असताना त्याची आदिवासी लोकसंख्या १४१५ इतकी आहे. या महसूली गावात पूर्वी नाव्हेड, डोण आणि नानवडे या गावांचा समावेश होता. पुढे ही स्वतंत्र महसूली गावे झाल्यामुळे नमुना निवडीमध्ये त्यांचा समावेश तिरपाड या महसूली गावाच्या शीर्षकामध्येच केलेला आहे.

जुन्नर तालुक्यातील निवडलेल्या गावातील लाभार्थी निवडतांना गावातील एकुण आदिवासी कुटुंबांपैकी १०% लाभार्थी कुटुंबे नमुना निवड पद्धतीने निवडली आहेत. निवडलेला लाभार्थी एकात्मिक योजनेतील कोणत्या ना कोणत्या योजनेचा लाभधारक आहे, असे पाहण्यात आले आहे. सदर निवडलेल्या कुटुंबाची संख्यात्मक माहिती पुढील तक्त्यात दिली आहे.

तक्ता क्र. १.२

जुन्नर तालुक्यातील नमुना म्हणून निवडलेल्या गावांची यादी दर्शविणारा तक्ता
(गावाचे नाव, आदिवासी लोकसंख्या, आदिवासी लोकसंख्येची टक्केवारी, आदिवासींची
कुटुंबसंख्या, मुलाखतीसाठी निवडलेल्या १०% लाभार्थ्यांची संख्या)

अ. नं.	गावाचे नाव	आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासींची कुटुंबसंख्या	मुलाखतीसाठी निवडलेल्या १०% लाभार्थ्यांची संख्या
१	पूर	४२६	१९०	१९
२	आपटाळे	१६५	४५	०५
३	माणिकडोह	३४६	७२	०७
४	केवाडी	५१०	१५१	१५
५	राजूर	९४०	३५०	३७
६	देवळे	१२७७	२६०	२६
७	तळेरान	२२०५	२७५	२८
एकुण				१३७

जुन्नर तालुक्यातील एकुण आदिवासी ६८ गावांपैकी १०% गावे म्हणजेच एकुण ७ गावांची निवड केली असून ही गावे निवडताना गावातील लोकसंख्येचा विचार केला आहे. १-५०० लोकसंख्या असलेल्या गावातून ३ गावे तर ५०१- १००० लोकसंख्या असलेल्या गावातून २ गावे निवडली असून १००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावातून २ गावे निवडली आहेत. जुन्नर तालुक्यामध्ये निवडलेल्या बहुतांश गावांत ७५% पेक्षा जास्त आदिवासी लोकसंख्या आहे.

थोडक्यात आंबेगाव व जुन्नर या दोन तालुक्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील लाभार्थी हे तथ्य संकलनाचे घटक आहेत. प्रस्तुत अभ्यासासाठीचे वरील गावांतील २८२ लाभार्थ्यांकडून प्रश्नावली भरून घेतली. अशाप्रकारे प्रस्तुत अभ्यासासाठीचे वरील १४ गावांतील २८२ लाभार्थी नमुना निवडण्यात आला आहे आणि तो समग्र अभ्यासाचे वस्तुनिष्ठ चित्र स्पष्ट करण्यास पुरेसा आहे. त्यामुळे एकंदरीत आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची भूमिका काय हे शोधण्यास मदत झाली आहे.

१.९ माहिती संकलनाची साधने:-

आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या योगदानाचा संशोधनात्मक अभ्यास करण्यासाठी आवश्यक माहितीचे संकलन करण्यासाठी प्रामुख्याने प्राथमिक स्रोत आणि दुय्यम स्रोतांचा उपयोग केला गेला आहे.

१.९.१ प्राथमिक स्रोत:-

कोणत्याही संशोधन प्रक्रियेत प्राथमिक माहितीच्या स्रोताला विशेष महत्त्व असते. प्राथमिक माहिती ही मूळ माहिती असून ती सत्य व वस्तुस्थितीवर आधारीत असते. यामध्ये प्रश्नावली, मुलाखती, निरीक्षणे, प्रत्यक्ष दस्ताऐवज आणि हस्तलिखितांचा समावेश होतो. प्रस्तुत अभ्यासाठी अर्थपूर्ण माहिती मिळवण्यासाठी पुढील प्रकारचे प्राथमिक स्रोत वापरले आहेत.

१.९.१.१ प्रश्नावली :

संशोधन प्रक्रियेत प्रश्नावलीस विशेष महत्त्व आहे. प्रश्नावलीचे महत्त्व लक्षात घेऊन नियोजित विषयाच्या संशोधनासाठी प्राथमिक माहिती मिळविण्यासाठी एक प्रश्नावली तयार करण्यात आली. सदर प्रश्नावलीचा नमुना परिशिष्ट क्र. १ (१अ ते १ड) वर जोडण्यात आला आहे.

घोडेगाव येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयात जाऊन वेगवेगळ्या योजनांच्या लाभार्थींची माहिती घेऊन प्रत्यक्ष लाभार्थींना भेटून माहिती संकलनासाठी प्रश्नावलीचा उपयोग करण्यात आला आहे.

या प्रश्नावलीत लाभधारकाची प्राथमिक माहिती, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाविषयी माहिती, या प्रकल्पाद्वारे आदिवासींच्या उन्नतीसाठी राबवित असलेल्या योजनांच्या लाभाविषयी माहिती इ. संदर्भात प्रश्नांचा समावेश करण्यात आला आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील आंबेगाव तालुक्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ६३ गावांपैकी १०% प्रमाणे ७ गावे व जुन्नर तालुक्यातील ६८ गावांपैकी १०% प्रमाणे ७ गावांची निवड माहिती संकलनासाठी केली आहे. अशा प्रकारे दोन्ही तालुक्यातील एकूण १४ गावांची निवड माहिती संकलनासाठी केली असून आंबेगाव तालुक्यातून १४५ लाभार्थी तर जुन्नर

तालुक्यातून १३७ असे एकुण २८२ लाभार्थ्यांची तथ्यसंकलनासाठी निवड केली आहे. लाभार्थ्यांकडून प्रत्यक्षात प्रश्नावली भरून घेऊन माहिती संकलीत केली आहे.

१.९.१.२ मुलाखती :

माहिती संकलन करण्याचे मुलाखत हे एक महत्त्वाचे तंत्र आहे. प्रस्तुत विषयाच्या माहितीचे संकलन करण्यासाठी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातर्फे राबविलेल्या योजनांचे लाभार्थी, प्रकल्पातील अधिकारी वर्ग, राजकीय व सामाजिक कार्यकर्ते, सेवाभावी संस्थांचे ज्याचा या प्रकल्पाशी संपर्क येतो असे प्रमुख पदाधिकारी इत्यादींच्या विविध मुद्यांना अनुसरून मुलाखती घेतल्या. काही ठिकाणी लाभार्थींशी गटाने चर्चा व मुलाखत रूपाने माहिती संकलित केली आहे.

१.९.१.३ निरीक्षण :

प्रस्तुत अभ्यासाच्या संदर्भात सविस्तर व वास्तव माहिती उपलब्ध व्हावी म्हणून आंबेगाव व जुन्नर या दोन तालुक्यातील आदिवासी भागात जाऊन त्यांचे एकंदरीत जीवनमान व राहणीमान त्यांची घरे, वस्त्या, पाडे, रस्ते, शिक्षणाच्या सुविधा, शेती व्यवसाय, रूढी, परंपरा, चालीरीती, शासनाकडून अपेक्षा, प्रशासनाकडून अपेक्षा इत्यादीबाबत सूक्ष्म निरीक्षण करून माहिती संकलीत केली. त्यांच्या गरजांचा, अपेक्षांचा, समस्यांचा व शासकीय योजना बाबतच्या दृष्टिकोनाचा निरीक्षणाने अभ्यास केला.

१.९.१.४ दस्ताऐवज :

प्रस्तुत विषयाचा अभ्यास करताना दस्ताऐवजाचाही उपयोग करण्यात आला आहे. आदिवासींचा इतिहास, आदिवासी कोणाला म्हणावे?, आदिम जमाती, आदिवासी जाती-जमाती, देशातील आणि महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, आदिवासी पुढील समस्या, सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक प्रगती, सांस्कृतिक स्थिती, आदिवासी विकास विभागाने काढलेले परिपत्रक इ. बाबत माहिती मिळविण्यासाठी दस्ताऐवजाचा वापर करण्यात आला आहे.

१.९.२ दुय्यम स्रोत :

सामाजिक शास्त्रातील संशोधनात दुय्यम माहितीच्या स्रोताला विशेष महत्त्व असते. दुय्यम माहितीच्या मदतीने सत्यापर्यंत जाता येते. प्रस्तुत अभ्यासासाठी खालील दुय्यम स्रोताच्या सहाय्याने माहितीचे संकलन संशोधकाने केले आहे.

१. विषयाशी संबंधित संदर्भ ग्रंथ व माहिती पुस्तके.
२. आदिवासी उपयोजना संदर्भातील प्रसिद्ध केलेली पुस्तके
३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाने तयार केलेले वार्षिक अंदाजपत्रके.
४. आदिवासी या विषयावर भरणारी चर्चासत्रे, परिषदा व या परिषदामध्ये सादर करण्यात आलेले संशोधन लेख, शासकीय अहवाल.
५. आदिवासी व आदिवासींसाठी असलेल्या विविध योजना या संदर्भातील मासिके व नियतकालिके.
६. आदिवासी संदर्भात, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पासंदर्भात, आदिवासींच्या विविध समस्या याविषयी दैनिक वृत्तपत्रामध्ये प्रकाशित होणारे लेख
७. एम. फिल., पीएच. डी. चे प्रकाशित व अप्रकाशित प्रबंध.
८. शासनाने प्रकाशित केलेली विषयाशी संबंधित आकडेवारी.
९. शासनाने नियुक्त केलेल्या विषयाशी संबंधित समित्यांचे अहवाल.
१०. आदिवासी विकास विभागाने वेळोवेळी प्रकाशित केलेली माहिती.
११. भारतीय संविधान प्रत.
१२. जनगणना अहवाल व इतर परिस्थिती सापेक्ष माहिती संशोधकाने वापरली आहे.

१.१० माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण :

संशोधनासाठी संकलीत केलेल्या माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण केले तरच त्या माहितीला संशोधनात महत्त्व प्राप्त होते. संकलीत केलेल्या माहितीच्या आधारे निष्कर्ष काढण्यासाठी संशोधकाने माहितीचे वर्गीकरण व विश्लेषण केले आहे. यासाठी विविध सांख्यिकी पद्धतीचा उपयोग केला आहे. या पद्धतीत तक्ते, आलेख, वर्गवारी, सरासरी इ. चा समावेश केला आहे.

१.११ अभ्यासातील अडचणी व मर्यादा :

प्रस्तुत अभ्यासातील अडचणी व मर्यादा पुढीलप्रमाणे आहेत.

१. संशोधकाने महाराष्ट्र राज्यातील २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पापैकी घोडेगाव येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची अभ्यासासाठी निवड केलेली आहे. या प्रकल्पात प्रारंभी पाच व सध्या चार जिल्ह्यांचा समावेश केलेला असला तरी प्रस्तुत अभ्यासाठी पुणे जिल्ह्याची निवड करून पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात येणाऱ्या आंबेगाव व जुन्नर या दोन तालुक्याची संशोधनासाठी निवड केलेली आहे. प्रस्तुत संशोधनात माहिती संकलनासाठी वरील भौगोलिक क्षेत्राशिवाय इतर भौगोलिक क्षेत्राचा विचार केलेला नाही.
२. प्रस्तुतचे संशोधन घोडेगाव येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाएवढेच मर्यादित असून सदर संशोधनाचा कालावधी सन २००१ ते २०१० असा असला तरी सदर संशोधनातून पुढे आलेले निष्कर्ष संपूर्ण महाराष्ट्रासाठी लागू करता येत नाहीत.
३. आंबेगाव व जुन्नर तालुक्यातील दुर्गम भागातील आदिवासींची गावे, पाडे, वस्त्या, वाड्या इ. ठिकाणी आदिवासी वास्तव्य करीत असल्याने त्याठिकाणी जाणे, त्यांना वारंवार भेटणे व एका विशिष्ट काळात तपशिलवार माहिती गोळा करणे हे काम कठीण ठरले.
४. बहुतांश आदिवासी लाभार्थी अशिक्षित व अल्पशिक्षित असल्यामुळे प्रश्नावली भरून घेताना सखोल माहिती मिळण्यास मर्यादा पडल्या.

५. आपल्याला मिळालेल्या योजनांच्या लाभाची माहिती दिल्यास पुन्हा लाभ मिळणार नाही अशी भीती आदिवासी लाभार्थीमध्ये असल्याने अचूक वर्ष अचूक रक्कम देण्यास टाळाटाळ होत असे. त्यामुळे तथ्य संकलनात मर्यादा येत असत.

६. आदिवासी शेती, शेतमजुरी व वनौपज गोळा करण्यामध्ये सतत गुंतलेले असल्यामुळे प्रत्यक्ष संपर्क साधून माहिती संकलन करण्याचे काम बरेच जिकिरीचे झाले.

१.१२ प्रकरण नियोजन :

घोडेगाव स्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प हा अदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वपूर्ण योगदान देत असलेला महत्वाचा प्रकल्प आहे. या प्रकल्पाच्या माध्यमातून आदिवासींच्या विकासाचे अनेक उपक्रम राबवले जात आहेत. त्यामुळे आदिवासींच्या जीवनात सकारात्मक बदल होत आहेत. या पार्श्वभूमीवर केलेल्या समाजशास्त्रीय संशोधन विषयाच्या प्रकरणाची रूपरेषा पुढिलप्रमाणे आहे.

प्रकरण १ : प्रास्ताविक व संशोधन पद्धती

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये अभ्यासासाठी निवडलेल्या विषयाची सविस्तर चर्चा केली असून प्रास्ताविकामध्ये संशोधन समस्या आणि संशोधन समस्येचे परिमार्जन अर्थात सविस्तर चर्चा केली आहे. अभ्यास विषयाची पार्श्वभूमी समजून घेण्यासाठी संदर्भ साहित्याचा सविस्तर आढावा घेतला असून प्रस्तुत विषयाची पार्श्वभूमी तयार केली आहे. प्रकरणाच्या पुढिल भागात प्रस्तुत संशोधनासाठी वापरण्यात आलेल्या संशोधन पद्धतीबाबत विश्लेषण केले असून अभ्यास विषयाच्या अर्थपूर्ण मांडणीसाठी अभ्यास क्षेत्राची निवड, अभ्यास विषयाची उद्दिष्टे, अभ्यास विषयाची गृहितके, तथ्यसंकलन अर्थात नमुना निवड, अभ्यास विषयाशी निगडित संशोधन प्रश्न इत्यादी बाबींची सविस्तर चर्चा करून शेवटी संभाव्य प्रकरण नियोजन अराखडा दिला आहे.

प्रकरण २ : आदिवासी समाजाची ओळख

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये आदिवासी समाजाची ओळख करून दिलेली आहे. त्यामध्ये आदिवासी कोणाला म्हणावे, आदिवासीची लक्षणे, भारतातील व महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती, अतिमागास आदिवासी जमाती, आदिवासींची लोकसंख्या, आदिवासींची अर्थव्यवस्था, आदिवासी

समाजापुढील समस्या महाराष्ट्रातील आदिवासी, महाराष्ट्रातील आदिवासींची संख्या, महाराष्ट्रातील आदिम जमाती, महाराष्ट्रातील आदिवासींचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन इत्यादी बाबींचा सविस्तर आढावा घेतला आहे.

प्रकरण ३ : आदिवासींच्या विकासासाठीच्या घटनात्मक तरतुदी आणि कायदे

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये भारताच्या संविधानात आदिवासींच्या विकासासाठी केलेल्या तरतुदींचा सविस्तर आढावा घेण्यात आला असून राज्यघटनेतील विविध कलमांच्या माध्यमातून आदिवासींच्या संदर्भात केलेल्या तरतुदींचा सविस्तर आढावा घेतला आहे. तसेच केंद्र व राज्य सरकारने केलेल्या कायद्यांचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण - ४ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे आदिवासींच्या विकासासाठी राबवित असलेल्या विविध योजनांची माहिती

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे आदिवासींच्या विकासासाठी राबवित असलेल्या विविध योजनांचा आढावा घेण्यात आला असून त्यामध्ये शैक्षणिक, आर्थिक, कृषी आणि केंद्र सरकारच्या विशेष योजनांची माहिती देऊन सविस्तर आढावा घेतला आहे.

प्रकरण - ५ घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची संरचना व कार्यपद्धती

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये घोडेगाव स्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची माहिती देण्यात आली आहे. त्यामध्ये आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय संरचना, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे एकूण कार्यक्षेत्र, उद्दिष्टे, आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, आदिवासी उपयोजना बाह्यक्षेत्र, इत्यादीची माहिती दिली असून एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या कार्यपद्धतीचा आढावा घेतला आहे.

प्रकरण ६ : माहितीचे संकलन व विश्लेषण

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या माध्यमातून आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाठी राबविलेल्या विविध योजनासंदर्भात लाभार्थींकडून तथ्यसंकलनाच्या चौकटीत गोळा केलेल्या माहितीचे सारणीकरण आणि विश्लेषण करण्यात आले आहे.

प्रकरण ७ निष्कर्ष व शिफारशी

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये सुरुवातीला एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या माध्यमातून आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाठी दिलेल्या योगदानाबाबत समोर आलेल्या सत्य परिस्थितीचा उहापोह केला आहे. यामध्ये प्रारंभी उद्दिष्टांची पूर्तता आणि गृहितकांची पडताळणी केली आहे. त्या अनुषंगाने वरील सहा प्रकरणांचा सारांश रूपात आढावा घेतला असून एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या माध्यमातून आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविलेल्या योजनासंदर्भात लाभार्थींकडून मिळवलेल्या तथ्याच्या विश्लेषणातून निघालेले निष्कर्ष मांडण्यात आले आहेत. तसेच आदिवासींच्या शाश्वत विकासासाठी उपयुक्त सुचना व शिफारशी केल्या आहेत. त्याचबरोबर प्रकरणाच्या शेवटी पुढील अभ्यासाची दिशा स्पष्ट केली आहे. अशाप्रकारे संशोधन विषयाच्या प्रकरणांची रूपरेषा आहे.

संदर्भ :

१. गारे गोविंद मंगाजी, "Tribal in an Urban Setting" (A study of Socio-Economic Impact of Poona City) पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे, १९७२
२. पिचड नलिनी भरतराव, "पश्चिम व उत्तर महाराष्ट्रातील महादेव कोळी समाजाच्या आर्थिक व सामाजिक परिस्थितीचा त्यांच्या शैक्षणिक विकासावर होणाऱ्या परिणामांचा चिकित्सक अभ्यास" पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे, १९९९
३. बावा हिरालाल, 'नाशिक जिल्ह्यातील आदिवासी नेतृत्वाच्या योगदानाचा अभ्यास' पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे
४. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी उपयोजना अहवाल, २०१५-१६
५. कुलकर्णी शौनक, 'महाराष्ट्रातील आदिवासी', डायमंड प्रकाशन पुणे, २०१०
६. नाडगोंडे गुरूनाथ, 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २००३
७. देवगांवकर स.जी., 'आदिवासी विकास प्रशासन', श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, २०११
८. तत्रैव पृ.क्र. ५२.
९. तत्रैव पृ.क्र. ५४
१०. तत्रैव पृ.क्र. ५६
११. पुराणे के. डी., "An Implementation of Protection of Civil Rights Act 1996 and Scheduled Castes and Scheduled Tribes (Prevention of Atrocities) Act 1989 (A Case Study of P.C.R. Act and Prevention of Atrocities Act Cases in Karjat Taluka (Ahmednagar District))" पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे १९९७
१२. चव्हाण सीमा रविंद्र, "महाराष्ट्रातील आदिवासी उपयोजनेची कामगिरी एक सिंहावलोकन", आदिवासी संशोधन पत्रिका, सप्टेंबर २०११ पृ.क्र. ३७
१३. काळे अनुराधा, 'महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत आदिवासी जमातीसाठी राबविण्यात येणाऱ्या खावटी कर्ज योजनेचे मूल्यमापन', आदिवासी संशोधन पत्रिका, पृ.क्र. ६३

१४. हिरालाल रसेल, “द ट्राईबज्ज अँड द कास्टस् ऑफ द सेंट्रल प्रॉव्हिन्सेस ऑफ इंडिया”, १९१६
१५. सावे के. जे., “द वारलीज्”, १९४५
१६. पगडी सेतू माधवराव, “Among the Gonds of Adilabad” १९४९
१७. नारगोळकर कुसुम व नारगोळकर वसंत, “जंगलचे राजे” १९५५
१८. हेविट जे. एफ., “रूलिंग रेसेस ऑफ प्रि-हिस्टॉरिक टाईम्स इन इंडिया” १९५५
१९. गारे गोविंद, “सह्याद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी” १९७४
२०. हेडनमार्क सी, “द गोंडस् ऑफ आंध्रप्रदेश” १९७९
२१. मांडवकर भाऊ , “आदिम” १९८१
२२. देवगावकर एस.जी, “द माडिया ऑफ भामरागड” १९८२
२३. परूळेकर गोदावरी, “जेव्हा माणूस जागा होतो” १९८२
२४. कसाळीकर माधव आणि कांबळे जयंत, “आदिवासी भारत” १९८८
२५. देवगावकर शैलजा, डॉ. देवगावकर श.गो. “आदिवासी विश्व”
२६. साठे एम.डी., “Economic Study of a region with special reference to the consumption pattern.” A tribal Region in Ahmednagar District, Maharashtra State 1967. १९६७
२७. उपाध्याय अशोक, “Peasantisation of advasis in thane district 1818 to 1947” पीएच.डी. प्रबंध, १९८२
२८. कांबळे बी.एन., “Implementation of the socio-economic programs for the upliftment of the scheduled castes & scheduled Tribes in India-a select review of the literature” पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे १९८८
२९. समल जगबंधू, “Same Aspects of the Tribal Economy a Case Study of Koraput Dist. पीएच.डी. प्रबंध, १९९२

३०. कांबळे बी.एन., "Effectiveness of Developmental Programmes for Scheduled Castes & Scheduled Tribes in Maharashtra" पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे १९७२
३१. देवरे पी.डी., "A Study of Tribal Policy in India" पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे १९९५
३२. गायकवाड, "Tribal Profile of Health in Tribal Community" पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे १९९५
३३. तिकोने पी.आर., 'ठाकर जमातीची सामाजिक व आर्थिक स्थिती एक आढावा'
३४. पाटील सुरेखा आर., "Comparative Study of Tribal Sub Plan of Nashik and Dhule District with Special Reference to Kalwan And Sakri Blocks" पीएच.डी. प्रबंध, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ पुणे २००२
३५. तनपुरे मारूती विरभद्र, 'किनवट तालुक्यातील आदिवासी उपयोजना' अर्थसंवाद जुलै-सप्टेंबर २००८

-----***-----

प्रकरण दुसरे
आदिवासींची ओळख

- २.१ प्रस्तावना
- २.२ आदिवासी कोणाला म्हणावे? आदिवासींची व्याख्या
- २.३ आदिवासी समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये/लक्षणे
- २.४ भारतातील आदिवासी जमातीचे वर्गीकरण
- २.५ भारतातील आदिवासी जमाती
- २.६ भारतातील अतिमागास (Primitive) आदिवासी जमाती
- २.७ भारतातील आदिवासींची लोकसंख्या
- २.८ आदिवासींची भाषा
- २.९ आदिवासी संस्कृती
- २.१० आदिवासींचा धर्म
- २.११ आदिवासींची अर्थव्यवस्था
- २.१२ आदिवासींचे शिक्षण आणि साक्षरता
- २.१३ भारतातील भिन्न-भिन्न प्रदेशातील आदिवासी
- २.१४ महाराष्ट्रातील आदिवासी
- २.१५ क्षेत्रवार अनुसूचित जमातीची विभागणी
- २.१६ महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकसंख्या
- २.१७ महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय मुख्य जमाती
- २.१८ महाराष्ट्रातील आदिम जमाती
- २.१९ महाराष्ट्रातील आदिम जमातीची लोकसंख्या
- २.२० महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जमातीची यादी

- २.२१ महाराष्ट्र राज्यातील क्षेत्रवार लोकसंख्येची सांख्यिकी माहिती
- २.२२ महाराष्ट्रातील अनुसूचित जमातीनिहाय लोकसंख्या
- २.२३ महाराष्ट्रातील आदिवासींचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन
- २.२४ महाराष्ट्रातील आदिवासी शिक्षण आणि साक्षरता
- २.२५ पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी आदिवासींच्या विकासासाठी सांगितलेली पाच सुत्रे
- २.२६ आदिवासी समाजाच्या अभ्यासाचे महत्त्व

प्रकरण दुसरे

आदिवासी समाजाची ओळख

२.१ प्रस्तावना :

भारत हा विकसनशील देश आहे. भारतात मोठ्या प्रमाणावर विविधता आढळून येते. भारताच्या पूर्व-पश्चिम, उत्तर-दक्षिण लांबी रूंदीचा विचार करता भारत एक मोठा उपखंडच आहे. अशा या उपखंडात अनेक जाती जमाती आढळून येतात. भारतीय समाजासारखा विविधतेने नटलेला मानव समाज आजच्या जगातील फारच थोड्या देशामध्ये दिसून येईल. वंश, भाषा, धर्म, जाती-जमाती, भौतिक संस्कृती इ. बाबतीत भारतीयांची विविधता हा समाजशास्त्रज्ञ आणि मानववंश शास्त्रज्ञ यांच्या अभ्यासातील विशेष आवडीचा विषय आहे.

सर्वच मानव समाज संस्कृती विकासाचा एकाच अवस्थेत नसतात. विशेषतः आजच्या भौतिकदृष्ट्या प्रगत वाटणाऱ्या आणि आकाराने मोठ्या असलेल्या समाजाच्या तुलनेत काही समाज आकाराने लहान अप्रगत आणि संस्कृती विकासाच्या प्रारंभीच्या अवस्थामध्ये असलेले आढळतात. भारतातही असे लहान मोठे मनुष्य गट आहेत. अशा आदिम किंवा आदिवासी लोकांच्या सामाजिक जीवनाचा अभ्यास सामाजिक मानववंशशास्त्रात केला जातो.^१ सामाजिक मानववंशशास्त्रात अशा अभ्यासाला प्राधान्यक्रम दिला जातो.

भारतामध्ये इंग्रजांच्या आगमनानंतर आदिवासी समाजाच्या वस्तूनिष्ठ अभ्यासाला चालना मिळाली. १९ व्या शतकात एच. एच. रिसले, डॉल्टन, ओमेली, रसेल, थर्स्टन, क्रुक्स, कॅम्पबेल यांनी भारतातील जाती-जमाती विषयी सर्वसाधारण माहिती गोळा केली. पुढे रिव्हर्स, जे. शेक्सपीअर, गुडीन, शरश्चंद्र रॉय इ. संशोधकांनी वेगवेगळ्या आदिम जमातीवर स्वतंत्र ग्रंथ लिहिले आणि त्याबरोबर भारतातील आदिवासींच्या संशोधनाला गती मिळाली. आजही हे काम

चालू असून आदिवासींच्या जीवनात होणारा बदल व त्यांच्या समस्या यांच्या अभ्यासाला विशेष महत्त्व आहे.^१

१९ व्या शतकाच्या अखेरपर्यंत विविध क्षेत्रातील व्यक्तींनी आपापल्या विविध हेतूसाठी आदिवासींची माहिती मिळविली. अर्थातच हा अभ्यास काहीसा मर्यादित होता. तथापि या अभ्यासातूनच स्वतंत्र व शास्त्रशुद्ध पद्धतीने आदिवासींचा अभ्यास करण्याची प्रेरणा मिळाली. त्यामुळे या प्रारंभीच्या अभ्यासाचे महत्त्व कमी मानता येत नाही. प्रामुख्याने २० व्या शतकापासून आदिवासींच्या अभ्यासावर मानववंश शास्त्रज्ञांनी जाणून बुजून भर दिला शिवाय हा अभ्यास वस्तूनिष्ठ व विशिष्ट शास्त्रीय पद्धतीने केला गेला. आदिवासी जीवनपद्धतीची माहिती अनेकांनी अनेक कारणांनी मिळविली आहे. आजही आदिवासी आणि त्यांच्या बदलत्या जीवनाचा अभ्यास वेगवेगळ्या कारणासाठी महत्त्वाचा मानला जातो.

स्वातंत्र्यपूर्व काळात सर्वच विकासापासून वंचित राहिलेल्या आदिवासी समाजाला स्वातंत्र्योत्तर काळात स्वतःच्या विकासाबद्दल एक नवा दृष्टिकोन तयार होणे नैसर्गिक होते. देशाची घटना तयार करताना समाज कल्याणकारी राज्याचा स्विकार करून अनुसूचित जाती जमातीच्या विकासासाठी तरतुदी करण्यात आल्या. त्यानुसार आदिवासींच्या विकासासाठी केंद्रसरकार आणि राज्य सरकारे यांनी वेगळी प्रशासकीय संरचना उभारली आहे. त्याचाच एक भाग म्हणजे एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प होय.

आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी अनेक धुरीणांनी त्याग केला. देश, राज्य व स्थानिक पातळीवरील अनेक संस्थांनी आदिवासी विकासाला मोठा हातभार लावला आहे. आदिवासी समाजाचे शोषण थांबवून त्यांचा सर्वांगीण विकास साध्य व्हावा यासाठी घटनेतही व्यापक तरतुदी केल्या आहेत. स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध पातळीवर विविध योजना राबविल्या जात आहेत. त्याचा लाभ आदिवासी समाजाला किती झाला हे पहाण्यासाठी हा अभ्यास विषय निवडला आहे.

२.२ आदिवासी कोणाला म्हणावे?/आदिवासींची व्याख्या :

मानववंश शास्त्रज्ञांनी वैज्ञानिक पद्धतीने आदिवासी समाजाच्या व्याख्या करून आदिम समाजाविषयीचे चुकीचे ग्रह तर दूर केलेच पण त्याच बरोबर आदिवासी कोणाला म्हणावे, याही प्रश्नाचे उत्तर अचूकपणे दिले याचसाठी विविध मानववंश शास्त्रज्ञांनी व अभ्यासकांनी आदिम समाजाच्या केलेल्या व्याख्या विचारात घेणे आवश्यक आहे. वास्तविक सर्वसंमत अशी आदिवासी या शब्दाची व्याख्या उपलब्ध नाही. मानववंश शास्त्रज्ञांनी वेगवेगळ्या व्याख्या केल्या आहेत. राज्य घटनेने (Tribe) हा शब्द वापरलेला असला तरी त्याची व्याख्या केलेली नाही. खालील विविध व्याख्येवरून आदिवासी कोणाला म्हणावे हे समजून येईल.

१. मराठी विश्वकोष “नागर संस्कृतीपासून दूर व अलिप्त राहिलेले संबंधित प्रदेशातील मूळचे रहिवासी म्हणजे आदिवासी.”^४
२. भारतीय संस्कृती कोश “आर्य व द्रविड हे भारतातील दोन मोठे मानव समाज सोडून त्यांच्याही पूर्वी भारतात राहणाऱ्या किंवा बाहेरच्या देशातून येऊन सुद्धा वने व पर्वत आदिच्या आश्रयाने स्थायिक झालेल्या जमातींना वन्य जाती किंवा आदिवासी असे म्हणतात.”^५
३. डॉ. रिव्हर्स : “ज्या समुहातील सदस्य एका समान बोलीभाषेचा वापर करतात आणि युद्धासारख्या समान उद्दिष्टासाठी एकत्रित कार्य करतात अशा सरळ व साध्या सामाजिक समुहाला आदिवासी समाज किंवा जमात असे म्हणतात.”^६
४. गिलिन आणि गिलिन : “आदिवासी जमात म्हणजे एका विशिष्ट भू प्रदेशावर राहणाऱ्या एक समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या, समान सांस्कृतिक जीवन जगणाऱ्या व निरक्षर अशा स्थानिक गटांचा समुच्चय होय.”^७

५. सन १९६२ सिलॉग येथे भरलेल्या भारतातील जनजाती समितीच्या परिषदेने केलेली व्याख्या : “जनजाती हा एक समान भाषा बोलणारा, एकाच पूर्वजापासून उत्पत्ती सांगणारा, एका विशिष्ट भूप्रदेशात वास्तव्य करणारा, तांत्रिक ज्ञानाच्या दृष्टीने अप्रगत, अक्षर ओळख नसलेला व रक्त संबंधावर आधारीत सामाजिक व राजकीय प्रथांचे (जनरितींचे) प्रामाणिकपणे पालन करणारा तद्देशिय एकजिनसी गट होय.”^८
६. डब्ल्यू. जे. पेरी यांच्या मते : “समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच समान भू प्रदेशावर वास्तव्य करणाऱ्या समूहाला ‘आदिम समाज’ असे म्हणतात.”^९
७. इंपीरियल गॅझेटमध्ये आदिवासींची व्याख्या खालीलप्रमाणे केली आहे. “समान बोलीभाषा बोलणाऱ्या व एकाच भू भागात राहणाऱ्या सुरूवातीला अंतर्विवाही असण्याची शक्यता असलेला पण सर्वसामान्य पणे अंतर्विवाह नसलेल्या व समान नाव धारण करणाऱ्या कुटुंबाच्या समुच्चयाला ‘आदिवासी समाज’ असे म्हणतात.”^{१०}
८. मदन व मजुमदार यांच्या मते : “समान भाषा व समान संस्कृती असणाऱ्या व आर्थिक दृष्टीने परस्पर संबंधित असणाऱ्या ग्रामीण समुदायाच्या समुच्चयाचा उल्लेख ‘आदिवासी समाज’ म्हणून केला जातो.”^{११}
९. बोगार्डस यांच्या मते, “सुरक्षिततेची जरूरी, रक्तसंबंधाचे बंध, समान धर्म यावर आदिवासी समूह आधारलेला होता.”^{१२}
१०. डॉ. डी. एन. मजुमदार यांनी आदिवासींची सर्व लक्षणे लक्षात घेवून त्यांची विस्तृत व्याख्या केली आहे. त्यांच्या मते “समान नाव असणारा, एकाच भू प्रदेशावर वास्तव्य करणारा, एकच भाषा बोलणारा व विवाह, व्यवसाय इत्यादी बाबतीत समान निषेध नियमांचे पालन करणारा व परस्पर उत्तर दायित्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने एक पद्धतशीर व्यवस्था स्विकारणाऱ्या कुटुंबाचे किंवा कुटुंब समूहाचे एकत्रीकरण म्हणजे आदिवासी समाज होय.”^{१३}

११. ई. बी. टायलर यांनी मानववंशशास्त्र शब्द कोषात खालीलप्रमाणे व्याख्या केली आहे. “एका सामाजिक भूप्रदेशात राहणारा व एक बोलीभाषा, सांस्कृतिक एकजिनसीपणा आणि एकात्मिक सामाजिक संघटन असलेला सामाजिक गट म्हणजे आदिवासी जमात होय. त्यांचे समान पूर्वज, समान देवता आणि सामान्यतः समान नेतृत्व असते आणि त्यांच्या गटातील कुटुंबे आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक तसेच कौटुंबिक आणि रक्त संबंधी धाग्यांनी परस्परांशी संलग्न असतात.”^{१४}

१२. राल्फ पिडीग्टन : “आदिवासी हा समान बोली बोलणाऱ्या, एकाच भू प्रदेशात वास्तव्य करणाऱ्या आणि सांस्कृतिक एकजिनसीपणा बाळगणाऱ्या लोकांचा गट होय.”^{१५}

आदिवासी कोणाला म्हणावे या संदर्भात वरीलप्रमाणे विविध व्याख्या करण्यात आल्या आहेत. वरील व्याख्यांचा विचार करता आदिवासी कोणाला म्हणावे ही बाब बरीच स्पष्ट होते. आदिवासी जमात (Tribe) या संज्ञेच्या व्याख्येबाबत एकमत नसले तरी विविध लेखकांनी केलेल्या व्याख्यांमधून त्यांची ठळक वैशिष्ट्ये समोर येतात. ती खालीलप्रमाणे,

१. वास्तव्याची एक विशिष्ट जागा किंवा विभाग.
२. रक्त संबंधावर आधारीत एकात्मिक सामाजिक संघटन.
३. सांस्कृतिक एकजिनसीपणा.
४. समान पूर्वज.
५. देवदेवतांची समानता व समान पूजा विधी.
६. समान बोलीभाषा व समान लोक साहित्य.

वरील निकषांवर समानता आढळल्यास त्यांची एक आदिवासी जमात आहे असे म्हणता येईल.

२.३ आदिवासी समाजाची ठळक वैशिष्ट्ये/ लक्षणे:

आदिवासी समाजासंबंधी भरपूर संशोधन व लिखाण झाले असले तरी आदिवासी या संज्ञेची एकही सर्वमान्य व्याख्या करता आलेली नाही. आदिवासी जमातीची काही ठळक वैशिष्ट्ये खालील प्रमाणे आहेत.

१. एकच एक आदिवासी जमात एका विशिष्ट भू प्रदेशात रहाते व तो भू प्रदेश क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने प्रगत समाजाच्या प्रदेशाच्या मानाने लहान असतो. आदिवासी क्षेत्र इतर प्रगत समाजापासून दूर किंवा जंगलात असते. रस्त्याच्या अभावी तो प्रदेश दुर्गम असतो.
२. आदिवासी जमात साधारणपणे आंतर्विवाही असते व तिचे बहिर्विवाही कुळीत विभाजन झालेले असते. समाजातील गट लहान असतात व ते नातेसंबंधावर आधारलेले असतात. या गटांचे सदस्यत्व आधुनिक समाजातील मंडळाच्या (क्लब) सदस्यत्वाप्रमाणे ऐच्छिक नसते.
३. प्रत्येक आदिवासी जमातीची स्वतंत्र पंचायत असते. आदिवासी समाजाचे नियंत्रण पूर्णपणे पंचायत किंवा त्यांचा मुखिया करतो.
४. एकेका आदिवासी जमातीची बहुदा स्वतंत्र भाषा व बोली असते.
५. आदिवासीचा धर्म क्षेत्रीय म्हणजे त्यांच्या निवास स्थानापुरता मर्यादित असतो. त्यांची तीर्थक्षेत्रेही त्यांच्या भागातच असतात.
६. आदिवासीचा अर्थव्यवस्थेत गटवार श्रमविभाजनाचा व धंदेवार भिन्न सामाजिक गटांचा अभाव असतो. सर्व लोक सर्व प्रकारची कामे करतात.
७. आदिवासी समाजात परंपरेला प्राधान्य असते. परंपरेचा ठेवा एक पिढी दुसऱ्या पिढीस कथा, काव्य, नृत्य इ. माध्यमाद्वारे देते.
८. आदिवासी समाजात धर्मात निसर्गपूजेस व जादूसारख्या क्रिया कल्पास महत्त्व असते.

९. आदिवासी समाजात परंपरा व सामाजिक नियंत्रण यावर भर असल्याने सर्व लोकांच्या वागण्यात सारखेपणा असतो. एकंदरीत समाजात एक जिनसीपणा जास्त आढळतो.
१०. आदिवासी समाज बरेचसे स्वयंकेंद्रीत असतात. त्यांचे आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक जीवन बाह्य संपर्कापासून शतकानुशतके अलिप्त राहिल्याने स्वयंकेंद्रितता दिसून येते.^{१६}

वरील सर्व लक्षणे आदिवासी समाजाचे बाबतीत दिसून येतात. अलीकडील काळात तमाम आदिवासी समाज प्रगत समाजाच्या संपर्कात वाढत्या प्रमाणात येत असल्यामुळे आदिवासी, डोंगराळ व दुर्गम भागात विकसित भागाशी दळणवळणाच्या माध्यमाद्वारे जोडला गेल्यामुळे आदिवासी जमाजातही वेगाने बदल घडून येत असताना दिसून येतात.

२.४ भारतातील आदिवासी जमातींचे वर्गीकरण :

भारतीय आदिवासींमध्ये अर्थव्यवस्था, भाषा, वंश, सांस्कृतिक विकासाची पातळी अशा अनेक दृष्टींनी विविधता दिसून येते. या वेगवेगळ्या निकषांच्या आधारे आदिवासींचे वर्गीकरण केले गेले आहे. सन १९५२ मध्ये कलकत्ता येथे भरलेल्या 'ट्रायबल वेलफेअर कमीटी' च्या अधिवेशनात आदिवासींची सर्वसाधारण सांस्कृतिक विकासाची अवस्था लक्षात घेवून त्याचे चार प्रकार पाडले होते.

१. वन्यसमुह : अरण्यात किंवा दऱ्याखोऱ्यात राहणारे व समाज जीवनाच्या प्राथमिक अवस्थेत असलेले आदिवासी.
२. अर्ध वन्यसमूह : इतर ग्रामीण समुदायांच्या आसपास राहणारे व मुख्य व्यवसाय शेती हा असणारे आदिवासी.
३. संस्कारित वन्यसमूह : मूळचे वन्य पण स्थलांतर करून उद्योगधंदे, कारखाने, मळे इ. मध्ये मजुरी करणारे आदिवासी.
४. विलीन जमाती : मूळचे आदिवासी पण सध्या इतर समाजाच्या चालीरिती आत्मसात केलेले लोक.

अनेक मानव वंशशास्त्रज्ञांनी आदिवासींच्या आर्थिक क्रियांचा विचार करून आदिवासींचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण केले आहे.

१. शिकारीवर उपजिविका करणारे आदिवासी.
२. कंदमुळे व फळे गोळा करून आणि काही प्रमाणात शेती करून जगणारे आदिवासी.
३. प्रामुख्याने शेती करणारे आदिवासी.
४. मजूरीवर पोट भरणारे आदिवासी.

असे चार भागात वर्गीकरण केलेले दिसून येते. भारतातील आदिवासी जमातींचे वर्गीकरण भौगोलिक, भाषिक व वांशिक मूळ या आधारावरही केले गेले आहे.

२.४.१ भौगोलिक निकषावरील वर्गीकरण :

अ) ईशान्य विभाग :

यात आसाम, अरुणाचल प्रदेश, मिझोराम, नागालँड व त्रिपुरा या विभागांचा समावेश होतो. गारो, कुकी, मिझो, खासी, मुंडा, सेमा, नागा, रियांग, मिरी, अपातानी इ. जमाती यात येतात.

ब) हिमालय लगतचा विभाग :

यात उत्तर आणि वायव्य भारत, हिमाचल प्रदेश अंतर्भूत होतात आणि त्यात गुर्जर, गड्डी, थेरू, जौन्सारी इ. जमाती येतात.

क) मध्य आणि पूर्व भारत :

यात पश्चिम बंगाल, बिहार, ओरीसा, मध्यप्रदेश आणि उत्तर प्रदेश हे विभाग येतात. यात बेंगा, बोडो, जुआंग, कोल, खोंड, संथाल, डराँव, हो, मुण्डा, लेपचा, कोरवा, भिल्ल आणि पहाडीया इत्यादींचा समावेश होतो.

ड) दक्षिण भारत :

यात तामिळनाडू, केरळ, कर्नाटक व आंध्रप्रदेश हे विभाग येतात. यात टोल, कोल, कादर, चेंचू, कोया, गोंड, चोलानायकेन, गडबा इत्यादींचा समावेश होतो.

इ) पश्चिम भारत :

यात राजस्थान, गुजरात आणि महाराष्ट्र हे विभाग येतात. यामधील जातीमध्ये भिल्ल, गराशिया, गोंड, कोलाम, परधान, कोळी, ठाकर, कातकरी, काथोडी, वारली, पावरा, मुण्डा, कोल, खोंड, दुबला, कोंकणा इ. चा समावेश होतो.

अशाप्रकारे भौगोलिक आधारावर भारतातील आदिवासी जमातींचे वर्गीकरण करण्यात आल्याचे आढळून येते.

२.४.२ भाषा या निकषाच्या आधारावर वर्गीकरण :

प्रत्येक जमातीत एक विशिष्ट भाषा बोलली जाते, त्यानुसार भाषेच्या निकषावर आधारीत आदिवासींचे वर्गीकरण करण्यात येते.

अ) ऑस्ट्रिक भाषा समूह : यामध्ये कोल, मुण्डा, खासी, निकोबारी, कोरकू, संथाल, गडबा इत्यादींचा समावेश होतो.

ब) तिबेटो-चिनी भाषा समूह : यामध्ये नागा, खासी, कुकी, मिरी आणि मिझो यांचा समावेश होतो.

क) द्रविडीयन भाषा समूह : यात गोंड, कोलाम, तोडा, कोया, प्रधान, डराँव इत्यादींचा समावेश होतो.

ड) इंडो - युरोपियन भाषा समूह : यामध्ये भिल्ल, वारली, ठाकर इत्यादी जमातींचा अंतर्भाव होतो.

वरीलप्रमाणे भाषा या निकषावरही आदिवासींचे वर्गीकरण करण्यात आले आहे.

२.४.३ वांशिक मूळ या निकषावर वर्गीकरण :

भारतातील आदिवासींचे वांशिक मूळ कोणते आहे या आधारावरही आदिवासींचे वर्गीकरण करण्यात आल्याचे दिसून येते.

अ) मंगोलियन वंश : यात नागा, मिझो, सेमा, जौन्सारी, अपातानी आणि थारू इत्यादींचा समावेश होतो.

ब) प्रोटो - ऑस्ट्रेलॉईड वंश : यात मुण्डा, हो, भिल्ल, पहाडिया, कोरकू, कारवा, बैगा इत्यादींचा समावेश होतो.

क) नेग्रिटो वंश : या वंश गटातील आदिवासींना सामान्यतः आपण द्रविडीयन वंशाचे म्हणतो. यात तोडा, कोटा कोया, कोलाम, गोंड इत्यादींचा समावेश होतो.

वरीलप्रमाणे भौगोलिक स्थिती, भाषा व वंशिक मूळ या आधारावर भारतातील आदिवासींचे वर्गीकरण मानववंश शास्त्रज्ञांनी केल्याचे दिसून येते.

२.५ भारतातील आदिवासी जमाती:

भारताच्या राज्यघटनेनुसार ३४२ कलमानुसार दिलेल्या अधिकारानुसार सन १९५० मध्ये राष्ट्रपतींनी २१२ लोक समूहांना वर्गीकृत जमाती म्हणून जाहीर केले. सन १९५६ मध्ये वर्गीकृत जमातींची सुधारीत यादी करण्यात आली व त्या यादीत ३१४ जमातींचा समावेश झाला. त्यामध्ये प्रामुख्याने ओरांग, कम्मर, कातोडी, कार्कू, कोलाम, कोळी, खांबा, खाडीया, धनका, धोडीआ, नाट, भामा, भरवाड, पटेलिया, भिल्ल, मलई-पदाम, लाखेर, वारली, लोहरा-माडिया गोंड, वाल्मिकी, इत्यादींचा समावेश आहे. राज्य घटनेच्या ३४२ कलमानुसार १९५६ मध्ये वर्गीकृत आदिवासी जमातींचा समावेश केलेली संपूर्ण यादी परिशिष्ट क्र. २ वर देण्यात आली आहे.

२.६ भारतातील अतिमागास (Primitive) आदिवासी जमाती :

ज्या आदिवासी जमाती आजही सांस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेत कनिष्ठ स्तराला आहेत म्हणजेच तुलनात्मक दृष्ट्या ज्याच्या मूळ स्थितीत फरक झाला नाही. त्याचा उल्लेख अतिमागास आदिम जमाती (Primitive Tribal Groups - PTG) म्हणून करण्यात येतो. शासनाने त्याची निवड केलेली असून त्यांना अतिमागास जमाती म्हणून घोषित केले आहे. यामध्ये थोटी, कोटनम-बोंडो, माडीया, गोंड, कोटा, तोडा इत्यादी जमातींचा समावेश होतो. अशा अतिमागास आदिवासी जमातींची राज्यवार यादी परिशिष्ट क्र. ३ वर देण्यात आली आहे.

भारतातील काही आदिवासी जमाती मूळ स्थितीपासून बदललेले नाहीत. परिवर्तनाची प्रक्रिया त्यांच्यापर्यंत पोहचू शकली नाही. ते त्यांच्याच सांस्कृतिक विश्वात राहिले ज्या जमाती आजही बदलाच्या व सांस्कृतीकरणाच्या प्रक्रियेत कनिष्ठ स्तरालाच आहेत. ज्यांच्या मूळ स्थितीत अजून तुलनात्मक दृष्ट्या फारसा फरक झाला नाही. त्यांचा उल्लेख अतिमागास आदिम जमाती (Primitive Tribes) म्हणून करण्यात येतो. शासनाने अशा काही अतिमागास आदिम जमातीची निवड करून त्यांना आदिम जमाती (Primitive Tribes) म्हणून घोषित केले आहे.^{१७}

२.७ भारतातील आदिवासींची लोकसंख्या:

आफ्रिका खंडाच्या खालोखाल भारतात आदिवासींची संख्या जास्त आहे. नागालँड, मेघालय व अरुणाचल प्रदेश हे आदिवासींची राज्य आहेत. भारताच्या सर्व भागात आदिवासींचे प्रमाण मात्र सारखे नाही. सन १९५१ च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची संख्या २.२५ कोटी म्हणजे भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ६.२५ टक्के इतकी होती. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार आदिवासींची संख्या १०.४५ कोटी म्हणजेच भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या ८.६३ टक्के इतकी आहे. थोडक्यात भारताची लोकसंख्या त्याबरोबर आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण खालील तक्त्याच्या सहाय्याने दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. १

भारतातील आदिवासींची लोकसंख्या दर्शवणारा तक्ता

अ. क्र.	जनगणना वर्ष	एकूण लोकसंख्या (कोटीमध्ये)	आदिवासी लोकसंख्या (कोटीमध्ये)	एकूण लोक संख्येच्या प्रमाणात आदिवासींची लोकसंख्या
१	१९५१	३६.१२	२.२५*	६.२५
२	१९६१	४३.९१	२.९९	६.८५
३	१९७१	५४.७९	३.८०	६.९४
४	१९८१	६८.५२	५.३८**	७.८५
५	१९९१***	८३.८६	६.७८	८.०८
६	२००१	---	८.३५	८.१०
७	२०११	१२१.०८	१०.४५	८.६३

१ * १९५६ पुनर्रचित अहवाल विचारात घेतला आहे.

२ ** आसाममधील गृहित अंदाजाचा (Projected Estimate)

३ *** जम्मू आणि काश्मिर वगळण्यात आले आहे.

Source: <http://www.censusindia.gov.in/2011/census/population-enumeration.html>

२.८ आदिवासींची भाषा :

भारतातील आदिवासी लोक वेगवेगळ्या भाषा बोलणारे आहेत. आदिवासी समाजातील सर्व व्यक्तींना एकत्र जोडणारा अत्यंत महत्त्वाचा दुवा म्हणजे त्या समाजाची बोली भाषा होय. भाषेच्या दृष्टीनेही विचार करता भारतातील सर्व आदिवासी समान नाहीत. त्यांच्या भाषा विविध व भिन्न आहेत. आदिवासींच्या वेगवेगळ्या भाषेवरून आदिवासी समाजातील विविधतेचा प्रत्येय येतो. ग्रीअर्सनच्या संशोधनानुसार भारतात आदिवासींच्या एकूण १७९ भाषा आणि ५४४ बोली भाषा आहेत.^{१८}

भारतातील आदिवासींच्या भाषा प्रामुख्याने द्राविडी व ऑस्ट्रो - आशियायी भाषा समूहातील आहेत. तर काही आदिवासी भाषा सिनो तिबेट समूहातील आढळतात. तर काही आदिवासी भाषा इंडो युरोपिय समूहातील आढळतात. अलिकडील काळात भारतीय भाषांच्या संपर्काने आदिवासींच्या भाषांवर बराच परिणाम झाला आहे. काही भाषा आता लोप पावत चालल्या असून काही भाषांना आता दुय्यम भाषा म्हणून मान्यता दिली गेली आहे असे दिसून येते. काही नागा जमातींच्या बोलीची अलिकडे ख्रिस्ती मिशनऱ्यांनी लिपी बनवली आहे. आज प्रमाण भाषेच्या प्रभावामुळे आदिवासींची मूळची बोलीभाषा समिश्रीत होताना दिसून येते. विविध भाषिक समूहांचा विचार केल्यास कोरवा, येरूकाल, यरावा, बडग, तोडो, कोटा, कुरूख किंवा डराँव, मलेर, कुड, गोंडी, मुंडा, संधाली, खासी, खखारी, हो, मुंडारी, खडीया भूमिज, कोरकू, गदबा, मुरमी, लेपचा, बोदो, अबोर, मिरी, डाफला, मिकीर, नागा, लुशार्ह, मिश्मी, लाहौली, खामटी, फकियाल इत्यादी भाषा आदिवासींच्या आहेत.

२.९ भारतातील आदिवासी संस्कृती :

आधुनिक जटिल संस्कृतीचा अभ्यास करण्यापूर्वी आदिवासींच्या साध्या व बिनगुंतागुंतीच्या संस्कृतीचा अभ्यास जास्त संयुक्तिक ठरतो. समाज जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून आदिवासी लोक हजारो वर्षे भौगोलिक दृष्ट्या व सांस्कृतिक दृष्ट्या दूर राहिल्यामुळे देशातील सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व राजकीय विचार प्रवाह त्यांच्यापर्यंत पोहचले नाहीत. त्यामुळे आदिवासी समाजाची एक वेगळी अशी संस्कृती आकाराला आली आहे. त्यांच्या रूढी, चालीरिती, परंपरा, सन, उत्सव या बाबी वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत.

आदिवासींच्या संस्कृतीची जडणघडण अगदी साधी आहे. जे काही विनामुल्य व सुलभतेने मिळते त्यावर ते आपल्या चालीरिती, हौस - मजा व उत्सव समारंभ भागवून नेतात. सामान्यतः सर्व आदिवासीत स्वातंत्र्यप्रियता आढळून येते.^{१९}

आदिवासींना हत्यारे बनविणे, घरे बांधणे, मातीची भांडी बनविणे, लाकूडकाम करणे, लाकडावर नक्षीकाम करणे, वस्त्रे विणणे, धार्मिक कृत्यासाठी मुखवटे बनविणे इत्यादी कला अवगत असतात.

आदिवासींच्या भाषेत विविधता आहे. त्यांच्या आचारविचारातही विविधता आहे. काही जमातीत मातृप्रधान कुटुंबसंस्था आहे. तर काही जमातीत पितृप्रधान कुटुंबसंस्था आहे. काही जमातीत बहुपत्नी ला तर काही जमातीत बहुपतीत्वही आहे. आदिवासी समाजात उच्च नीच अशा कुळताही आहेत. परंपरागत लोककथा, दैवतकथा यांच्या आधारे त्यांचे जीवन व्यवहार नियमित होतात.

नृत्य ही त्यांच्या आनंदाची परिसीमा आहे. काही आदिवासी चर्मवाद्य व सुषिरवाद्य स्वतः बनवितात व नृत्यात त्याचा उपयोग करतात. नृत्यात बेहोषी येण्यासाठी दारू पिण्याची चाल बहूतेक आदिवासीत आहे. त्यांची नृत्य त्यांच्या देवाधर्माशी संबंधित असतात. जन्म, मृत्यू, विवाह यावेळी पाळावयाचे नियमही भिन्न भिन्न असतात. आदिवासी संस्कृतीत गोंदुन घेण्यालाही प्राधान्य असून प्रामुख्याने आदिवासी महिला अंगावर गोंदून घेतात.

आदिवासींचे रीतीरिवाज रूढी, परंपरा, धर्मश्रद्धा इत्यादींनीच त्यांचे सामाजिक व सांस्कृतिक जीवन नियंत्रित झालेले असते. समान सांस्कृतिक जीवन असल्याने त्यांचे खाणे पिणे, आचार विचार, केशभूषा, वेषभूषा व एकूण जीवन विषयक दृष्टीकोन यामध्ये समानता आढळून येते. जन्म, मृत्यू, विवाह इ. प्रसंगी पाळावयाचे नियमही भिन्न भिन्न असतात. मुलांना पूर्वजाची नावे ठेवतात ही त्याची संस्कृती आहे. मृतात्म्याच्या संतोषासाठी श्राद्धासारखे काहीतरी विधी करायची प्रथा सर्व आदिवासीत आढळते. बायका अंगावर गोंदून घेण्याची प्रथाही आदिवासीमध्ये मोठ्या प्रमाणावर आढळून येते. एकंदरीत असे दिसून येते की, आदिवासींची एक वेगळी अशी संस्कृती असून आदिवासी कडून त्यांच्या संस्कृतीचे सातत्याने जतन केले जाते. आदिवासी समाज

हा आपल्या संस्कृतीला चिकटून राहणारा आहे. अलीकडील काळात बदलत्या प्रवाहानुसार आदिवासी संस्कृतीवरही इतर संस्कृतीचा प्रभाव पडत चालला आहे.

२.१० आदिवासीचा धर्म आणि आदिवासीच्या धर्मविषयक कल्पना :

धर्म हा आदिवासीच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. अलौकिक विधी नसणारी एकही आदिवासी जमात आपणास आढळून येत नाही. आदिवासी धर्माचा अभ्यास करण्याच्या संदर्भात टायलर, प्रेझर, मॅलिनोवस्की या सामाजिक मानववंश शास्त्रज्ञांचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे.^{३०} आदिवासी समाज निसर्गाच्या सहवासात असल्यामुळे निसर्गाबद्दल त्यांच्या मनात आदरयुक्त भिती आहे. आदिवासींच्या धर्मश्रद्धेत सर्वात्मकवाद, बहुदेववाद, एकदेववाद, जादूटोणा, यंत्र-मंत्र प्रेतात्मा, भूत-पिशाच, देव इत्यादी प्रकार सामावलेले असतात.^{३१} धर्म हे आदिवासींच्या संपूर्ण समाजजीवनातील नियंत्रणाचे साधन आहे. सर्वच आदिवासी लोकांच्या आचार विचारात जीवनविषयक दृष्टीकोनात समानता दिसून येण्याचे मुख्य कारण धर्म हेच आहे. आदिवासी समाजातील धार्मिक विधी आणि निषेध नियम या दोहोंच्या बुडाशी सामाजिकता आहे. हे लक्षात घेतले तर आदिवासी लोकांच्या धर्मात भ्रामक कल्पना असल्या तरीही त्यांच्या धर्माला वास्तवाचा आधार आहे हे स्पष्ट होते. आदिवासीचे संपूर्ण जीवन धर्ममय झालेले असते. हे आदिवासी समाजातील धर्माच्या कार्यावरून दिसून येते. आदिवासींच्या जीवन निर्वाहाच्या दृष्टीने धर्माचे कार्य अत्यंत उपयुक्त आहे. आदिवासी समाजात कोणत्याही आर्थिक क्रियेची सुरुवात धार्मिक विधीनेच होत असते. एकंदरीत आदिवासी समाजावर धर्म या घटकाचा प्रभाव दिसून येतो. धर्माबद्दल आदिवासींच्या मनामध्ये नेहमीच प्रचंड अस्था असल्याचे दिसून येते. त्यांच्या जीवन विषयक व्यवहारामध्ये धर्माला मोठे स्थान आहे.

सपाट प्रदेशात राहणाऱ्या आदिवासींच्या धर्म कल्पनांवर हिंदूधर्माचा प्रभाव आहे. त्यांच्या स्थानिक देवांशिवाय हिंदूंचे राम, कृष्ण, हनुमान, गणपती व महादेव हे देव त्यांनी स्विकारले आहेत.^{३२} आदिवासींच्या धार्मिक प्रथेचे किंवा पुजापद्धतीचे देवक पूजा प्रथा, पूर्वज पूजा प्रथा व

निसर्ग पूजा प्रथा या पूजा प्रथा लक्षात घेतले की एक गोष्ट स्पष्ट होते, ती म्हणजे आदिवासी उपासना पद्धती, धर्मश्रद्धा, आदिवासी धर्माची हिंदू धर्माशी जवळीक आहे. आदिवासी धर्मश्रद्धा, उपासना पद्धती आणि हिंदूच्या धर्मश्रद्धा व उपासना पद्धती यामध्ये साधर्म्य आहे.^{२३} दुष्ट व उपकारक शक्तींचीही आदिवासींना जाणीव असून अशा शक्तींच्या उपासनेचाही अंतर्भाव त्यांच्या धर्मात होतो. धरती, वनस्पती, चंद्र, सुर्य व तारे यांचीही ते पुजा करतात.

आदिवासीच्या धर्मविषयक बाबीचा विचार केल्यास असे दिसून येते की, आदिवासींचा धर्म मुलतः निसर्गवारी आहे. आदिवासींच्या धर्मात जादू टोण्यालाही महत्त्व प्राप्त झाले आहे. आदिवासी समाजात धर्म व धर्माचरण यांना अनन्य साधारण महत्त्व आहे हे दिसून येते. सर्व समाजात धर्मश्रद्धा आढळतात हे खरे असले तरी वरील माहितीचा विचार केल्यास आदिम समाजातील धर्मश्रद्धेचे वेगळेपण सहजपणे प्रत्येकास येते. आदिवासी आपल्या धर्माबद्दल अधिक संवेदनशील व अधिक श्रद्धाळू असतात असे दिसून येते.

२.११ आदिवासीची अर्थव्यवस्था :

आदिवासी समाज हा अप्रगत आणि अविकसित अवस्थेत असला तरीही त्या समाजाची वैशिष्ट्यपूर्ण अशी अर्थव्यवस्था आहे. अर्थव्यवस्था हे आदिम समाजाचे ही एक अभिन्न अंग आहे. आदिवासी अर्थव्यवस्थेत मानवी श्रम हाच उत्पादनाचा प्रमुख आधार आहे. उपभोगाकरीता उत्पादन, तांत्रिक साधनांचा अभाव, अपूरे उत्पादन, पैशाचा अभाव, नफा व बाजारपेठ यांचा अभाव, सामुदायिक आर्थिक जीवन, श्रम विभाजन, स्थैर्य व समानता, धर्म आणि जादूचा प्रभाव इ. आदिवासी अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये दिसून येतात.

आदिवासी समाजात उपभोगासाठी उत्पादन हेच अर्थव्यवस्थेचे मूळसुत्र आहे. आदिवासीची अर्थव्यवस्था अतिशय साधी अशी दिसून येते. मर्यादित गरजांची पूर्ती करणे या उद्देशाने आर्थिक क्रिया करित असतात. त्यामुळे आदिवासी लोकांच्या अर्थव्यवस्थेचे वर्णन “निर्वाह प्रधान” असे केले जाते. त्यालाच उपजिविका प्रधान अर्थव्यवस्था असेही म्हणता येईल.

आदिवासी अर्थव्यवस्थेत पैशाचे चलन नसते. वस्तूंची देवाणघेवाण होते. त्यांच्यातील देवाण घेवाणीचे व्यवहार वस्तू विनिमयाच्या स्वरूपाचे असतात. त्यांच्या अर्थव्यवस्थेत पैशाचा वापर फारसा नसतो. अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजांच्या पूर्तीसाठीच त्यांचे आर्थिक व्यवहार होतात. आदिवासींच्या वस्तू विनिमय व्यवहारात नफा होण्याच्या उद्देशाचा अभाव असतो. आर्थिक स्थैर्य व समानता ही आदिवासी अर्थव्यवस्थेची महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्ये आहेत असे डॉ. मुजूमदार आणि मदन यांनी म्हटले आहे.

आदिवासी लोक किमान गरजा भागविण्यापुरतेच उत्पादन करतात. अधिक उत्पादन करून त्याची विक्री करणे व संपत्ती साठविणे ही कृती आदिवासींमध्ये दिसून येत नाही. कौटुंबिक जबाबदाऱ्या, नातेसंबंध, शेजार धर्म, वडिलांचा व मुखियांचा मान, कुळींचे आचारधर्म, निषेध नियम, पूर्वज व देवता या सर्वांचाच विचार आदिवासींच्या आर्थिक व्यवस्थेत केला जातो.^{२४} आदिवासींची अर्थव्यवस्था सरळ सोपी व गुंतागुंत विरहित असल्याचे स्पष्ट होते. आदिवासी अर्थव्यवस्थेचे स्वरूप अन्यसमाजाच्या अर्थव्यवस्थेपेक्षा भिन्न असल्याचे दिसून येते.^{२५} नफा मिळविण्यापेक्षा एकमेकाची नड काढणे किंवा गरज भागविणे हेच त्यांच्या अर्थव्यवस्थेचे उद्दिष्ट दिसून येते. आदिवासींची परंपरागत अर्थव्यवस्था आहे. पैशाचा अभाव, स्थानांतरित शेती आणि शिकार व अन्नपदार्थांचा संग्रह यासारख्या आर्थिक क्रिया सर्व आदिवासींच्या परंपरागत अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये आहेत.

तेंदू पत्ता गोळा करणे, जंगलातील वृक्षांची तोड करणे, जंगलातील तोडलेल्या लाकडांच्या मुळया बांधून विकणे, मासेमारी, गुरे पाळणे, डिक गोळा करणे, औषधी वनस्पतीची विक्री करणे, शेती, शेतमजूरी, हस्तव्यवसाय इ. आदिवासी जमातींचा परंपरागत आर्थिक व्यवसाय यावरच त्यांची अर्थव्यवस्था उभारलेली दिसते. फायदा मिळविणे हे आधुनिक अर्थव्यवस्थेचे ध्येय आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेत आढळून येत नाही.

वरीलप्रमाणे आदिवासींची अर्थव्यवस्था असली तरी स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासी समाजाचा शहरी व ग्रामीण समाजाशी संपर्क वाढला आहे. दुकाने, बाजारपेठ, बँका व पतसंस्था यांच्याशी संपर्क येऊ लागला आहे. स्वतंत्र भारतातील प्रशासकीय यंत्रणा पंचवार्षिक योजना व आदिवासी कल्याण, कार्यक्रम सरकारचे जंगल विषयक धोरण व कायदे, पंचायत राज योजना, आदिवासी क्षेत्रातील आश्रमशाळा, आदिवासी व दुर्गम भागातही काही प्रमाणात झालेल्या दळणवळणाच्या सुविधा इ. अनेक घटकांमुळे आदिवासी अर्थव्यवस्थेच्या परंपरागत स्वरूपात बदल घडवून आणण्यासाठी कारणीभूत झाले आहेत असे दिसून येते.

२.१२ आदिवासींचे शिक्षण आणि साक्षरता :

शिक्षण हा घटक मानवी विकासाचा पाया आहे असे असले तरी ब्रिटीश आमदानीत आदिवासींच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्षच केले गेले. त्याकाळी आदिवासी प्रदेशातील प्राथमिक शाळा जिल्हा सल्लागार मंडळाच्या हाती असत या मंडळावरचे सभासद जमीनदार, वकील आणि व्यापारी या वर्गातले असत. आदिवासींची पिळवणूक करून ते गबर झालेले असत त्यामुळे आदिवासींच्या शिक्षणाला त्यांचा मनातून विरोध असे. हे लोक शिकले सावरले तर ते आपणावर उलटतील व आपल्या स्वार्थाला टाच लागेल अशी त्यांना भिती वाटे.^{२६} त्यामुळे आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाकडे दुर्लक्ष झालेले दिसून येते. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आदिवासींमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण फारच नगण्य होते. भारताला स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा आदिवासी समाजामध्ये सन १९५१ सालचा विचार केल्यास फक्त २ टक्के साक्षरतेचे प्रमाण होते. यावरून आदिवासींचे शैक्षणिक मागासलेपण किती होते हे लक्षात येते.

समाजापासून दूर जंगलदऱ्याखोऱ्यात राहणाऱ्या अर्धनग्न पण नग्नतेची जाणीव नसणाऱ्या, उपाशीपण भूकेमूळेच सचेतन राहणाऱ्या, अमानुषतेने पिळलेल्या आणि ज्याच्यासाठी शिक्षणाचा सूर्योदय झाडाच्या दाट छायेच्या आड दडलेला आहे अशा आदिवासींच्या शिक्षणाकडे स्वातंत्र्यपूर्व काळात तर लक्ष दिले गेले नाहीच पण स्वातंत्र्योत्तर काळातही पहिल्या दोन दशकातही

आदिवासींच्या शिक्षणाकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही असे दिसून येते. दारिद्र्यामुळे शिक्षण होत नाही आणि शिक्षण नसल्यामुळे दारिद्र्य पिच्छा सोडत नाही अशा एका दुष्ट चक्रात आदिवासी जनता दीर्घकाळ राहिली आहे.

स्वातंत्र्योत्तर काळात मिशनऱ्यांनी सेवाभावी संस्था व व्यक्तींनी, शासनाने आदिवासी, शैक्षणिक विकासाकडे लक्ष दिले असले तरी आजही आदिवासींमध्ये शिक्षण घेणाऱ्यांचे प्रमाण अपेक्षे इतके नाही असे दिसून येते. आदिवासी समाजात शिक्षणातील गळतीचे प्रमाणही असल्याचे दिसून येते. देशातील सर्वसाधारण साक्षरता आणि आदिवासीतील साक्षरता याचे प्रमाण पाहिल्यास आदिवासींच्या शैक्षणिक परिस्थितीची कल्पना येते.

तक्ता क्र. २
आदिवासींची साक्षरता दर्शवणारा तक्ता:

अ. क्र.	जनगणना वर्ष	सर्वसाधारण साक्षरता	आदिवासीमधील साक्षरता
१	१९६१	२८.३०	८.५३
२	१९७१	३४.४५	११.३०
३	१९८१	४३.५७	१६.३५
४	१९९१	५२.२१	२९.६०
५	२००१	६४.८४	४७.१०
६	२०११	७४.०४	५८.९६

संदर्भ: डॉ. प्रदिप आगलावे, आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पृ.क्र. २९७

वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, देशातील सर्वसाधारण साक्षरतेचे प्रमाण पाहिल्यास व आदिवासीमधील साक्षरतेचे प्रमाण पाहिल्यास, आदिवासींचे शैक्षणिक मागासलेपण लक्षात येते. आदिवासी महिलामध्ये शिक्षणाचे प्रमाण फारच कमी आहे. त्यामुळे आदिवासी महिला मधील साक्षरतेचे प्रमाण फारच कमी असल्याचे दिसून येते. गरिबी आणि निरक्षरता यांचे

जवळचे नाते आहे. आदिवासी समाजाच्या बाबतीत तर हे नाते अतूट असेच आहे. गरिबी आणि निरक्षरता दोन्ही हातात हात घालून चालतात याची प्रचिती आदिवासी समाजाच्या बाबतीत येते.

आदिवासींच्या प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी राज्य घटनेने सरकारवर टाकलेली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात विशेषतः अलिकडील काळात केंद्र व राज्यसरकारांनी आदिवासींच्या अभ्युदयाकडे लक्ष दिले असून आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासासाठी आदिवासी व दुर्गम भागात शाळा, महाविद्यालये, तांत्रिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था वसतिगृहे, निवासी आश्रमशाळा इ. काढून मोठ्या प्रमाणावर शैक्षणिक विकास घडवून आणला जात आहे. त्यामुळे आदिवासींमध्ये शिक्षण घेण्याचे प्रमाण वाढले असून साक्षरतेचेही प्रमाण वाढत चालल्याचे दिसून येते.

२.१३ भारतातील भिन्न भिन्न प्रदेशातील आदिवासी:

भारतातील भिन्न भिन्न प्रदेशात आढळून येणारे आदिवासी खालीलप्रमाणे आहेत.

अ. क्र.	प्रदेश/राज्य	आदिवासी जमाती
१.	आंध्रप्रदेश	- चेंचू, कोया, गदबा, जतपूस, कोंडा-दोरा, कोंड कापूस, कोंडा रेड्डी, कोंड, सुगली, येनाडी, येख, कुल, भिल्ल गोंड, डोंगरी रेड्डी, शेलाम, वाल्मिकी, परधान इ.
२.	आसाम	- गारो, खासी, कुकी, मिझो, मिकीरनाग, अबोर, उपला मिश्मि, आतनी, सिंगफो.
३.	बिहार	- असुर, बैंगा, बंजारे, बिरहोड, गोंड, हो, खाडिया, खोंड, मुंज, कोरवा, डराँव, संधाळ, मालपहाडिया, भुमिज - सवरीया, पहाडिया.

४. महाराष्ट्र - भिल्ल, गोंड, कोरकू, वारली, कोळी, ठाकूर, दुबळा, बैगा, गदवा, कमार, खाडीया, खोंड, कोल, कोलाम, कोरवा, मुंडा, डराँव, परधान व वाघारी.
५. गुजरात -
६. केरळ - कदर, इरूल, मुथूवन, कनिकूर, मलंकुरवन, कुरूंब, मलयरयन, भलवेतन, पलयन, मन्नन, उल्लतन, उरळी, विशवन, अरनदन, कट्टूनैकन, कोरग, कोत, कुरिचियन, कुरूमन, पनियन, पुलयन, मालसर.
७. मध्यप्रदेश - कोरल, भिल्ल, बैगा, गदवा, गोंड, खोंड, कोल, कोलम, डराँव, परधान.
८. तामिळनाडू - तोंड, कदर, इरूल, कांत, अरियन, अरनदन, कट्टूनैरूव, कोरग, कुरूचियम, मालसर, कुरूमन, मुयुवन, पसियन, पुलयन, मलयाली, कुरूंब, एरवल्लन, कनिक्कर, मन्नन, पलियन, उरळी, विशवन.
९. कर्नाटक - गौदलू, हिक्चपिक्की, इरूलिंग, जेतुकुरूब, मलैकुडी, भिल्ल, गोंड, तोड, वारली, चेंचू, कोया, अरनदन, येरव, होलेय, कोरम.
१०. ओरिसा - बैगा, बंजारे, बिरहोर, बोंदो, चेंचू, गदवा, गोंड, हो, जरपुस, जुआंग, खडिया, कोल, खोंड, कोया, डराँव,

संताळ, सवरा.

११. पंजाब - गड्डी, स्वंगल, भोट.
१२. राजस्थान - भिल्ल, गरासिया, दुबळा, गोंड, कोरकू, कोळी,
कातकरी, वारली, पारधी, सेहारिया.
१३. पं. बंगाल - हो, कोल, मुंडा, डराँव, भूमिज, संताळ, गारो, लेपचा,
असूर, बैगा, बजारे, गोंड, विरहोय, खोंड, कोरवा,
लोहार.
१४. हिमाचल प्रदेश - गड्डी, गुर्जर, लहौल, लांब, पगवल, कनौरा.
१५. मणिपूर - अंगामी, मिझो, पैले, पुरवम, सेमा, कोम, अनाल.
१६. त्रिपूरा - लुशार्ह, मग, कुकिहलम, खासी, भुतिया, मुंडा, संताळ,
भिल, जमलिया, दिआंग, व उच्छै, अंगामी, कोम.
१७. नागालँड - अका, आदी.
१८. अरूणाचल प्रदेश - अका अपातानी, आदी.
१९. उत्तर प्रदेश -

२.१४ महाराष्ट्रातील आदिवासी :

महाराष्ट्र हे देशातील एक प्रगत राज्य आहे. महाराष्ट्र राज्याचे भौगोलिक क्षेत्र ३०७७१३ चौ. किमी. एवढे असून त्यापैकी ५०७५७ चौ. किमी. क्षेत्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्राखाली येते. राज्याच्या एकूण क्षेत्राशी हे प्रमाण १६.०५ टक्के एवढे आहे. सन २००१ च्य

जनगणनेनुसार राज्यातील आदिवासींची लोकसंख्या ८५.७७ लक्ष एवढी आहे. त्यापैकी ६१.४५ लक्ष लोकसंख्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात असून ३१.४७ लक्ष एवढी लोकसंख्या आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर आहे. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येपैकी ८.८५ टक्के लोकसंख्या आदिवासी होती आणि सन २०११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्येपैकी ९.३५ टक्के लोकसंख्या आदिवासी आहे. सन २००१ ते २०११ या दशकात आदिवासींची लोकसंख्या वाढल्याचे दिसून येते, ही वाढ ०.५% इतकी आहे.

आदिवासी लोकसंख्येच्या बाबतीत महाराष्ट्राचा देशात चौथा क्रमांक लागतो. राज्यातील बहुसंख्य आदिवासी ठाणे, नाशिक, धुळे, जळगांव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, चंद्रपूर, गडचिरोली, रायगड या जिल्हयात केंद्रीत आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासी जमातींचा विचार करता त्यात भिल्ल, कोळी महादेव, गोंड, वारली, कोकणा, कातकरी, ठाकर, गावीत, कोलाम, कोरकू, अंध, मल्हार कोळी, धोडिया, दुबळा, माडिया गोंड, परधान, पारधी, हलबा हया जमातींचा प्रमुख्याने समावेश होतो.

२.१५ क्षेत्रवार अनुसूचित जमातीची विभागणी :

महाराष्ट्रात आदिवासी लोक ज्या भागात राहतात. त्या भागाचे भौगोलिकदृष्ट्या तीन विभाग पडतात.

१) सहयाद्री विभाग : सहयाद्री पर्वताच्या क्षेत्रात महादेव कोळी, वारली, कोकणा, ठाकर, कातकरी, मल्हार कोळी या जमातींची वस्ती आढळते. महाराष्ट्रातील एकूण आदिवासी लोकसंख्येत हे प्रमाण ३८ टक्के आहे.

२) सातपुडा विभाग : सातपुडा पर्वताच्या रांगांमध्ये भिल्ल, कोकणा, गावित दुबळा, कोरकू, धानका, तडवी, पावरा या जमाती राहतात. या विभागात धुळे, जळगाव, औरंगाबाद, अमरावती या जिल्हयाचा समावेश होतो.

३) गोंडवन विभाग : या क्षेत्रात विदर्भातील डोंगराळ आणि जलमय प्रदेशात गोंड, माडिया-गोंड, कोरकू, कोलाम परधान, आंध या आदिवासी जमाती राहतात. या विभागात चंद्रपूर, भंडारा, गडचिरोली, यवतमाळ, नागपूर या जिल्हयाचा समावेश होतो.

संशोधनासाठी निवड केलेला एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प घोडेगाव हे पुणे जिल्हयात असून सदर जिल्हा सहयाद्री विभागात येतो.

२.१६ महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकसंख्या :

महाराष्ट्र राज्यातील मागील पाच दशकातील राज्याची लोकसंख्या व आदिवासींची लोकसंख्या याची तुलनात्मक आकडेवारी खालीलप्रमाणे आहे.

तक्ता क्र. ३

महाराष्ट्रातील आदिवासींची लोकसंख्या दर्शवणारा तक्ता:

अ. क्र.	जनगणना वर्ष	राज्याची एकूण लोकसंख्या (लाखांत)	आदिवासी लोकसंख्या (लाखांत)	टक्केवारी
१	१९७१	५०४.१२	३८.४१	७.६२ %
२	१९८१	६२७.८४	५७.७२	९.१९ %
३	१९९१	७८९.८४	७३.१८	९.२७ %
४	२००१	९६८.७९	८५.७७	८.८५ %
५	२०११	११३३.७४	१०५.१०	९.३५%

संदर्भ : <https://tribal.maharashtra.gov.in>

वरील पाच दशकातील महाराष्ट्रातील एकूण लोकसंख्या व आदिवासी लोकसंख्या याचा तुलनात्मक अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की १९७१-१९८१ या दशकात आदिवासी लोकसंख्या

वाढीची टक्केवारी सर्वाधिक म्हणजे १.५७% आहे. सन १९८१ ते १९९१ या दशकात आदिवासी लोकसंख्या वाढीची टक्केवारी सर्वात कमी ०.०८% आहे. १९९१-२००१ या दशकात आदिवासी लोकसंख्या वाढीची टक्केवारी १.०२% आहे तर शेवटच्या २००१ ते २०११ या दशकात आदिवासींची लोकसंख्या वाढीची टक्केवारी ०.५०% असल्याचे दिसून येते. एकुण प्रादेशिक विकासाच्या लोकसंख्या वाढीवरील हा सकारात्मक परिणाम असण्याची शक्यता आहे.

२.१७ महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय मुख्य जमाती:

महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येत ज्या विविध मुख्य जातींचा समावेश होत आहे, त्याची जिल्हानिहाय मांडणी पुढील तक्ता क्र. ४ मध्ये दिलेली आहे.

तक्ता क्र. ४

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हानिहाय मुख्य जमाती दर्शवणारा तक्ता

क्र.	जिल्हा	मुख्य जाती
१	ठाणे	काथोडी, कातकरी, कोकणा, कोकणी, कोळी, महादेव कोळी, मल्हार, वारली, ठाकर, दुबळा, कोळी-ढोर, टोकरे कोळी.
२	रायगड	काथोडी, कातकरी, कोळी महादेव
३	रत्नागिरी	काथोडी, कातकरी, कोळी महादेव, डोंगर कोळी
४	सिंधुदूर्ग	काथोडी, कातकरी, कोळी महादेव, डोंगर कोळी
५	नाशिक	भील, कोणा, कोळी महादेव, ठाकर, वारली, काथोडी, कातकरी, कोळी ढोर, टोकरे कोळी, पारधी.
६	धुळे	भील, गामीत, कोकणा, कोळी ढोर, धानका, टोकरे कोळी, नायकडा, पारधी, बिटोलिया.
७	जळगाव	भील, कोळी ढोर, धानका, पारधी, टोकरे कोळी
८	अहमदनगर	भील, कोळी महादेव, ठाकर, कोळी ढोर, टोकरे, कोळी, पारधी
९	पुणे	कोळी महादेव, ठाकर, काथोडी, कातकरी, कोळी ढोर, टोकरेकोळी

१०	सातारा	कोळी महादेव, काथोडी, कातकरी
११	सांगली	कोळी महादेव
१२	सोलापूर	कोळी महादेव, पारधी
१३	कोल्हापूर	कोळी महादेव
१४	औरंगाबाद	भील, कोळी महादेव, कोळी मल्हार
१५	जालना	भील, कोळी महादेव, कोळी मल्हार
१६	परभणी	आंध, कोळी महादेव
१७	बीड	भील, कोळी महादेव
१८	नांदेड	अंध, गोंड, कोलाम, कोळी महादेव, ओराव, धनगड, परधान
१९	उस्मानाबाद	कोळी महादेव, ओरऑन, धनगड
२०	लातूर	कोळी महादेव, ओरऑन, धनगड
२१	बुलढाणा	अंध, धनवर, कोळी महादेव, पारधी
२२	अकोला	अंध, धनवर, कोळी महादेव, पारधी
२३	अमरावती	धनवर, गोंड, कोरकु, पारधी, निहाल
२४	यवतमाळ	अंध, धनवर, गोंड, कोलाम, परधान, हलबा, हलबी, खारिया, पारधी
२५	वर्धा	गोंड परधान
२६	नागपूर	गोंड हलबा
२७	भंडारा	गोंड हलबा
२८	चंद्रपूर	गोंड हलबा, परधान, हलबी, कवर, कोलाम
२९	गडचिरोली	गोंड हलबा, परधान, हलबी, कवर, कोलाम
३०	मुंबई	वारली, ठाकर, दुबळा, धोडिया, गोंड, कोळी ढोर, टोकरे कोळी

आधार : भारताची जनगणना १९८१ महाराष्ट्र राज्य क्र. मालिका १२ भाग २ ब

२.१८ महाराष्ट्रातील आदिम जमाती :

भारतामध्ये ७५ एवढ्या आदिम जमाती आहेत तर महाराष्ट्रात तीन आदिम जमाती आढळून येतात. महाराष्ट्रात १९९१ च्या जनगणनेप्रमाणे आदिम जमातीची लोकसंख्या ४.३३ लाख इतकी आहे. आदिम जमाती अत्यंत मागासलेल्या असल्याने त्यांच्या उत्थानासाठी अनेक योजना राबविल्या जात आहेत. आदिम जमातीत माडिया गोंड, कोलाम व कातकरी जमातीचा समावेश करण्यात आला आहे. आदिम जमातीत साक्षरतेचे प्रमाणही अत्यंत कमी आहे. त्यांचे राहणीमानही अतिशय अप्रगत असे आहे. केंद्र सरकारने जाहीर केलेल्या महाराष्ट्रातील तीन आदिम जमाती खालीलप्रमाणे आहेत.

तक्ता क्र. ५

महाराष्ट्रातील आदिम जमातींचे वास्तव्य दर्शवणारा तक्ता:

अ. क्र.	आदिवासी जमाती	जिल्हा
१	कातकरी/काथोडी	ठाणे, रायगड, रत्नागिरी, पुणे, नाशिक
२	कोलाम	यवतमाळ, नांदेड, चंद्रपुर
३	माडिया गोंड	गडचिरोली

संशोधनासाठी निवडलेल्या पुणे जिल्ह्यात कातकरी/काथोडी ही आदिम जमात वास्तव्यास आहे.

२.१९ महाराष्ट्रातील आदिम जमातीची लोकसंख्या :

स्वातंत्रोत्तर काळात केंद्रशासनाने ७५ आदिम जमातींची यादी जाहीर केलेली आहे. त्यापैकी तीन आदिम जमातींचा महाराष्ट्रात आढळतात. त्या आदिम जमातींची लोकसंख्या खालीलप्रमाणे आहे.

तक्ता क्र. ६

महाराष्ट्रातील आदिम जमातीची लोकसंख्या दर्शवणारा तक्ता:

अ. क्र.	आदिम जमातीचे नाव	लोकसंख्या			
		१९७१	१९८१	१९९१	२००१
१	कातकरी/काथोडी	१४६७८५	१७४६०२	२०२२०३	२३५०२२
२	कोलाम	५६०६१	११८०७३	१४७८४३	१७३६४६
३	माडिया गोंड*	३३१७७८	११६२७३५	१४४२९८६	१५५४८९४
	एकूण	५३४६४४	१४५५४१०	१७९३०२२	१९६३५२२

*माडिया ही गोंडाची उपजमात आहे. माडिया जमातीची स्वतंत्र आकडेवारी उपलब्ध नाही. त्यामुळे दिलेली आकडेवाडी ही गोंड जमात व त्यांच्या इतर उपजमाती त्यामध्ये माडिया जमातीचा समावेश आहे.

संदर्भ : भारताची जनगणना, १९७१, १९८१, १९९१, व २००१.

२.२० महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जमातीची यादी :

महाराष्ट्रात एकूण ४७ अनुसूचित जमाती आहेत. त्या तक्ता क्र. ७ मध्ये दर्शविण्यात आल्या आहेत.

तक्ता क्र. ७

महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जमातीची यादी दर्शवणारा तक्ता:

अ. क्र.	अनुसूचित जमातीचे नाव
१	आंध
२	बैगा
३	बरडा
४	बावचा, बावची
५	भैना
६	भारिया, भूमिया
७	भत्रा

८	भील्ल, भील, गारासिया, ढोली भील्ल, डुगरीभील्ल, डंगरी, गारसिया, मेवासी भील्ल, रावळ भील्ल, भंगालिया, भिलाल, पावरा, वसावा, वसावे
९	भुंजीया
१०	विंझवार
११	वीरहूल, वीरहोर
१२	चोधरा (अकोला, अमरावती, भंडारा, बुलढाणा, चंद्रपूर, नागपूर, वर्धा, बीड, यवतमाळ, औरंगाबाद, नांदेड, उस्मानाबाद व परभणी जिल्हे वगळता)
१३	धानका, तडवी, तैतारीया, वळवी
१४	धनवर
१५	धोडीया
१६	दुबला, तलाबिया, हलपाटी
१७	गामीत, गामटा, गावीत, मावची, पाडवी
१८	गोंड, राजगोंड, अरक, आरख, अगरीया, असूर, बडी माडिया, बडा माडिया, भाटोला, भीमा, भुटा, कोयला भुटा, कोयला भुटी, भर, बायसन हॉर्न माडिया, छोटा माडिया, दंडामी माडिया, धुरू धुरवा, धोबा, धुलिया, डोरला, गायकी, गटा, गट्टी, गायता, गोंड, गोवारी, हिल माडिया, कांदरा, कालंगा, खाटोला, कोयता, कोया, खिरवार, खिरवारा, कुचा, माडिया, कुचकी माडिया, माडिया, माडिया माना, मानेवार, मोघ्या, मोघिया, मोंघ्या, मुडिया, मुरिया, नागची, नाईकपोड, नागवंशी, बोझा, राज, सोनझारी, झरेका, थाटिया, थोटया, वाडे, माढिया, बडे माडिया
१९	हलबा, हलबी
२०	कमार
२१	काथोडी, कातकरी, ढोर, काथोडी, ढोर कातकरी, सोन काथोडी, सोन कातकरी
२२	कवर, कवंर, कौरचेखा, राठीया, तनवर,
२३	खैरवार
२४	खारिया

२५	कोकणा, कोकणी, कुकणा
२६	कोळ
२७	कोलाम, मन्नेवारलू
२८	ढोर कोळी, टोकरे कोळी, कोलचा, कोघ
२९	कोळी महादेव, डोंगरी कोळी
३०	कोळी मल्हार
३१	कौंध, खौंड, कांध
३२	कोरकल, बोपची, मौआसी, निहाल, नहलू, बौंधी, बौडिया
३३	कोया, भीने कोये, राजकोया
३४	नागेशिया, नागासिया
३५	नाईकडा, नायका, चोळीवाला नायका, कपाडिया, नायका, मोटा नायका, नाना नायका
३६	ओराव, धनगड
३७	परधान, पाथरी, सरोटी
३८	पारधी, बाहोळिया, आडवी चिंचेर, फास पारधी, फासे पारधी, लंगोटी पारधी, बहेलिया, चिता पारधी, शिकारी, टाकणकार, टकिया
३९	परजा
४०	पटेलिया
४१	पोमल
४२	रथवा
४३	सावर, सावरा
४४	ठाकूर, ठाकर, क. ठाकूर, मा. ठाकूर
४५	थोटी (औरंगाबाद, बीड, नांदेड, उस्मानाबाद, परभणी आणि चंद्रपुर जिल्हयातील राजूरी तहसिलातील)
४६	वारली
४७	विटोलियाख कोट वालिया, बारोडीया

संदर्भ : आदिवासी विकास विभाग माहिती पुस्तिका

२.२१ महाराष्ट्र राज्यातील लोकसंख्येची क्षेत्रवार सांख्यिकी माहिती :

महाराष्ट्रात आदिवासी लोकसंख्येची आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, सुधारित क्षेत्र विकास खंड, लघु सुधारित क्षेत्र, विकास खंड अशा चार क्षेत्रात लोकसंख्येचे वर्गीकरण केले आहे.

तक्ता क्र. ८

महाराष्ट्रातील आदिवासी लोकसंख्येची क्षेत्रवार सांख्यिकी माहिती

(लोकसंख्या लाखामध्ये)

अ.क्र.	क्षेत्राचा प्रकार	जिल्हे	तालुके	गावे/ शहरे	एकूण लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण
१	आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	११	४८	८०९ श. १२	४७.६५	२९.२८	६१.४५
२	अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	१०	२९	७७३	५.७५	१.८१	३१.४७
३	सुधारीत क्षेत्र विकास खंड - ३४ पॉकेट्स	१३	४०	११५८	६.८१	३.४५	५७.४०
४	लघु सुधारीत क्षेत्र विकास खंड - २१ पॉकेट्स	१४	७२७	३०१	१.६४	०.९६	५८.५३

संदर्भ : आदिवासी संशोधन पत्रिका, वार्षिक विशेषांक मार्च १९९६ पृ. क्र. ४८.

२.२२ महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जमातीनिहाय लोकसंख्या

तक्ता क्र. ९

महाराष्ट्र राज्यातील अनुसूचित जमातीची जातनिहाय लोकसंख्या:

अ. क्र.	अनुसूचित जमातीचे नाव	एकूण लोकसंख्या			
		१९८१	१९९१	२००१	२०११
१	आंध	२३१८७१	२९५३८०	३७२८७५	४७४११०
२	बैगा	५४६	८८६	४८१	३३३
३	बरडा	१०२९३	९१००	३२०	१२४७
४	बावचा, बामचा	३३६	४३६	९७	३४५
५	भैना	१२९३	१६९६	२३५	२७०
६	भारिया, भुमिया	१०२२	२२४०	६०८	१३४८
७	भत्रा	१२४	११०२	१२९	६६
८	भील, भील-गारसीया, ढोली भिल	९९३०७४	१३४४५५४	१८१८७९२	२५८८६५९
९	भुंजिया	१९४०	२८०७	२१९३	२१३६
१०	बिनीजवर	६२१६	७४७९	८१५६	८५६७
११	विरहूल, विरहोर	२१२	१००३	४०	१४५
१२	चोधरा	१७९	५४९	२०५	उ.ना.
१३	धानका, तडवी, तोतरीया, वळवी	५५८८०	६२११०	४५७४१	३४१०५
१४	धनवर	६९८०९	७९०३०	२०१२०	४०९४
१५	धोडीया	१०९८०	१४८६६	९६३६	१७५२०
१६	डुबका, तलरिया, हुलपती	१६०१९	२११६८	१७०१७	१८६९७

१७	गामित,गामटा,गावीत,गा वची,पाडवी	११०८२८	१२२४०७	८६७७६	६७७९६
१८	गौड, राजगौड, अरख	११६२७३५	१४४२९८६	१५५४८९४	१६१८०९०
१९	हलबा, हलबी	२४२८१९	२७८३७८	२९७९२३	२६१०११
२०	कमार	५९४०	७४८९	४२०९	१३९१
२१	काथोडी, कातकरी	१७४६०२	२०२२०३	२३५०२२	२८५३३४
२२	कवर, कवर, कौर	२०३२१	२५५०८	२३३६५	२६३५४
२३	खैरवार	२३४४	२६८०	५४०	१८४३
२४	खारिया	११४११	१२९२१	५२९	७४५
२५	कोकणा, कोकणी, कुकणा	३५२९३२	४६३५८५	५७२१९५	६८७४३१
२६	कोळ	४१८७	५२२५	५६९१	६८७४
२७	कोलम, मन्नेरवारलू	११८०७३	१४७८४३	१७३६४६	१९४६७१
२८	कोळी, ढोर, टोकरे कोळी	७७४३५	११७०९१	१७०६५६	२२००७४
२९	कोळी महादेव, डोंगर कोळी	७८७४४८	९९९३२१	१२२७५६२	१४५९५६५
३०	कोळी मल्हार	१७७३६७	२०६७४१	२३३६१७	२८२८६८
३१	कोढ, खोंड, कंध	४०७	११२२	२९३	५१५
३२	कोरकू, बोपची मौआसी	११५९७४	१४१२०२	२११६९२	२६४४९२
३३	कोया, भीनेकोया, राजकोया	४४	५६४	२४१	३८८
३४	नागशिया, जागेसिया	१२६	४३६	२१७	१३३
३५	नाईकवाडा, नायका	३५०५३	७२०२९	२७७८६	२२३०७
३६	ओरॉन, धनगड	७०९८४	९६५२४	२८९२१	४३०६०
३७	परधान, पाथरी, सरोटी	९८६८५	१२०८३६	१२६१३४	१४५१३१

३८	पारधी, आडवीचिंचेर	९५११५	१२३८१३	१५९८७५	२२३५२७
३९	परजा	८०६	१७८०	४६९	३१५
४०	पटेलिया	१०४४	२५४७	११९१	२५७४
४१	पोगला	२१९	५३९	६२	४४
४२	राथूवा	१००९	१२५८	८१०	४८८
४३	सावर, सावरा	३०२	३५७	२५४	३४८
४४	ठाकूर, ठाकर	३२३१९१	४००५८३	४८७६९६	५६७९६८
४५	थोटी	२०९	५६८	१९	-
४६	वारली	३६१२७१	४६१९१६	६२७१९७	७९६२४५
४७	विटोलिया, कोटवालिया, वारोडीया	१०१२	१२०३	३६३	४४८

संदर्भ : आदिवासी विकास परिचय पुस्तिका पृ. क्र.

www.censns.gov.in (census-2011)

२.२३ महाराष्ट्रातील आदिवासींचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन:

शतकानुशतके उपेक्षित राहिलेल्या व जंगल दऱ्या खोज्यासारख्या दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासींचे सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण असे राहिले आहे. महाराष्ट्रात आदिवासींच्या ज्या अनेक जमाती आहेत त्या प्रत्येक जमातीचे सामाजिक जीवन आर्थिक जीवन, सांस्कृतिक वैशिष्ट्ये, चालीरीती, धार्मिकता यांच्यात सारखेपणा आढळत नाही. प्रत्येक जमातीचे सामाजिक जीवन हे त्यांच्या भोवतालच्या भौगोलिक, आर्थिक आणि परंपरागत चालत आलेल्या आणि रूढ झालेल्या जीवन दृष्टीने बनलेले आहे. तसे असले तरी महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य आदिवासींचे जीवन, त्यांची मुल्ये आणि वैशिष्ट्ये यांच्यात सारखेपणा आढळतो.^{२७} रीतीरिवाज, धर्मश्रद्धा, परंपरा, रूढी यांचा प्रभाव त्यांच्यावर खूप असतो. त्यांचे पालन ही

आदिवासी समाज काटेकोरपणे करतो. उदर निर्वाहासाठी नेहमीच अडचणीत राहिलेल्या आदिवासींचे सामाजिक जीवन मात्र परिपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रात कोलाम, कातकरी, माडिया गोंड या जमातीची गणना आदिम जमातीत करण्यात आली आहे. या आदिम जमातींचे सामाजिक व आर्थिक जीवन अद्यापही अस्थिरच असल्याचे दिसून येते. त्यांचा सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक जीवनात फारसा फरक पडलेला दिसत नाही. या जमाती शिक्षणापासून दीर्घकाळ वंचित राहिल्याने त्यांच्या सामाजिक व आर्थिक जीवनात फारसा फरक पडला नाही असे दिसून येते. अलिकडील काळात या जमातीच्या सामाजिक व आर्थिक उन्नतीसाठी विशेष प्रयत्न केले जात आहेत. त्यामुळे त्यांच्या जीवनात परिवर्तन होत असताना दिसून येते.

यंत्रयुगाने भारलेली आधुनिक समाजाची अर्थव्यवस्था व केवळ अन्न, वस्त्र आणि निवारा या तीन मुलभूत गरजांच्या परिघाभोवती फिरणारी आदिवासींची अर्थव्यवस्था यामध्ये खूप फरक आहे. आपला उदरनिर्वाह कसातरी भागवावा या उद्दिष्टावर आधारीत आदिवासींच्या अर्थव्यवस्थेची उभारणी झाली आहे. त्यामुळे आदिवासींचे आर्थिक जीवन - साधे असेच राहिले आहे. आदिवासी अर्थव्यवस्था निर्वाह प्रधान असल्याने त्यांच्या आर्थिक जीवनामध्ये तंत्रज्ञानाचा अभाव आहे. त्यांच्या आर्थिक जीवनात डाम डौल, मौज मजा व उधळपट्टी आढळून येत नाही. महाराष्ट्रातील बहुतेक आदिवासी लहान शेतकरी असून त्यांच्याकडे तुटपूंजी जमीन असल्याचे दिसून येते. काही आदिवासी खंडाने जमीन करतात तर काही आदिवासी शेतमजूर आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासींची अर्थव्यवस्थाच मुळात शेतीवर व जंगलावर अवलंबून आहे. जवळपास ८५ टक्के लोक शेतीवर उपजिवीका भागवितात. शेती व्यतिरिक्त आदिवासी लोक चटया, टोपल्या तयार करणे, जंगलातील वनौपजे गोळा करणे, गवत कापणे, डिंक गोळा करणे, तेंदू पाने गोळा करणे, वनौषधी विक्री, पशुपालन इ. धंदे करतात. या धंद्यावरही आदिवासींचे आर्थिक जीवन बरेचसे अवलंबून आहे. त्यांची राहणी साधी व गरजा मर्यादित असल्यामुळे महाराष्ट्रातील आदिवासींचे आर्थिक जीवनही साधारण असेच राहिले आहे.

आदिवासींच्या धार्मिक रूढी ह्या निसर्ग आणि प्राणी पूजेतून निर्माण झाल्या आहेत. निसर्गातील गुढ, अनाकलनीय ते सर्व पुजनिय असे मानतात. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या धर्मावर हिंदू धर्माचा बराच पगडा आहे. बऱ्याच आदिवासी जमातींनी हिंदू देवतांचा स्विकार केला आहे. बऱ्याच आदिवासी जमाती हिंदूचे सन मोठ्या उत्साहाने साजरे करतात. हिंदू समाजामध्ये आदिवासी सणांचे मिलन झाल्यामुळे त्यांचे सण अर्धे हिंदू अर्धे आदिवासी झाल्याचे दिसून येतात. गाणी व नृत्य हे आदिवासींचे वैशिष्ट्य आहे. त्यामध्ये ही त्यांच्या धार्मिक भावनाही असतात. आदिवासींमध्ये धार्मिक व सामाजिक विधीत मद्याला, दारूला विशेष स्थान असल्याचे आढळून येते. आदिवासी आपल्या धार्मिक भावनाही सातत्याने जपत असतात. आदिवासींचे धार्मिक जीवन वैशिष्ट्यपूर्ण असल्याचे दिसून येते.

आदिवासींची आगळी वेगळी अशी संस्कृती आहे. आदिवासी समाज आपल्या संस्कृतीला जपणारा आहे. आदिवासींचे सण, उत्सव, रूढी, परंपरा, चालीरीती या सर्वांना त्यांचे जीवनात अनन्य साधारण असे महत्त्व आहे. आदिवासी जमातीमध्ये ज्या वेगवेगळ्या जमाती आहेत त्यांची प्रत्येकांची संस्कृती वेगवेगळी असल्याचे आढळून येते. उदा. वारली समाजाची संस्कृती वेगळी तर भिल्ल समाजाची संस्कृती त्यापेक्षा थोडी वेगळी असे आढळून येते. अलिकडील काळात आदिवासी संस्कृतीची ओळख बाह्य समाजाला बरीच झाली आहे. दऱ्याखोऱ्यात, जंगलात, दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासींनी आपली एक वेगळी संस्कृती सातत्याने जतन केली आहे.

२.२४ महाराष्ट्रातील आदिवासी शिक्षण आणि साक्षरता :

कोणत्याही समाजाचा विकास साधावयाचा असेल तर शिक्षणाशिवाय पर्याय नाही ही वास्तवता आहे. स्वातंत्र्यपूर्व काळात आदिवासींची शिक्षणाबद्दल दयनिय अवस्था होती. स्वातंत्र्योत्तर काळातही, दऱ्या खोऱ्यात आणि घनदाट जंगलात राहणारा महाराष्ट्रातील आदिवासी कित्येक वर्षे शिक्षणापासून वंचित राहिला आहे. शिक्षणाबद्दल जागृती नसल्यामुळे आदिवासी समाज शिक्षणापासून दूर राहिला आहे. आदिवासी भागात शिक्षणातील गळतीचे प्रमाणही मोठ्या

प्रमाणावर आहे. स्त्री शिक्षणाचे प्रमाण तर आदिवासी भागात अल्प आहे. आदिवासीमध्ये शिक्षणाची परंपरा फारच उशिरा सुरू झाली आहे. त्यामुळे आदिवासी समाजामध्ये साक्षरतेचे प्रमाणही कमी राहिले आहे. महाराष्ट्रात सन १९६१ साली आदिवासीमध्ये एकूण साक्षरतेचे प्रमाण फक्त ७.२१ टक्के होते. त्यामध्ये पुरुषाचे प्रमाण १२.५५ टक्के तर स्त्रियांमध्ये फक्त १.७५ टक्के इतके कमी साक्षरतेचे प्रमाण होते. यावरून असे दिसून येते की, स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही एका दशकाहून अधिक काळ लोटून गेला तरी आदिवासींच्या शिक्षणाकडे फारसे लक्ष दिले गेले नव्हते हे निदर्शनास येते. खालील तक्त्यावरून महाराष्ट्रातील आदिवासींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कसे राहिले आहे हे दिसून येते.

तक्ता क्र.१२

महाराष्ट्रातील आदिवासींची साक्षरता दर्शवणारा तक्ता:

अ. क्र.	जनगणना वर्ष	साक्षरतेची टक्केवारी		
		स्त्रिया	पुरुष	एकूण
१	१९६१	१.७५	१२.५५	७.२१%
२	१९७१	४.२१	१९.०६	११.१४%
३	१९८१	११.९४	३२.२८	२२.२९%
४	१९९१	२४.०३	४९.०८	३६.७७%
५	२००१	४३.०८	६७.०२	५५.२१
६	२०११	५७.०२	७४.२७	६५.६३

संदर्भ : डॉ. प्रदिप आगलावे, आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पृ.क्र. २९८

<http://mahasab.maharashtra.gov.in/population1.do>

वरील तक्त्यावरून प्रत्येक दशकात आदिवासी मधील साक्षरतेचे प्रमाण वाढत गेल्याचे दिसत असले तरी प्रत्यक्षात हे प्रमाण अपेक्षे इतके वाढलेले नाही असे आढळून येते. मात्र १९९१

ते २००१ आणि २००१ ते २०११ या कालखंडात आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर वाढल्याचे दिसून येते. मागासलेल्या मानवजमातीच्या विकासाचे शिक्षण हे प्रभावी साधन आहे. आदिवासी तर जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात मागासलेले आहेत अशा परिस्थितीत मागासलेल्या आदिवासी समाजाच्या मनात आपला विकास करून घेण्याची प्रबळ इच्छा शिक्षणाच्या प्रसारानेच निर्माण होऊ शकेल. त्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी भागात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा व शिक्षण घेणाऱ्याचे प्रमाण वाढावे. त्यांच्यातील साक्षरतेचे प्रमाणही मोठ्या प्रमाणावर वाढावे म्हणून शासकीय आश्रमशाळा व अनुदानित शासकीय आश्रमशाळा काढल्या आहेत. या आश्रमशाळा निवासी असल्यामुळे आदिवासीमध्ये शिक्षण घेण्याचे प्रमाण वाढले आहे. या शासकीय आश्रमशाळा व अनुदानित आश्रमशाळा आदिवासींच्या विकासाच्या मुलभूत संस्था ठरल्याचे दिसून येत आहे.

२.२५ पंडीत जवाहरलाल नेहरूंनी आदिवासींच्या विकासाची सांगितलेली पाच

सुत्रे :

१. आदिवासी लोकांनी आपली बुद्धी व कुवत यांनुसार विकास करून घ्यावा. इतरांनी त्यांच्यावर याबाबत दडपण आणू नये त्यांच्या पारंपरिक संस्कृतींना व कलांना प्रोत्साहन देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.
२. आदिवासींचे जमीन विषयक व वन विषयक हक्क मान्य केले पाहिजेत.
३. प्रशासन व विकास कार्य करण्यासाठी त्यांच्यातील लोकांना शिक्षण देऊन कार्यतत्पर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. सुरुवातीस बाहेरच्या काही तंत्रज्ञांची आवश्यकता भासेल, परंतु आदिवासी क्षेत्रात बाहेरच्या जास्त लोकांचा शिरकाव करण्याचे टाळले पाहिजे.
४. आदिवासी क्षेत्रावर वाजवीपेक्षा जास्त व गुंतागुंतीचे प्रशासन लादू नये व त्यांना गोंधळात पाडू नये त्यांच्या सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थाद्वारे विकासकार्य साधावे.

५. आदिवासींच्या विकास कार्यासाठी किती पैसे खर्च झाले यावरून प्रगतीचा निष्कर्ष न काढता, त्यांच्या स्वभावगुण विशेषांच्या विकासाच्या आधारे तो ठरवावा.

वरील सूत्रांनुसार आदिवासींच्या जीवनात फार ढवळाढवळ न करता त्यांचा विकास घडवून आणावा अशी अपेक्षा दिसून येते. त्यांच्या परंपरा, संस्कृती, कला, चालीरीती जोपासून त्यास प्रोत्साहन देऊन त्यांच्यावर कोणतेही दडपण न आणता त्यांचा विकास करण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. त्यांचे हक्क मान्य करून त्यांच्या एकंदरीत जीवनात हस्तक्षेप न होता विकासाची गती वाढवली पाहिजे. तसेच त्यांच्याच सामाजिक व सांस्कृतिक संस्थाद्वारे विकास कार्य केल्यास ते अधिक सहभागात्मक विकास होईल असेही तत्वातून व्यक्त होते.^{२८}

२.२६ आदिवासी समाजाच्या अभ्यासाचे महत्त्व :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात वेगवेगळ्या लोकांनी आदिवासींचा अभ्यास आपल्या मर्यादित उद्दिष्टांसाठी केला. सामाजिक मानववश शास्त्रज्ञांनी हा अभ्यास प्रामुख्याने ज्ञानार्जनासाठी किंवा शैक्षणिक हेतूने केला आहे असे असले तरी या अभ्यासाचे महत्त्व कमी लेखता येत नाही. या अभ्यासाचा उपयोग शासन, सेवाभावी संस्था, सेवाभावी कार्यकर्ते, प्रशासक, संशोधक इत्यादींना झाला आहे.

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर नियोजित आर्थिक विकासाचे आणि कल्याणकारी राज्याचे उद्दिष्ट ठेवले गेले. अनुसूचित जातीच्या कल्याणासाठी व त्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी आदिवासी क्षेत्रात अनेक विकास योजना हाती घेण्यात येत आहेत. अशा हाती घेण्यात आलेल्या विकास योजना आदिवासी समाजापर्यंत पोचविण्यासाठी विविध स्तरावर प्रशासन यंत्रणा निर्माण करून त्यांची आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व अन्य क्षेत्रात प्रगती घडवून आणण्याचे सतत प्रयत्न केले जात आहेत. त्यामध्ये त्या समाजाचा सहभाग किती? निर्माण केलेली प्रशासकीय यंत्रणा पुरेशी आहे का? या यंत्रणेमुळे खऱ्या अर्थाने आदिवासी विकासाचे स्वप्न साकार झाले का? अशा अनेक बाबींचा अभ्यास होणे गरजेचे आहे. काही प्रमाणात या

संदर्भात अभ्यास झाला असला तरी नवीन नवीन योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी व प्रशासकीय पुनर्रचना करण्यासाठी आणखी व्यापक स्तरावर आदिवासी समाजाच्या विकासाबाबत अभ्यास होणे आवश्यक आहे. आदिवासी समाज अत्यंत मागासलेला आहे. त्यांची सर्वांगीण उन्नती करून इतर लोकांप्रमाणे सामाजिक व आर्थिक जीवन प्राप्त करून देणे हे शासनाचे कर्तव्य आहे. आदिवासी समाज दुर्गम व डोंगराळ भागात राहतो. त्यामुळे हा समाज आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेला आहे. त्याच्या विकासाच्या मार्गात अनेक अडचणीही आहेत. डोंगराळ व दुर्गम भागात वहातूक व्यवस्था, पिण्याचे स्वच्छ व पुरेसे पाणी, वैद्यकीय सुविधा, राहण्यासाठी पक्की घरे, शिक्षणाच्या सोयी इ. चा अभाव आढळून येतो. आर्थिक पिळवणूक ही त्यांची इतर समस्यांप्रमाणेच एक प्रमुख समस्या आहे. गरिबी, अज्ञान, अंधश्रद्धा, मागासलेपण, बेकारी इ. समस्या मध्ये हा समाज गुरफटला आहे. त्यातून या समाजास बाहेर काढण्यासाठी व त्यांना प्रगत समाजाच्या बरोबरीने आणण्यासाठी सर्व स्तरावर अभ्यास व संशोधनाची गरज आहे. त्यातील एक टप्पा म्हणजे संशोधकाने निवडलेला अभ्यास विषय व संशोधन प्रकल्प होय.

संदर्भ टिपा :

१. कसाळीकर माधव, प्रा. जयंत कांबळे, आदिवासी भारत, अजब पुस्तकालय कोल्हापूर, प्र. आ. १९८८ पृ. क्र. ५.
२. तत्रैव पृ. क्र. ५
३. मुटाटकर रामचंद्र, “आदिवासी” मराठी विश्वकोष खंड २, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोष निर्मिती मंडळ मुंबई १९७६, पृ. क्र. २८.
४. जोशी तर्कतिर्थ लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश, खंड २, महाराष्ट्र मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, पुनर्मुद्रन २००० पृ. क्र. २८.
५. जोशी पं. महादेवशास्त्री, भारतीय संस्कृती कोश, प्रथम खंड, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ पुणे. तृ. आ. १९९७ पृ. क्र. ४२८.
६. कसाळीकर माधव, प्रा. कांबळे जयंत, आदिवासी भारत, अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर १९८८ पृ. क्र. ६.
७. तत्रैव पृ. क्र. ७
८. तत्रैव पृ. क्र. ७
९. नाडगोंडे गुरूनाथ, भारतीय आदिवासी, कॉन्शनेन्टल प्रकाशन, पुणे, तृ.आ. २००३ पृ.क्र. ३.
१०. तत्रैव पृ. क्र. ३
११. तत्रैव पृ. क्र. ४
१२. तत्रैव पृ. क्र. ४
१३. तत्रैव पृ. क्र. ४
१४. देवगावकर शैलजा, देवगावकर श. गो., आदिवासी विश्व, आनंद प्रकाशन नागपूर २००१, पृ. क्र. २.
१५. R.Piaaington, Introduction to social Anthropology, Concept Publishing, Delhi,1956, Page. No. 164.

१६. जोशी (तर्कतीर्थ) लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश, खंड २, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई, पृ. क्र. ३०.
१७. देवगांवकर शैलजा, देवगांवकर श. गो., आदिवासी विश्व, आनंद प्रकाशन नागपूर २००१ पृष्ठ क्र. ७, ८.
१८. नाडगोंडे गुरुनाथ, भारतीय आदिवासी, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, तृ. आ. २००३ पृ. क्र. १५.
१९. जोशी पं. महादेव शास्त्री, भारतीय संस्कृती कोश, खंड - १, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ पुणे तृ. आ. १९९७ पृष्ठ क्र. २८.
२०. लोटे रा. ज., आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पिंपळापुणे अँड कं. पब्लिशर्स, २००६, नागपूर, दु. आ. पृ. क्र. ९४.
२१. तत्रैव पृ. क्र. ९६
२२. जोशी (तर्कतीर्थ) लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोष खंड २, महा. राज्य मराठी वि. निर्मि. मंडळ मुंबई
२३. लोटे रा. ज. आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पिंपळपुणे अँड कंपनी पृ. क्र. ११० श.र्स. नागपूर दु. आ. २००६
२४. जोशी (तर्कतीर्थ) लक्ष्मणशास्त्री, मराठी विश्वकोश खंड - २, महाराष्ट्र राज्य मराठी विश्वकोश मंडळ मुंबई, २००२ पृष्ठ क्र. ३०
२५. तत्रैव, पृष्ठ क्र. ३०
२६. जोशी पं. महादेव शास्त्री, भारतीय संस्कृती कोश, खंड - १, भारतीय संस्कृती कोश मंडळ पुणे - १९९७ तृ. आ. पृष्ठ क्र. ४३१.
२७. गारे गोविंद महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्र आणि अनुसूचित (आदिवासी) जमाती, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, द्वि.आ. २००२, पृ. क्र. १३
२८. जोशी लक्ष्मणशास्त्री (तर्कतीर्थ) महाराष्ट्र राज्य, मराठी विश्वकोष खंड २, मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ मुंबई पु. मु. २००० पृष्ठ क्र. ४८, ४९.

प्रकरण तिसरे

आदिवासींच्या विकासासाठीच्या घटनात्मक तरतूदी आणि कायदे

- ३.१ प्रस्तावना
- ३.२ भारतीय घटनेचा सरनामा आणि आदिवासी समाजासाठीच्या तरतूदींचा आशय
- ३.३ आदिवासीसाठी घटनात्मक तरतूदी
- ३.४ अन्य तरतूदी
- ३.५ आदिवासीसाठी घटनात्मक तरतूदी - त्यामध्ये केलेल्या दुरुस्त्या
- ३.६ आदिवासी संबंधी महत्त्वाचे कायदे
 - अ) आदिवासी जमातींच्या संरक्षणासाठी केंद्र सरकारने केलेले कायदे
 - ३.६.१ वेठबिगार पद्धती निर्मूलन (उच्चाटन) अधिनियम १९७६
 - ३.६.२ अनुसूचित जाती - जमाती अत्याचार प्रतिबंध कायदा १९८९
 - ३.६.३ पंचायत राज आणि ७३ वी घटना दुरुस्ती १९९२
 - ३.६.४ अनुसूचित जमाती व अन्य परंपरागत वननिवासी कायदा २००६
 - ब) आदिवासी हितसंरक्षणासाठी राज्यशासनाने केलेले कायदे
 - ३.६.५ मुंबई कुळ वहिवाट व शेतजमीन अधिनियम १९४८
 - ३.६.६ महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६
 - ३.६.७ महाराष्ट्र अनुसूचित जमातींच्या भोगवाटदारांनी झाडांची विक्री (नियमन) अधिनियम १९६९
 - ३.६.८ कमाल जमीन धारणा कायदा
 - ३.६.९ दळी जमिनीबाबत प्रशासकीय आदेश १४ जानेवारी १९७० व २६ जुलै १९७१
 - ३.६.१० जमीन महसूल संहिता व कूळ वहिवाट विधी (सुधारणा) अधिनियम १९७४
 - ३.६.११ महाराष्ट्र अनुसूचित जमातींना जमिनी प्रत्यार्पित करणे अधिनियम १९७४

३.६.१२ महाराष्ट्र जनजाती आर्थिक स्थिती सुधारणा कायदा १९७६

३.६.१३ पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा (पेसा)- १९९६

३.६.१४ महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्रातील पंचायतींना स्वयंशासन करण्यासंबंधीचे अधिकार प्रदान करण्यासाठी राज्याच्या विवक्षित कायद्यामध्ये आणखी सुधारणा करण्याकरीता अधिनियम १९९७

३.६.१५ महाराष्ट्र अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग (जातीचे प्रमाणपत्र व त्यांच्या पडताळणीचे विनियमन) अधिनियम २०००

३.७ सारांश

प्रकरण तिसरे

आदिवासींच्या विकासासाठीच्या घटनात्मक तरतूदी आणि कायदे

३.१ प्रस्तावना :

“भारतीय राज्यघटना एखाद्या राजकीय पक्षाची, धर्माची, पंथाची विचारप्रणालीची, एखाद्या वर्गाची नसून संपूर्ण राष्ट्राच्या लोकांचे हित व प्रगती साधण्यासाठी निःपक्षपातीपणे तयार केलेली राष्ट्राला दिली जाणारी शिदोरी आहे.”^१ सन १९४७ साली देश स्वतंत्र झाला. सत्तांतरानंतर आदिवासी जमातीच्या मुलभूत हक्कांचा प्रश्न देशाच्या घटना समितीपुढे उभा राहिला. आदिवासींच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी घटनासमितीच्या एका उच्च समितीपुढे आदिवासींच्या मुलभूत हक्कांसंबंधीचे काम सोपविण्यात आले. त्या उपसमितीचे अध्यक्ष पुज्य ठक्कर बाप्पा होते. त्यांच्या शिफारशीनुसार भारतीय घटनेत आदिवासींसाठी काही विशेष तरतूदी करण्यात आल्या. भारतीय नागरिक यादृष्टीने नागरिकांचे सर्व हक्क त्यांना मिळून आदिवासींसाठी खास तरतूदी करणारी कलमे घटनेत अंतर्भूत करण्यात आली.^२

स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारतीय संविधानात मागास वर्गाची निश्चित परिभाषा केलेली नसली तरी समताधिष्ठीत समाजाची बांधणी व्हावी, तसेच सामाजिक न्यायाची बुज राखली जावी या उद्देशाने मागासवर्गीयांच्या मागासलेपणाची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन घटनेच्या विविध अनुच्छेदात तरतूदी केल्या आहेत. मागासलेपण दूर करण्यासाठी दिलेली अभिवचने म्हणजे घटनेतील अनुसूचित जमातीसाठी केलेल्या तरतूदी आहेत.

“राज्य घटनेने ‘Tribe’ हा शब्द वापरलेला असला तरी त्याची व्याख्या केलेली नाही. मात्र भारताचे राष्ट्रपती घटनेच्या ३४२ (ठ) कलमान्वय नोटिफिकेशन काढून एखाद्या आदिम जमातीला अनुसूचित जमात (Sheduled Tribe) म्हणून घटनेच्या पाचव्या अनुसूचित (5th Sheduled)

गटामध्ये टाकू शकतात. नंतर तिला अनुसूचित जमात असा दर्जा प्राप्त होतो. म्हणजेच राज्यघटनेतील तरतूदी या अनुसूचित जमाती या घटनात्मक संकल्पनेशीच संलग्न आहेत. त्यांच्यासाठी घटनेने अनेक तरतूदी केल्या आहेत.”^३

समाजातील जात, धर्म, वंश, संपत्ती आणि पदव्यांमुळे निर्माण होणारी विषमता नष्ट करून राज्यघटनेने सर्वांना समान मूलभूत हक्क बहाल केले आहेत. राज्यघटनेमुळे मिळणारे कायद्याचे संरक्षणही सर्वांना समान देण्यात आले आहे. परंतु हजारो वर्षे शिक्षण, संस्कार, समान संधी व हक्क इ.पासून वंचित असणाऱ्या दलित जाती-जमातीचे लोक वरील बाबींपासून वंचित आहेत. शिक्षण, सरकारी नोकरी व कायदे मंडळातील प्रतिनिधित्व या क्षेत्रात सर्वांना संधी देणे, त्यांना या क्षेत्रात प्रवेश करण्यासाठी काही संरक्षण देणे. स्पर्धा परीक्षा किंवा अन्य ठिकाणी मागासलेल्या जाती-जमाती आणि समाजातील दुर्बल घटक यांच्यासाठी खास तरतूदी करण्याचा हक्क भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १६(४) अन्वये राज्यांना देण्यात आलेला आहे. त्यानुसार मागास जाती-जमाती व दुर्बल घटकांसाठी सरकारी नोकरी, वैद्यकीय व इंजिनिअरिंग महाविद्यालये व अन्यत्रही राखीव जागांची तरतूद घटक राज्यांनी केलेली आहे. मध्यवर्ती व राज्य विधीमंडळे यातही राखीव जागांची तरतूद करण्यात आली आहे. तसेच राखीव मतदार संघ निर्माण करून राजकीय प्रक्रियेत सहभागी होण्याची त्यांना संधी उपलब्ध करून दिली आहे.

भारताच्या राज्यघटनेत आदिवासी समाजाच्या हितसंबंधांची जोपासना करण्यासाठी व त्याच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी काही मुलभूत तरतूदी घटनेत नमूद करण्यात आल्या आहेत. घटनाकारांनी भारतातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेवून अनुसूचित जमातींना देशाच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील विकासात न्याय स्थान मिळावे, त्यांचा सर्वार्थाने विकास व्हावा व सामाजिक आणि आर्थिक समता प्रस्थापित व्हावी, उपेक्षितपणाची भावना मागासलेल्या जमातीमध्ये राहू नये या सर्व बाबींचा विचार करून देशाच्या मूळ घटनेतच जाणीवपूर्वक अनेक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.

लोकशाहीमध्ये बहुसंख्याकांचे सरकार अधिकारावर येत असते म्हणून अल्पसंख्याकांच्या हक्कांच्या संरक्षणाची खास तरतूद करावी लागते. घटनेने तशी तरतूद केली आहे. विशेष म्हणजे मागासवर्गीयांसाठी विधीमंडळे, मंत्रीमंडळे आणि प्रशासन यात काही जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद आपल्या घटनेत आहे. देशाची घटना तयार करताना देशामध्ये आर्थिक व सामाजिक लोकशाही स्थापन करण्याच्या दृष्टीने घटनेत अनुसूचित जमातींसाठीही महत्वाच्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत असे दिसून येते. आर्थिक आणि सामाजिक न्याय प्रस्थापित होण्याच्या दृष्टीने मागासवर्गीयांसाठी विशेष तरतूदी करणे आवश्यक होते. त्यामुळे घटनेच्या वेगवेगळ्या प्रकरणात अनुसूचित जाती व जमातीसाठी व्यापक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. विशेषतः आदिवासींना शोषणापासून मुक्त करणे व देशाच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी घटनात्मक तरतूदी केल्या आहेत.

३.२ भारतीय घटनेचा सरनामा आणि आदिवासी समाजासाठीच्या तरतूदींचा आशय :

भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा म्हणजे घटनेची उद्देशपत्रिका होय. घटनेच्या तरतूदींच्या अन्वयार्थाच्या संदर्भात सरनाम्याचे स्थान काय? असा प्रश्न उपस्थित होतो. या संदर्भात अमेरिकेतील प्रख्यात विधिज्ञ न्यायमूर्ती स्टोरी म्हणतात. “ज्यावेळी कायदा संदिग्ध असेल त्यावेळी त्याचा अर्थ लावण्यासाठी सरनाम्याचा आधार घेता येईल आणि घटनाकारांना काय अपेक्षित आहे हे शोधता येईल.”^४ यावरून असे लक्षात येते की, अनुसूचित जमातीच्या संदर्भात घटनात्मक तरतूदी करताना नेमके काय अपेक्षित आहे हे सरनाम्यावरून लक्षात येईल. घटनेचा सरनामा घटना समितीत १३ डिसेंबर १९४६ रोजी पंडित जवाहरलाल नेहरूंनी मांडलेल्या उद्दिष्टांच्या ठरावावर आधारलेला आहे. या ठरावातील आशय लक्षात घेता त्यामध्ये इतर अनेक महत्त्वपूर्ण बाबींच्या उल्लेखाबरोबरच नेहरूंनी असाही महत्त्वपूर्ण उल्लेख केला आहे की “अल्पसंख्य मागासलेल्या जाती आणि जमाती यांना पुरेसे संरक्षण देण्यात येईल” याबरोबरच कायदा आणि सामाजिक नितिमत्ता यांना बाधा येणार नाही अशा तऱ्हेने भारताच्या सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक न्याय, संधी आणि दर्जा याबाबत समानता, कायद्यापुढे समानता, विचार, अभिव्यक्ती,

श्रद्धा, समजुती, उपासना, व्यवसाय, संघटना आणि कृती याचे स्वातंत्र्य इ. हक्क देऊन त्यांचे संरक्षण करण्यात येईल.⁴ असे म्हटले आहे. यावरून असे दिसून येते की, अनुसूचित जाती साठी भारताच्या घटनेमध्ये तरतूदी करताना विशेष लक्ष दिले आहे. घटनेच्या सरनाम्यात सामाजिक, आर्थिक व राजनैतिक न्याय तसेच दर्जाची व संधीची समानता या संदर्भात स्पष्ट उल्लेख केला आहे. त्यामुळे घटनेत अनुसूचित जमातीसाठी व्यापक व अर्थपूर्ण तरतूदी केलेल्या असून त्याचे प्रतिबिंब सरनाम्यात उमटले आहे.

३.३ आदिवासींसाठी घटनात्मक तरतूदी :

भारताच्या संविधानात अनुसूचित जमातीच्या संरक्षणासाठी अनेक तरतूदी केलेल्या आहेत. दुर्बल घटकांना इतरांच्या बरोबर येण्याची संधी प्राप्त व्हावी. न्याय, समता, बंधुत्व प्रस्थापित व्हावे, विषमता दूर व्हावी यासाठी घटनाकारांनी दुरदृष्टी ठेवून अशा तरतूदी केलेल्या आहेत. संविधानातील या तरतूदींचा आधार घेवून केंद्र शासनाने व राज्य शासनाने अनुसूचित जमातीच्या संरक्षणासाठी विविध कायदेही केलेले आहेत. घटनाकारांनी आपल्या देशातील सामाजिक आणि आर्थिक स्थिती विषमतेवर आधारित असल्याचे पाहून समाजात न्याय, समता, बंधूता आणण्यासाठी मागासलेल्या दुबळ्या आणि गरीब समाजाला न्याय मिळवून देण्यासाठी घटनाकारांनी संविधानात काही खास तरतूदी केल्या आहेत. आदिवासी समाजाचे शोषण मोठ्या प्रमाणावर झाले. या समाजास शोषणापासून दूर करणे हे एक मोठे आव्हानच होते. त्यासाठी घटनेत महत्त्वपूर्ण अशा तरतूदी करून त्यांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी अनेक महत्त्वपूर्ण तरतूदी घटनाकारांनी घटनेत केल्या आहेत. आदिवासींचे खास असे प्रश्न असून ते सोडविण्यासाठी विशेष अशा तरतूदी घटनेत करणे याची जाणीव घटनाकारांना होती म्हणून विशेष तरतूदी केल्या आहेत त्या खालीलप्रमाणे सांगता येतील.

३.३.१ कलम १४ :

कायद्याने सर्व समान आहेत. सर्वांना समान संरक्षण दिलेले आहे. अनुसूचित जमाती विषमतेने होरपळून निघाल्या होत्या. घटनेतील या तरतूदीमुळे मागासलेल्या जमातींना समतेच्या पातळीवर आणणे सोईचे झाले. कायद्यापुढे समानतेचे तत्व मान्य करतानाच सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या तसेच अनुसूचित जाती आणि जमातीच्या नागरिकांच्या विकासासाठी विशेष तरतूदी करण्यास प्रशासनास प्रतिबंध असणार नाही अशीही तरतूद केली आहे. एकीकडे समानतेचे तत्व तर दुसरीकडे अनुसूचित जाती जमातीसाठी ही विशेष तरतूद केली आहे. अशाप्रकारे भारतीय संविधानातील ही तरतूद आदिवासी व्यक्तींना अन्य नागरिकांप्रमाणे सर्व प्रकारच्या समानतेची स्थिती प्राप्त करून देते. शिक्षण संस्था, सार्वजनिक दुकाने, दवाखाने, वसतिगृहे इ. सर्व ठिकाणी भारतातील आदिवासींसह सर्व व्यक्तींशी समान वर्तन केले जाईल अशी हमी संविधानाने दिली आहे.

३.३.२ कलम १५ :

कोणत्याही नागरिकांच्या बाबतीत केवळ धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान या कारणावरून भेदाभेद केला जाणार नाही असे असले तरी सामाजिक आणि शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या तसेच अनुसूचित जमातींच्या नागरिकांच्या विकासासाठी विशेष तरतूदी करण्यास शासनास प्रतिबंध असणार नाही अशी ही तरतूद करून अनुसूचित जमातींच्या हिताचा विचार केलेला दिसून येतो.

३.३.३ कलम १६ :

घटनेतील कलम १६ मध्ये केलेल्या तरतूदीनुसार सार्वजनिक सेवामध्ये सर्वांना समान संधी दिलेली आहे. त्यामुळे समतेची भावना निर्माण होण्यास चालना मिळाली आहे. त्याचबरोबर कलम १६ अनुच्छेद ४ मध्ये तरतूद केली आहे की कोणत्याही गोष्टीमुळे, राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवामध्ये नागरिकांच्या ज्या कोणत्याही मागासवर्गाला राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व नाही

अशा वर्गाकरीता नियुक्ती किंवा पदे राखून ठेवण्यासाठी कोणतीही तरतूद करण्यास राज्याला प्रतिबंध होणार नाही. म्हणजेच राज्य अनुसूचित जाती आणि जमातींच्यासाठी पदे राखून ठेवू शकते.

अनुच्छेद ४ क मध्ये अशीही तरतूद आहे की, कोणत्याही गोष्टीमुळे राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवामध्ये ज्या अनुसूचित जातींना किंवा जमातींना त्या राज्याच्या मते पर्याप्त प्रतिनिधित्व देण्यात आलेले नसेल त्यांना राज्याच्या नियंत्रणाखालील सेवा संबंधातील आरक्षण करण्यासाठी राज्याला कोणतीही तरतूद करण्यात प्रतिबंध होणार नाही अशी तरतूद केली आहे.

३.३.४ कलम १७ :

या कलमान्वये कायद्याने अस्पृश्यता नष्ट केलेली आहे. त्यामुळे कायद्याने अस्पृश्यता पाळता येणार नाही. तसे कोणत्याही स्वरूपातील आचरण निषिद्ध करण्यात आले आहे. अस्पृश्यता पाळणे हा शिक्षापात्र अपराध आहे. या तरतूदीमुळे अनुसूचित जाती व जमातींना अस्पृश्यतेच्या कलंकापासून मुक्त होण्यास तशी परिस्थिती निर्माण झाली आहे.

३.३.५ कलम १९ ते २२ :

भारतीय संविधानातील कलम १९ ते २२ मध्ये नागरिकांच्या मुलभूत स्वातंत्र्याचा समावेश करण्यात आला आहे. कलम १९ मध्ये नागरिकांना भाषण व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, शांततेने व विनाशस्त्र एकत्र जमण्याचे स्वातंत्र्य, संघ स्थापन करण्याचे स्वातंत्र्य, भारताच्या कोणत्याही क्षेत्रात सर्वत्र मुक्तपणे संचार करण्याचे स्वातंत्र्य, भारताच्या कोणत्याही भागात राहण्याचे व स्थायिक होण्याचे स्वातंत्र्य, संपत्ती मिळवण्याचे स्वातंत्र्य, कोणताही व्यवसाय, व्यापार किंवा धंदा चालविण्याचे स्वातंत्र्य इ. स्वातंत्र्ये देण्यात आली आहेत. भारतीय नागरिकांना प्राप्त झालेल्या स्वातंत्र्याच्या मुलभूत हक्कांमुळे देशातील प्रत्येक नागरिकांना स्वतःची प्रगती करण्याची संधी प्राप्त झाली आहे. समान संधीच्या तत्त्वाप्रमाणेच आदिवासी व्यक्तीलाही अन्य भारतीय व्यक्तींप्रमाणेच समान स्वातंत्र्य अधिकारही बहाल करण्यात आले आहेत.

३.३.६ कलम २३ :

घटनेतील कलम २३ मध्ये अशी तरतूद केली आहे की, माणसाचे कोणत्याही प्रकारचे शोषण करता येणार नाही. शोषणाविरुद्धचा अधिकार मान्य करण्यात आला आहे. या कलमानुसार माणसाची वेढबिगारी करता येणार नाही. कोणत्याही स्त्री पुरूषांचे आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक शोषण करता येणार नाही. गुलामगिरी, वेढबिगारी, जमिनदारी अशा पद्धतीच्या कृतीतून कोणत्याही व्यक्तीची आर्थिक पिळवणूक करता येणार नाही. जातीच्या आधारावर कोणत्याही व्यक्तीला कोणत्याही कामाची सक्ती करता येणार नाही. घटनेतील या तरतूदीमुळे आदिवासी समाजाचे होणारे शोषण, केली जाणारी पिळवणूक थांबण्यास मदत झाली आहे.

३.३.७ कलम २९ :

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २९ नुसार भारतातील प्रत्येक नागरिकाला स्वतःची भाषा, लिपी व संस्कृती जतन करण्याचा हक्क असेल तसेच कोणत्याही शासनमान्य शिक्षण संस्थेत धर्म, प्रदेश, जात, भाषा अशा कोणत्याही कारणावरून प्रवेश नाकारला जाणार नाही अशी तरतूद केली आहे. या कलमानुसार प्रत्येक भारतीय नागरिकाला आपली भाषा, संस्कृती यांची जोपासना करण्याचा हक्क प्राप्त झालेला आहे.

आदिवासी जमातीत भाषा, सणवार, रूढी, परंपरा, रितीरिवाज, संस्कृती याबाबत बरीच विविधता आहे. आदिवासी हे संख्येने अल्प आहेत असे असूनही संविधानातील या तरतूदीनुसार त्यांच्या भाषिक व सांस्कृतिक हक्काची जपणूक केली आहे. त्यामुळे आदिवासी जमातींच्या भाषा व संस्कृतीचे रक्षण करणे शक्य झाले आहे.

३.३.८ कलम ४६ :

भारतीय राज्यघटनेच्या पाचव्या प्रकरणामध्ये कलम ३६ ते ५१ मध्ये राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे समाविष्ट केली आहेत. यामध्ये आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, न्यायालयीन, परराष्ट्र

संबंध विषयक तत्त्वे सांगितली आहेत. सामाजिक तत्त्वामध्ये भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ४६ नुसार अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व समाजातील दुर्बल घटक यांच्या शिक्षणाची तसेच आर्थिक हितसंबंधांची शासन व्यवस्था काळजी घेईल तसेच या घटकावर अन्याय व शोषण होणार नाही यापासून सरकार त्यांना संरक्षण देईल.

Article 46 : Promotion of Educational and Economic interests of sheduled castes, sheduled Tribes and other weaker sections. The state with special care the Educational and Economic interests of the weaker section of the people and in particular of the sheduled caste and The sheduled Tribes and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation.

३.३.९ कलम २४३ :

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २४३ (घ) मध्ये अनुसूचित जमातीसाठी राखीव जागांची तरतूद केली आहे. प्रत्येक पंचायतीमध्ये अनुसूचित जमातीसाठी जागा राखून ठेवण्यात येतील आणि अशा प्रकारे राखून ठेवण्यात आलेल्या जागांच्या संख्येचे त्या पंचायतीमध्ये थेट निवडणूकीद्वारे भरावयाच्या जागांच्या एकूण संख्येशी असलेले प्रमाण त्या पंचायत क्षेत्रामधील एकूण लोकसंख्येशी जे प्रमाण असेल तेच असेल. राखून ठेवलेल्या जागांच्या एकूण संख्येच्या १/३ पेक्षा कमी नसतील एवढ्या जागा अनुसूचित जनजातीच्या महिलांसाठी राखून ठेवण्यात येतील. ग्राम किंवा अन्य कोणत्याही पातळीवरील पंचायतीमधील सभाध्यक्षांची पदे राज्यविधीमंडळ कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रितीने अनुसूचित जनजाती यांच्यासाठी राखून ठेवण्यात येतील अशी तरतूद करण्यात आली आहे.^६

३.३.१० कलम २४४ :

भारतीय राज्य घटनेतील कलम २४४ नुसार अनुसूचित जनजाती क्षेत्राचे हितसंवर्धन केले आहे.

३.३.११ कलम २७५ :

भारतीय संविधानातील कलम २७५ मध्ये अनुसूचित जनजातीच्या क्षेत्रातील प्रशासन बळकटीसाठी व तेथील दुर्बलांचे पुनरूत्थान करण्यासाठी निधीची उपलब्धता करण्याची तरतूद केली आहे. त्यामध्ये संसद कायद्याद्वारे तरतूद करील अशा रकमा ज्यांना सहाय्याची गरज आहे असे संसद ठरवील अशा राज्याच्या महसूलास सहाय्यक अनुदाने म्हणून दरवर्षी भारताच्या एकत्रित निधीवर भारित केल्या जातील आणि वेगवेगळ्या राज्यांकरीता वेगवेगळ्या रकमा निश्चित करता येतील अशी तरतूद केली आहे.

एखाद्या राज्यातील जनजातींच्या कल्याणवृद्धीसाठी किंवा त्या राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रांची प्रशासन पातळी त्या राज्याच्या उर्वरित क्षेत्रांच्या प्रशासन पातळी इतकी उंचावण्यासाठी ते राज्य भारत सरकारच्या मान्यतेने हाती घेईल अशा विकास योजनांचा खर्च भागवणे राज्याला शक्य व्हावे यासाठी आवश्यक असतील अशा भांडवली व आवर्ती रकमा त्या राज्याच्या महसूलास सहाय्यक अनुदाने म्हणून भारताच्या एकत्रित निधीतून दिल्या जातील^१ अशीही तरतूद केली आहे.

३.३.१२ कलम ३३० व ३३२

भारतीय संविधानातील कलम क्रमांक ३३० मध्ये लोकसभेत अनुसूचित जनजाती यांच्याकरीता राखीव मतदारसंघाच्या द्वारा जागा राखून ठेवण्याची तरतूद केली आहे. कलम क्र. ३३२ नुसार राज्याच्या विधानसभामध्ये अनुसूचित जनजाती यांच्याकरता जागा राखून ठेवण्यात आल्या आहेत. कोणत्याही राज्याच्या विधानसभेत खंड १ अन्वये अनुसूचित जनजाती यांच्यासाठी राखून ठेवण्यात आलेल्या जागांच्या संख्येचे विधानसभेतील एकूण जागांच्या संख्येशी असणारे प्रमाण हे अनुसूचित जनजातींचे त्या राज्यातील किंवा त्यांच्या भागातील एकूण लोकसंख्येशी असलेल्या प्रमाणाइतकेच असेल अशी तरतूद केली आहे.^२ या तरतूदी प्रमाणे संपूर्ण देशात लोकसभेच्या जागा अनुसूचित जमातीसाठी राखीव आहेत. महाराष्ट्रात लोकसभेच्या ४ (चार) व राज्य विधानसभेत १८ जागा अनुसूचित जमातीसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

३.३.१३ कलम ३३५ :

भारतीय संविधानातील कलम ३३५ मध्ये अनुसूचित जनजातीच्या उमेदवारांना सेवा व पदे देण्याचे हक्क दिले आहेत.^९

३.३.१४ कलम ३३८ :

घटनेतील कलम ३३८ (क) नुसार अनुसूचित जनजाती यांच्याकरता अनुसूचित जनजाती राष्ट्रीय आयोग स्थापन करण्याची तरतूद केली आहे. हा आयोग अध्यक्ष, उपाध्यक्ष आणि इतर तीन सदस्य यांचा मिळून बनलेला असेल अशी तरतूद केली आहे.^{१०}

३.३.१५ कलम ३३९ :

घटनेतील कलम ३३९ मध्ये अशी तरतूद केली आहे की, राष्ट्रपतीला आदेशाद्वारे जनजाती संबंधीचे कल्याणकार्य यावर अहवाल देण्याकरता एक आयोग कोणत्याही वेळी नियुक्त करता येईल. मात्र या संविधानाच्या प्रारंभापासून दहा वर्षे संपताच तो नियुक्त करावाच लागेल. त्या आयोगाद्वारे आयोगाची रचना व अधिकार व कार्यपद्धती निश्चित करता येईल आणि त्यात राष्ट्रपतीस आवश्यक किंवा इष्ट वाटतील अशा अनुषंगिक किंवा सहाय्यभूत तरतूदी अंतर्भूत असू शकतील^{११} अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

३.३.१६ कलम ३४० :

भारतीय संविधानातील कलम ३४० मध्ये मागासवर्गीयांच्या स्थितीचे अन्वेषण करण्यासाठी आयोगाची नियुक्ती करण्याची तरतूद केली आहे. भारताच्या राज्यक्षेत्रातील सामाजिक व शैक्षणिक दृष्ट्या मागासलेल्या वर्गाच्या स्थितीचे व त्यांना ज्या अडचणी सोसाव्या लागतात त्यांचे अन्वेषण करणे आणि अशा अडचणी दूर करण्यासाठी व त्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने कोणत्या उपाय योजना कराव्यात, त्यासंबंधी व त्या प्रयोजनाकरता संघराज्याने किंवा कोणत्याही राज्याने कोणती अनुदाने द्यावीत त्यासंबंधी शिफारशी

करणे या करता राष्ट्रपतीला त्यास योग्य वाटतील अशा व्यक्ती मिळून बनलेला आयोग नियुक्त करता येईल आणि असा आयोग नियुक्त करणाऱ्या आदेशाद्वारे आयोगाने अनुसरावयाची कार्यपद्धती निश्चित करण्यात येईल.^{१२} घटनेतील या तरतूदीमुळे राष्ट्रपतीला सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या अनुसूचित जमातीसाठीही विशेष लक्ष देता येईल अशी व्यवस्था घटनेत केली आहे.

३.३.१७ कलम ३४२ :

(१) घटनेतील कलम ३४२ मध्ये अशी तरतूद केली आहे की, राष्ट्रपतीला कोणत्याही राज्याच्या किंवा संघ क्षेत्राच्या बाबतीत त्याच्या राज्यपालाचा विचार घेतल्यानंतर जाहीर अधिसूचनेद्वारे त्या राज्याच्या किंवा संघराज्य क्षेत्राच्या संबंधात या संविधानाच्या प्रयोजनार्थ अनुसूचित जनजाती म्हणून मानल्या जातील. त्या जनजाती किंवा जनजाती समूह अथवा जमाती किंवा जनजाती समूह यांचे भाग किंवा त्यातील गट विनिर्दिष्टीत करता येतील.

(२) संसदेला कायद्याद्वारे कोणत्याही जनजाती किंवा जनजाती समूह अथवा कोणत्याही जनजाती किंवा जनजाती समूह यांचा भाग किंवा त्यातील गट खंड (१) खाली काढलेल्या अधिसूचनेची विनिर्दिष्ट केलेल्या अनुसूचित जनजातीच्या सुचित समाविष्ट करता येईल किंवा तीमधून वगळता येईल.^{१३}

भारतीय संविधानामध्ये कलम १६४ मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, ज्या घटक राज्यात आदिवासींची लोकसंख्या जास्त आहे अशा घटक राज्यातील मंत्रीमंडळात आदिवासी कल्याणासाठी व विकासासाठी एक स्वतंत्र मंत्री नियुक्त करावा अशी तरतूद केली आहे. या तरतूदीनुसार ओरिसा, बिहार, मध्यप्रदेश या तीन घटकराज्यात आदिवासींची लोकसंख्या जास्त असल्याने या तरतूदीनुसार एक स्वतंत्र मंत्री नियुक्त केले जात आहे. मात्र आज प्रत्यक्षात बऱ्याच घटक राज्यात ज्यामध्ये आदिवासींची संख्या जास्त आहे. तेथे घटकराज्याच्या मंत्री

मंडळात एकमंत्री हा आदिवासी जमातीचाच असतो. महाराष्ट्र राज्याच्या मंत्रीमंडळातही आदिवासी जमातीचा एक मंत्री आदिवासी विकास मंत्री म्हणून असतो.

केंद्रीय मंत्रीमंडळातही किमान एक मंत्री म्हणून एका आदिवासी व्यक्तीला समाविष्ट करून घेतले जाते. आसाम व आसामच्या परिसरातील प्रदेशात म्हणजे ईशान्य भारतात आदिवासी जमातींची संख्या बरीच जास्त आहे. या जमातीच्या प्रश्नाचे स्वरूपही गुंतागुंतीचे आहे. हे लक्षात घेऊन घटनेत खास तरतूद करण्यात आली आहे. संविधानातील कलम २४४ मधील पाचव्या शेड्यूलनुसार आदिवासी क्षेत्राच्या प्रशासनासाठी एक स्वतंत्र व्यवस्था करण्यात आली आहे.^{१४}

भारतीय घटनेमध्ये आदिवासी जमाती असणाऱ्या राज्यात राज्यपालांना आदिवासी कल्याणासाठी सल्ला देण्याकरीता एक आदिवासी सल्लागार मंडळ नियुक्त करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे.^{१५}

३.४ अन्य तरतूदी :

आदिवासी जमातींच्या हितार्थ घटनेने केलेल्या आणखी दोन तरतूदी म्हणजे अनुसूचित जमातीसाठी खास आयुक्तांच्या नेमणूकीची व्यवस्था आणि दुसरी म्हणजे अनुसूचित जमातींच्या कल्याणार्थ केलेल्या योजनांची व अनुसूचित विभागांच्या कारभाराची पाहणी करण्यासाठी खास कमिशनच्या नेमणूकीची व्यवस्था अशा दोन तरतूदी केल्या आहेत. या नेमणूका राष्ट्राध्यक्षांनी करावयाच्या असतात. घटनेप्रमाणे अनुसूचित जमातींना व अन्य मागासवर्गीयांना दिलेल्या सवलतीचा लाभ त्यांना मिळतो किंवा नाही हे पाहून राष्ट्राध्यक्षांना अहवाल सादर करण्याची कामगिरी अशा खास अधिकाऱ्यावर सोपवलेली असते. कमिशनही आपला अहवाल राष्ट्राध्यक्षांना सादर करते. राष्ट्राध्यक्ष हा अहवाल लोकसभेपुढे ठेवतात. त्यामुळे अनुसूचित जमातींच्या विविध प्रश्नावर चर्चा होऊन आदिवासींच्या विकासासाठी धोरणात्मक निर्णय घेण्यास मदत होते.

३.४.१ आदिवासींसाठी सल्लागार समिती :

अनुसूचित जमाती व अनुसूचित विभागाच्या विकास कार्यासाठी राज्यात सल्लागार समिती असे. महाराष्ट्र राज्यात अशी सल्लागार समिती १९५२ पासून अस्तित्वात आलेली आहे. अनुसूचित विभाग असलेल्या राज्यातही अशी समिती नेमण्याचा हुकूम राष्ट्राध्यक्ष देऊ शकतात. या समितीत कमीत कमी २० सभासद असतात व त्यापैकी ३/४ त्या राज्याच्या कायदेमंडळातील अनुसूचित जमातीचे एवढे सदस्य नसल्यास बाहेरचे परंतू अनुसूचित जमातीचे सदस्य नेमू शकतात, अशीही तरतूद केली आहे. या तरतूदीमुळे राज्य स्तरावर आदिवासींच्या समस्याचा सर्वांगीण अभ्यास करून सरकारला आदिवासींच्या विकासाच्या बाबतीत योग्य असा सल्ला मिळतो त्यामुळे राज्य सरकारला संबंधीत क्षेत्राच्या विकासाचे सर्व घटक नजरेपुढे ठेवून निर्णय घेणे, नियम व कायदे करणे सोपे जाते.

राज्यपाल राज्यातील अनुसूचित जमातीच्या हिताविषयी जे प्रश्न समितीकडे धाडतील त्यावर सल्ला देणे हे या समितीचे महत्त्वाचे काम आहे. समितीची कार्यपद्धती राज्यपाल ठरवितात. ही समिती घटनात्मक स्वरूपाची असल्या कारणाने समितीचे ठराव राज्यशासनाने कार्यवाहीत करावयाचे असतात. या समितीचा घटनात्मक दर्जा लक्षात घेता ही समिती आदिवासींच्या विकासकार्याचे धोरण ठरवू शकते.

३.४.२ अनुसूचित जमातींना कायदेविषयक मोफत सहाय्य :

भारतीय घटनेच्या ३९ अ कलमामध्ये असे नमूद करण्यात आले आहे की, समान संधीच्या तत्त्वावर न्याय मिळेल अशी कायदेविषयक पद्धती अंमलात आणण्यासाठी व प्रामुख्याने आर्थिक वा इतर अपात्रतेमुळे एखादा नागरिक न्याय मिळविण्याच्या संधीला मुकणार नाही याची खातरजमा करून घेण्यासाठी मोफत कायदेविषयक सहाय्य देण्याची शासन तरतूद करील या तत्त्वानुसार राज्यातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल तसेच समाजातील मागास वर्गातील लोकांना कायदेविषयक विनामूल्य सहाय्य व सल्ला देण्याची एक सर्वकष योजना राज्य शासनाने १९७९

पासून अंमलात आणली आहे. महाराष्ट्र राज्य कायदेविषयक सहाय्य व सल्ला मंडळ १९७७ मध्ये स्थापन झाले. त्यानंतर त्याची दोन वेळा पुनर्रचना करण्यात आली. सध्याचे मंडळ १९८० रोजी अस्तित्वात आले आहे. राज्याचे विधी व न्यायमंत्री हे मंडळाचे अध्यक्ष असून उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती उपाध्यक्ष आहेत. या मंडळाला सल्ला आणि सहाय्य देण्यासाठी खालीलप्रमाणे सल्लागार समिती स्थापन करण्यात आली आहे.

१. मुख्यमंत्री (अध्यक्ष)
२. मुख्य न्यायाधीश - उच्च न्यायालय मुंबई (उपाध्यक्ष)
३. विधी व न्यायमंत्री (सदस्य)
४. न्यायमूर्ती (सदस्य)
५. न्यायमूर्ती (सदस्य)
६. सचिव, विधी व न्याय विभाग महाराष्ट्र शासन (सदस्य सचिव)

ही सल्लागार समिती अनुसूचित जातींना मोफत कायदेविषयक सल्ला देण्यासंदर्भात विचार विनीमय करते.

३.५ आदिवासींसाठी घटनात्मक तरतूदी - त्यामध्ये केलेल्या दुरूस्त्या :

भारतीय राज्यघटना ही जगातील लिखित राज्यघटनांपैकी एक वैशिष्ट्यपूर्ण अशी राज्यघटना आहे. भारताच्या मूळ राज्यघटनेतच अनुसूचित जमातींच्या उन्नतीसाठी अनेक तरतूदी करण्यात आल्या आहेत. या तरतूदी करताना वर्षानुवर्षे विकासाच्या प्रवाहापासून दूर राहिलेल्यांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व अन्य न्यायाचा दृष्टिकोन समोर ठेवला असल्याचे दिसून येते. घटनेत अनुसूचित जमातींच्या सर्वांगीण विकासासाठी ज्या काही तरतूदी करण्यात आल्या आहेत त्यामध्ये गरजेनुसार व परिस्थितीनुसार आणखी अधिक न्याय मिळवून देण्यासाठी वेळोवेळी घटना

दुरुस्त्या करून अनुसूचित जमातीसाठी घटनेत विस्तारित तरतूदी केल्याचे दिसून येते ते खालीलप्रमाणे.

३.५.१ पहिली घटना दुरुस्ती :

सन १९५१ साली भारताच्या राज्यघटनेत पहिली दुरुस्ती करण्यात आली. कलम ३४१, ३४२, ३७२ आणि कलम ३७६ या कलमामध्ये दुरुस्ती करून प्रत्येक घटक राज्यातील अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीची यादी निश्चित करताना राष्ट्रपतींनी राज्यपालांचा सल्ला घ्यावा व त्यानुसार अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीची यादी करावी अशी घटना दुरुस्ती करण्यात आली.^{१६}

३.५.२ आठवी घटना दुरुस्ती :

सन १९५९ साली राज्यघटनेत आठवी दुरुस्ती करून लोकप्रतिनिधीच्या राखीव जागांची मुदत दहा वर्षांनी वाढविण्यात आली.^{१७}

३.५.३ तेवीसावी घटना दुरुस्ती :

सन १९६९ साली राज्यघटनेमध्ये तेवीसावी घटना दुरुस्ती करून अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीसाठी कायदेमंडळात असलेले आरक्षण पुन्हा १० वर्षांनी वाढविण्यात आले.^{१८}

३.५.४ पंचेचाळीसावी घटना दुरुस्ती :

सन १९८० साली ४५ वी घटना दुरुस्ती करून लोकसभा आणि विधानसभा यातील अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातीच्या राखीव जागांचा कार्यकाल आणखी १० वर्षांनी वाढविण्यात आला.^{१९}

३.५.५ एकावन्नावी घटना दुरुस्ती :

सन १९८५ साली ५१ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या घटना दुरुस्तीन्वये घटना कलम ३३० व ३३२ यांत बदल करून लोकसभेमध्ये मेघालय, नागालँड, अरूणाचल प्रदेश आणि मिझोराम या राज्यातील अनुसूचित जमातींना राखीव जागा देण्याबाबत तरतूद करण्यात आली. तसेच राज्याच्या विधिमंडळामध्ये काही जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली.^{२०}

३.५.६ सत्तावन्नावी घटना दुरुस्ती :

भारतीय राज्यघटनेमध्ये सन १९८७ साली सत्तावन्नावी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. ईशान्य भारतातील अरूणाचल प्रदेश, नागालँड, मिझोराम, मेघालय या राज्यातील अनुसूचित जाती जमातींना लोकसभा व विधानसभामध्ये राखीव जागा ठेवण्यात आल्या तसेच या घटना दुरुस्तीने असेही स्पष्ट केले की, इ. स. २००० च्या जनगणनेनंतर हे राखीव जागांचे प्रमाण निश्चित करण्यात यावे.^{२१}

३.५.७ बासष्टावी घटना दुरुस्ती :

सन १९८९ साली घटनेत बासष्टावी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या दुरुस्तीनुसार लोकसभा व विधानसभा यांमध्ये अनुसूचित जमातींसाठी असलेली राखीव जागांची मुदत आणखी दहा वर्षांनी म्हणजे इ. स. २००० पर्यंत वाढविण्यात आली.^{२२}

३.५.८ पासष्टावी घटना दुरुस्ती :

सन १९९० साली घटनेत पासष्टावी दुरुस्ती करण्यात आली. या दुरुस्तीनुसार अनुसूचित जाती - जमातींसाठी खास दर्जा असलेल्या आयोगास वैधानिक दर्जा देण्यात आला. या आयोगास “अनुसूचित जाती जमातींसाठीचा राष्ट्रीय आयोग” असे नामाभिधान देण्यात आले.^{२३}

३.५.९ एकोणसत्तरावी घटना दुरुस्ती :

सन १९९१ साली एकोणसत्तरावी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या दुरुस्तीने त्रिपूरा राज्यामध्ये आदिवासींसाठी राखीव जागांची निश्चिती लोकसंख्येच्या प्रमाणानुसार इ. स. २००० सालच्या जनगणने नंतर करण्यात येईल असे निश्चित करण्यात आले.^{२४}

३.५.१० त्र्याहत्तरावी घटना दुरुस्ती :

सन १९९३ साली ७३ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या दुरुस्तीनुसार पंचायतीच्या क्षेत्रात लोकसंख्येच्या प्रमाणात अनुसूचित जाती आणि जमाती यांच्यासाठी राखीव जागांची तरतूद केली.

३.५.११ चौथ्याहत्तरावी घटना दुरुस्ती :

सन १९९३ साली ७४ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या दुरुस्तीनुसार शहरी स्थानिक शासन व्यवस्थेतही अनुसूचित जमातीसाठी राखीव जागांची तरतूद करण्यात आली.

३.५.१२ सत्त्याहत्तरावी घटना दुरुस्ती :

सन १९९५ साली ७७ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या घटना दुरुस्तीनुसार अनुसूचित जमातीच्या नोकरदारांसाठी शासकीय नोकऱ्यांमध्ये पदोन्नतीसाठीही राखीव जागाच ठेवण्याची तरतूद केली.

३.५.१३ एकोणऐंशीवी घटना दुरुस्ती :

सन २००० साली ७९ वी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या घटना दुरुस्तीनुसार अनुसूचित जमातीसाठी असलेली राखीव जागांची मुदत आणखी १० वर्षांनी म्हणजेच २०१० पर्यंत वाढविण्यात आली.

३.५.१४ एक्क्याऐंशीवी घटना दुरुस्ती :

भारताच्या राज्यघटनेमध्ये सन २००० साली एक्क्याऐंशीवी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या घटनादुरुस्तीनुसार १६ व्या कलमामध्ये अनुसूचित जाती जमातीसाठी नोकऱ्यामध्ये जी राखीव जागांची तरतूद केली आहे त्या जागा भरत असताना त्या त्या वर्षीच्या राखीव जागांचा अनुशेष ग्राह्य धरला जाईल.^{२५} अशी तरतूद करण्यात आली.

३.५.१५ ब्याऐंशीवी घटना दुरुस्ती :

भारताच्या राज्यघटनेमध्ये सन २००० साली ब्याऐंशीवी घटना दुरुस्ती करण्यात आली. या घटना दुरुस्तीनुसार राज्यघटनेतील ३३५ व्या कलमांतर्गत केंद्र सरकारच्या व राज्य सरकारच्या नोकऱ्यामध्ये अनुसूचित जाती जमातींची राखीव जागांची जी तरतूद केली आहे त्यामध्ये दुरुस्ती करण्यात आली. त्यानुसार अशा राखीव जागा भरत असताना पात्रतेच्या अटीबाबत शिथिलता निर्माण करण्याचा अधिकार केंद्र व राज्य सरकारांना देण्यात आला.^{२६}

३.५.१६ ८६ वी घटना दुरुस्ती :

भारतीय राज्यघटनेमध्ये सन १९९५ साली ८६ वी घटनादुरुस्ती करण्यात आली. या घटना दुरुस्तीनुसार अनुसूचित जमातींच्या व्यक्तीसाठी नोकऱ्यामध्ये पदोन्नतीसाठी आरक्षित जागा ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. भारतीय संविधानात वरीलप्रमाणे वेळोवेळी घटना दुरुस्त्या करून वर्षानुवर्ष विकासापासून वंचित राहिलेल्या आदिवासी समाजाला तत्परतेने न्याय देण्याचा प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. मूळ राज्य घटनेत ज्या तरतूदी केल्या होत्या त्या तरतूदी अनुसूचित जमातींच्या हिताच्या आड येत असतील तर त्यामध्ये दुरुस्ती करून आदिवासी समाजाची सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व राजकीय क्षेत्रांच्या विकासाच्या प्रवाहात सामावून घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आल्याचे दिसून येते. वेळोवेळी आवश्यकतेनुसार केलेल्या घटना दुरुस्त्यामुळे आदिवासी समाजाचा विश्वास वृद्धिंगत झाल्याचे दिसून येते. बदलत्या काळानुसार आदिवासी समाजाला विकासाच्या प्रवाहात आणण्यासाठी झालेला प्रयत्न म्हणजे या केलेल्या घटना दुरुस्त्या

आहेत असे म्हणता येईल. घटनेत आदिवासी समाजाच्या उन्नतीसाठी वेळोवेळी केलेल्या घटना दुरूस्त्या म्हणजे एकंदरीत आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी घटनेतील तरतूदींना दिलेली बळकटी होय असे दिसून येते.

३.६ आदिवासी संबंधी महत्त्वाचे कायदे :

भारतीय संविधानात अनुसूचित जमातीच्या संरक्षणासाठी अनेक तरतूदी केलेल्या आहेत. या दुर्बल घटकास इतरांच्या बरोबर येण्यासाठी विशेष संधी प्राप्त व्हावी तसेच न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व प्रस्थापित व्हावे, विषमता दूर व्हावी यासाठी घटनाकारांनी दूरदृष्टी ठेवून अशा तजविजी केलेल्या आहेत. संविधानातील या तरतूदींचा आधार घेवून केंद्रशासनाने व राज्यशासनाने अनुसूचित जमातींच्या संरक्षणासाठी विविध कायदेही केलेले आहेत. समाजपरिवर्तनासाठी कायदे हे एक महत्त्वपूर्ण साधन मानले जाते. केंद्रशासनाने व राज्यशासनाने काही महत्त्वपूर्ण कायदे करून अनुसूचित जमातीमध्ये परिवर्तन घडवून आणले आहे. कायद्याचे कवच हे अनुसूचित जमातींना लाभलेले एक वरदान समजले जाते. आदिवासीसंबंधी केलेल्या कायद्यामध्ये बिगर आदिवासी समाजाच्या हस्तक्षेपापासून आदिवासी समाजाचे हितरक्षण झालेले आहे. आदिवासीसाठीच्या विकास कार्यक्रमाबरोबरच वेळोवेळी केलेल्या विविध कायद्यांचा आधार हे मानक आदिवासींना उपकारक ठरलेले आहे. भारतीय संविधानातील अनुसूचित जमातीसाठीच्या तरतूदी लक्षात घेता स्वातंत्र्योत्तर काळात आदिवासींचा सर्वांगीण विकास घडवून आणण्यासाठी सरकारने विशेष संधी देण्याचे धोरण निश्चित केले. त्यास अनुसरून केंद्र व राज्य सरकारांनी विविध कायदे करून आदिवासींच्या विकासासाठी एक महत्त्वाचे पाऊल उचलल्याचे दिसून येते.

अ) आदिवासी जमातीच्या संरक्षणासाठी केंद्रसरकारने केलेले कायदे :

३.६.१ वेठबिगार पद्धती निर्मूलन (उच्चाटन) अधिनियम १९७६ :

स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळातही आदिवासींचे मोठ्या प्रमाणावर शोषण केले जात असे. आदिवासी समाज वेठबिगारीच्या विळख्यात आडकला होता. वेठबिगार पद्धती ही

आदिवासींच्या विकासातील एक मोठा अडसर होता. आदिवासींचा विकास घडवून आणायचा असेल तर वेठबिगार पद्धतीचे निर्मूलन होणे गरजेचे होते म्हणून केंद्र सरकारने आदिवासींच्या हितासाठी एक महत्त्वपूर्ण पाऊल उचलले ते म्हणजे वेठबिगार पद्धतीचे निर्मूलन करण्यासाठी केलेला सन १९७६ चा कायदा होय.

महाराष्ट्रात वेठबिगार पद्धती - सावकारी, जमीनदारी, शेतगडी, लग्नगडी, घरगडी, लमझाना, सालदार इ. माध्यमातून प्रचलित होती. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर आदिवासींचे शोषण होत असे. मात्र केंद्र सरकारने सन १९७६ साली सदर कायदा केल्यामुळे आदिवासींना बरेच फायदे झाले आहेत.

- १) बंद ऋणाचे परत फेडीचे दायित्व नष्ट झालेले आहे.
- २) बंद बिगाऱ्याची मालमत्ता गहाण मुक्त झालेली आहे.
- ३) बंध मुक्तास, बिगाऱ्यास घरवाडी इत्यादीपासून काढून टाकता येणार नाही.
- ४) रद्द झालेल्या ऋणापोटी धनकोला पैसे स्विकारता येणार नाहीत.
- ५) वेठबिगार शोधून काढणे, त्याला मुक्त करणे व त्याचे पुनर्वसन करणे ही महत्त्वाची कामे अधिनियमाप्रमाणे पार पाडावयाची आहेत.
- ६) अधिनियमाची जबाबदारी कलेक्टर, तहसीलदारावर कायद्याने दिलेली आहे.
- ७) या कायद्यानुसार पतपुरवठ्याची खात्रीदायक तजविज करणे ही जबाबदारी जिल्हाधिकारी यांच्यावर देण्यात आली आहे.
- ८) बंधमुक्तासाठी दक्षता समित्या नेमण्याचीही तरतूद या कायद्यात केली आहे.
- ९) पुनर्वसन, संरक्षण व पतपुरवठा इत्यादीची जबाबदारी दक्षता समित्यावर दिलेली आहे.^{२७}

सन १९७६ साली केंद्रसरकारने केलेल्या या अधिनियमामुळे आदिवासींना वर्षानुवर्षे चालत आलेल्या वेठबिगार पद्धतीच्या जोखडातून मुक्त होण्यास मदत झाली आहे.

३.६.२ अनुसूचित जाती जमाती अत्याचार प्रतिबंध कायदा १९८९ :

आदिवासी व दलितांवर होणाऱ्या अत्याचारांना प्रतिबंध करता यावा या हेतूने केंद्र सरकारने सन १९८९ साली अनुसूचित जाती जमाती अत्याचार प्रतिबंध कायदा पास केला. दि. ११ सप्टेंबर १९८९ रोजी या कायद्यास राष्ट्राध्यक्षांची मान्यता मिळाली. या कायद्याची खास वैशिष्ट्ये म्हणजे आदिवासी व दलित लोकांना दलितेतर समाजातील लोकांनी मलमुत्र खाण्यास सक्ती, डांबर फासणे, धिंड काढणे, नागडे करणे, विनयभंग करणे, जातीवाचक शिवीगाळ करणे इ. मानवी सन्मानाविरुद्ध गुन्हा केल्यास त्यास कडक शासन होईल अशा तरतूदी केल्या आहेत.

जमिनीचा कब्जा करणे, किमान वेतन न देणे इ. आर्थिक गुन्हे केल्यासही कडक शिक्षेचीही तरतूद या कायद्यात करण्यात आलेली आहे. त्याच बरोबर मतदारांना भिवविणे, आरोग्याला विघातक कृत्य करणे, मुक्त हालचालीवर निर्बंध घालणे, कायद्याच्या प्रक्रियेत हस्तक्षेप करणे, आग लावणे, बहिष्कार टाकणे, महिलांची अपप्रतिष्ठा होईल अशी कोणतीही कृत्ये करणे इ. गोष्टी या कायद्यानुसार अत्याचार या सदराखाली मोडतात. वरील कृत्ये केल्यास अत्याचार प्रतिबंधक कायद्याखाली कडक शासन करण्याची तरतूद केली आहे.

३.६.३ पंचायत राज्य आणि ७३ वी घटना दुरुस्ती :

सन १९९२ साली लोकसभा व राज्यसभेने ७३ व्या घटना दुरुस्तीस संमती दिली. या घटना दुरुस्तीमुळे पंचायत राज पद्धतीला अधिक मजबुती आली. ७३ व्या घटना दुरुस्तीमध्ये आदिवासींसाठी विशेष तरतूद नाही. पण आदिवासी भागामध्ये पूर्वीपासून आजपर्यंत खास गाव पंचायती अस्तित्वात आहेत. या गाव पंचायतीद्वारे गावाचा कारभार पाहिला जातो. आदिवासींच्या या स्वशासनाला अनुसूचित क्षेत्रासाठी शिफारशी सुचविण्यासाठी श्री. दिलीपसिंग भुरिया यांच्या नेतृत्वाखाली संसद सदस्य तज्ञांची समिती नेमण्यात आली होती. या समितीने केंद्रसरकारला आदिवासी स्वशासनासाठी काही शिफारशी केल्या आणि त्यावर आधारित कायदा २४ डिसेंबर

१९९६ रोजी अस्तित्वात आला.^{३८} या कायद्यामध्ये अनुसूचित क्षेत्रामधील ग्रामपंचायती, ग्रामसभा यांना अनेक अधिकार मिळाले आहेत.

१. प्रत्येक ग्रामसभेला लोकांच्या चालीरिती, परंपरा, सांस्कृतिक वारसा, समाजाची साधन संपत्ती तसेच पारंपारिक न्यायव्यवस्थेचे संरक्षण व जतन करण्याचा पूर्ण अधिकार असेल.
२. सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या कार्यक्रमाची अंमलबजावणी ग्रामपंचायतीने करण्यापूर्वी अशा कार्यक्रमांना ग्रामसभेची परवानगी घ्यावी लागेल.
३. दारिद्र्य निर्मूलन व इतर कार्यक्रमासाठी गरजू लाभार्थींना ओळखून त्यांना निवडण्याची जबाबदारी ग्रामसभेवर राहिल.
४. ग्रामपंचायतीला विकास कार्यक्रमासाठी वापरावयाच्या निधीसाठी ग्रामसभेकडून प्रमाणपत्र घ्यावे लागेल.
५. अनुसूचित क्षेत्रासाठी ग्रामपंचायतीमध्ये लोकसंख्येच्या प्रमाणात राखीव जागा ठेवण्यात येतील त्याप्रमाणे.
 - अ. अनुसूचित जमातीसाठीच्या राखीव जागा एकूण जागापैकी निम्म्यापेक्षा कमी असणार नाहीत.
 - ब. अनुसूचित क्षेत्रामधील सर्व सरपंचाची पदे अनुसूचित जमातीसाठी राखीव असतील.
१. अनुसूचित क्षेत्रातील जमीन विकास कामासाठी ताब्यात घेताना त्या कार्यक्रमांमुळे विस्थापित झालेल्या लोकांचे पुनर्वसन करताना ग्रामसभा किंवा पंचायत संस्थांशी सल्लामसलत केली जाईल.
२. अनुसूचित क्षेत्रातील विकास कार्यक्रमाचे प्रत्यक्ष नियोजन आणि अंमलबजावणी राज्यपातळीवर केली जाईल.
३. अनुसूचित क्षेत्रातील छोट्या जलाशयाचे नियोजन व व्यवस्थापन पंचायत संस्थांवर सोपविले जाईल.

४. अनुसूचित क्षेत्रातील खनिज पदार्थांच्या खाणीच्या परवानासाठी ग्रामसभा किंवा पंचायत संस्थांचे शिफारस पत्र असणे अत्यावश्यक ठरेल इ.

या कायद्यानुसार अनुसूचित क्षेत्रातील ग्रामसभेलाही स्थानिक पातळीवर अनेक अधिकार दिले आहेत.

३.६.४ अनुसूचित जमाती व अन्य परंपरागत वननिवासी कायदा २००६ :

पिढ्यानपिढ्या वनात राहणाऱ्या परंतु ज्यांच्या हक्काची नोंद झालेली नाही अशा अनुसूचित जमातीच्या व इतर परंपरागत वननिवासींच्या वनजमिनीवरील हक्क आणि वहिवाटीला मान्यता देण्यासाठी अनुसूचित जमाती व अन्य परंपरागत वननिवासी कायदा २००६ अस्तित्वात आला आहे. आदिवासींच्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याची क्षमता असलेला हा एक अतिशय उपयुक्त असा कायदा आहे. या कायद्याचा फायदा ज्यांच्याकडे १३ डिसेंबर २००५ पूर्वीपासून वनजमिनीचा ताबा आहे असे अनुसूचित जमाती आणि इतर परंपरागत वननिवासी यांना तसेच जे अन्य परंपरागत वननिवासी (बिगर आदिवासी) आहेत त्यांच्याकडील ताबा किमान ७५ वर्षे इतक्या कालावधीचा असणे आवश्यक आहे.^{२९}

३.६.४.१ कायद्याचा उद्देश :

पिढ्यानपिढ्या परंपरागत जंगलात राहणाऱ्या आदिवासींच्या जमिनीवरील हक्कांच्या आजपावेतो अधिकृत नोंदी झालेल्या नाहीत. त्यांच्या हक्काचे दप्तरही तयार करण्यात आलेले नाही. आदिवासी व्यतिरिक्त ज्या जमाती पिढ्यानपिढ्या जंगलात रहात आहेत. परंतू ज्या अनुसूचित जमाती नाहीत, त्यांच्या हक्काचीही नोंद झालेली नाही. त्यामुळे या सर्व प्रकारच्या जमातींच्या जमिनीवरील हक्कांची चौकशी करून पुरावा नोंदवून त्या हक्कांचे दप्तर तयार करण्यासाठी व त्या जमिनी त्यांच्या नावे व मालकीच्या करण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला आहे.^{३०}

३.६.४.२ या कायद्याचे कोणते फायदे मिळणार?

१. वनजमिनीची मालकी.
२. उपजिविकेचे साधन, विविध योजनांचे लाभ आणि संरक्षण.
३. गौण वनौपजांचा वापर आणि त्याची विक्री.
४. शेतीसाठी आणि घरबांधणीसाठी ४ हेक्टर मर्यादेपर्यंत जमीन.
५. जमिनीची नोंदणी पती पत्नीच्या संयुक्त नावाने.

३.६.४.३ कायद्याची अंमलबजावणी : बहुचर्चित कायद्याची अंमलबजावणी दि. ३१ डिसेंबर २००७ पासून सर्व देशात लागू करण्यात आली आहे.

३.६.४.४ कायद्यातील प्रमुख व महत्त्वाच्या तरतूदी/वैशिष्ट्ये :

- १) हा कायदा प्रामुख्याने जंगल जमीन व जंगल साधन संपत्तीशी व आदिवासींच्या जंगलावरील वहिवाट हक्कांशी संबंधित आहे.
- २) या कायद्याने आदिवासी जाती जमातींचा जंगल जमिनीवरील हक्क व जंगलातील साधनसंपत्तीचा त्यांनी घ्यावयाच्या उपभोगाचे हक्क मान्य करण्यात आले आहेत.
- ३) या कायद्यात जंगलनिवासी आदिवासी, जंगलातील सामाजिक साधनसंपत्ती, जंगल जमीन, ग्रामसभा, किरकोळ वनौपज, शाश्वत उपयोगीता इ. व्याख्या करण्यात आली आहे.
- ४) या कायद्यात जंगलात राहणाऱ्या आदिवासींच्या जंगल हक्कांची सविस्तर व स्पष्टीकरणासह व्याख्या करण्यात आली आहे.
- ५) या कायद्यात जंगलात राहणाऱ्या आदिवासींना जंगल हक्क कायमचे प्रदान करण्यात आले आहेत. या कायद्यात वरीलप्रमाणे प्रमुख व महत्त्वाच्या तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.

३.६.४.५ जंगलात राहणाऱ्या अनुसूचित जमाती व इतर आदिवासींचे हक्क :

- अ) आदिवासींना राहण्यासाठी व उदरनिर्वाहासाठी जंगल जमीन मालकीने धारण करण्याचा हक्क राहिल.

- ब) जंगल जमिनीवर आदिवासी जातींचे जे परंपरागत व वहिवाटीचे हक्क असतील ते कायम होतील.
- क) ते राहत असलेल्या जंगलातील किरकोळ वनौपजाचा उपभोग घेण्याचे जे वहिवाटी हक्क आदिवासी जमातींना असतील ते कायम करण्यात येतील.
- ड) मासळी गोळा करणे, मध गोळा करणे, पत्ता गोळा करणे इ. जंगलातील पाणवठयापासून होणारी उपज, चराई इ. चे हक्क त्यांना असतील. जंगलातील भटक्या जमातींचे वहिवाटी हक्क त्यांना कायमचे बहाल करण्यात येतील.
- इ) आदिवासींनी जंगलात स्थाईक होण्यासाठी जे पाडे, वसाहती, वस्त्या केल्या असतील त्यावरील त्यांचे हक्क कायम होतील.
- फ) त्यांच्या हक्काबाबत दावे किंवा वाद असलेल्या जंगलजमिनीबाबत त्यांचे हक्क कायम करण्यात येतील.
- ग) जंगल जमिनीबाबतचे पट्टे, भाडे पट्टे, सरकारी ग्रँट, सनदेने मिळालेले हक्क इ. समावेश जंगल हक्कामध्ये करण्यात येईल.
- ह) जंगलातील आदिवासींच्या वसाहती, जंगल खेडी, परंपरागत वस्त्या, ज्यांचा सर्व्हे झालेला नाही अशी जंगलातील ती मुलकी खेडी असोत किंवा नसोत अशा ठिकाणी त्यांचा राहण्याचा हक्क कायम करण्यात येईल.
- य) यापूर्वी राज्यसरकारांनी मान्यता दिलेले हक्क, पंचायतींनी मान्य केलेले पारंपारिक वहिवाटीचे हक्क, रिती रिवाजाप्रमाणे प्राप्त झालेले हक्क या सर्वांचा जंगल हक्कात समावेश केला जाईल.

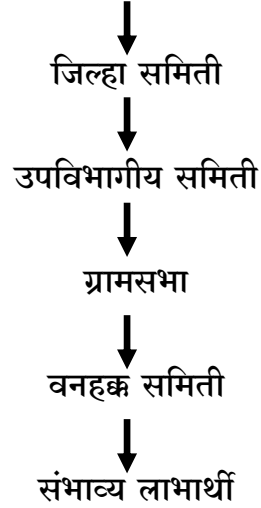
- र) जंगलातील प्राण्यांची शिकार करणे, त्यांना जाळयात पकडणे, त्यांचा अवयव छाटून घेणे इ. बाबतचे वहिवाट हक्क वगळता आदिवासी जमातीचे इतर कोणतेही वहिवाटी हक्क कायम व सुरक्षित ठेवले जातील.
- ल) १३ डिसेंबर २००५ पूर्वी जंगल जमिनीतून बेकायदा हटविल्या गेलेल्या व पुनर्वसनाचा लाभ न दिलेल्या आदिवासींना पुनर्वसनाचा लाभ मिळेल.

या कायद्यान्वये जंगलात राहणाऱ्या आदिवासींचे अनेक हक्क मान्य करण्यात आले आहेत असे दिसून येते. कायदा करताना आदिवासींच्या जंगल हक्काचा सर्व बाजूंनी विचार केल्याचे दिसून येते. हा कायदा आदिवासीपर्यंत त्यांना समजेल अशा पद्धतीने पोहचल्यास त्याचा अधिक लाभ आदिवासी घेवू शकतील. हा कायदा सर्व आदिवासींपर्यंत पोहचविण्यासाठी शासन, प्रसिद्धी माध्यमे, सेवाभावी संस्था, सामाजिक व राजकीय कार्यकर्ते या सर्वांनी योग्य प्रयत्न केल्यास आदिवासींना त्याचा खऱ्या अर्थाने लाभ होईल. या जंगल हक्क कायद्यामुळे आदिवासींना जंगलाचा आधार मिळेल. जंगल आपले समजून त्याचे रक्षण करणेही ते कर्तव्य मानतील. मुळात या कायद्यातच जसे आदिवासींना जंगल संदर्भात हक्क दिले आहेत. तसेच आदिवासी कडून कर्तव्याचीही अपेक्षा केली आहे. या कायद्यात जंगल हक्क धारण करणाऱ्या आदिवासींवर काही महत्त्वपूर्ण जबाबदाऱ्याही टाकण्यात आल्या आहेत. या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी व आदिवासींना जंगल हक्क बहाल करण्यासाठी शासकीय यंत्रणा निर्माण करण्यात आली आहे. या कायद्याप्रमाणे नियुक्त अधिकारी किंवा जंगल हक्क समितीचे सदस्य हे लोकसेवक समजले जातील. आदिवासींना हक्क बहाल करण्याच्या आड वनसंरक्षण कायदा १९८० येणार नाही. असेही कायद्यात म्हटले आहे. आदिवासींसाठी लागू केलेल्या या कायद्याची अंमलबजावणी सर्व देशभर ३१ डिसेंबर २००७ पासून लागू केली आहे. त्याचा लाभ देशभरातील वर्षानुवर्षे जंगलात व दुर्गम भागात राहणाऱ्या आदिवासी व इतर जंगल निवासी यांना होणार आहे.

३.६.४.६ या कायद्याची अंमलबजावणी कशी होणार?

ग्रामसभा १५ सदस्यांची 'वन हक्क समिती' नियुक्त करणार. या समितीत अनुसूचित जमातीमधील पाच, महिला पाच, इतर चार आणि ग्रामसेवक अशा सदस्यांचा समावेश आहे. अर्ज प्राप्त झाल्यावर अर्जाची छाननी करून समिती संबंधित ग्रामसभेकडे पाठविणार. ग्रामसभा संबंधित अर्ज उपविभागीय समितीकडे पाठविणार. उपविभागीय समिती अर्जाची छाननी करून जिल्हासमितीकडे पाठविणार. जिल्हा समितीने निर्णय घेतल्यावर लाभार्थ्यांना जमिनीचा रितसर ताबा मिळणार.

अंमलबजावणी यंत्रणा

वरीलप्रमाणे या कायद्याच्या अंमलबजावणीसाठी यंत्रणाही स्पष्टपणे कायद्यात नमूद केली आहे.

ब) आदिवासींच्या हितसंरक्षणासाठी राज्यशासनाने केलेले कायदे :

भारतीय संविधानात आदिवासींसाठी अनेक तरतूदी केलेल्या आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासी समाजालाही इतरांच्या बरोबर आणण्यासाठी महाराष्ट्र शासनानेही वेळोवेळी व गरजेनुसार अनेक कायदे केले आहेत. त्यामुळे आदिवासींच्या जीवनमानात सुधारणा होण्यास मदत

झाली आहे. न्याय, स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व प्रस्थापित होण्यासाठी कायद्याचे संरक्षणही तितकेच गरजेचे आहे. महाराष्ट्रातील आदिवासीही रूढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, अज्ञान, दारिद्र्य, निरक्षरता, अनारोग्य यामध्ये अडकला आहे. तसे सामाजिक बदलाच्या प्रवाहापासून दऱ्याखोऱ्यात व जंगलात राहणारा आदिवासी आर्थिक शोषणातही अडकला आहे. या सर्व प्रतिकूल परिस्थितीतून आदिवासींना बाहेर काढण्यासाठी महाराष्ट्र शासनानेही अनेक कायदे केले आहेत. ते पुढीलप्रमाणे आहेत.

३.६.५ मुंबई कुळ वहिवाट व शेतजमीन अधिनियम १९४८

प्रस्तूतचा अधिनियम १९५६ मध्ये दुरूस्त केला. सुधारीत कुळ कायदा अंमलात आल्यावर १ एप्रिल १९५७ पासून जेवढी कुळे होती ते जमिनीचे खरेदीदार झाले. जमिनीचे मालक झाले. जमिनीची मालकी आली त्या जमिनीवरील झाडोऱ्याची विल्हेवाट लावण्याचा त्यामुळे त्यांना अधिकार प्राप्त झाला.

३.६.६ महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६ :

महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६ मधील कलम ८५ प्रमाणे आदिवासींच्या जमिनीची विभागणी (खातेफोड) शासनाने मोफत करून द्यायची आहे.

३.६.७ महाराष्ट्र अनुसूचित जमातीच्या भोगवाटदारांनी झाडांची विक्री (नियमन) अधिनियम

१९६९ (अधिनियम क्र. २३/१९६९ अंमलबजावणी २३ मार्च १९६९)

सुधारीत कुळ कायदा अंमलात आल्यावर जमिनीची मालकी कुळाकडे आली. त्या जमिनीवरील झाडोऱ्याची विल्हेवाट लावण्याचा अधिकार त्यांना प्राप्त झाला. त्याचा नेमका फायदा जंगल ठेकेदारांनी उठविला. कमी किंमतीमध्ये आदिवासींचा झाडोरा विकत घेवू लागले. परवानगी घेतलेल्या झाडोऱ्याबरोबर इतरही अमाप झाडे तोडली जाऊ लागली. ही परिस्थिती लक्षात घेऊन महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र अनुसूचित जमातीच्या भोगवाटदारांनी झाडांची विक्री (नियमन)

अधिनियम १९६९ हा कायदा केला. आदिवासींच्या हितासाठीच हा कायदा करण्यात आला. या कायद्यात पुढील तरतूदी करण्यात आल्या आहेत.

१. झाडे तोडणे व विक्री जिल्हाधिकाऱ्यांच्या परवानगीशिवाय करता येणार नाही.
२. कोणतीही झाडे तोडता येत नाहीत. कायद्यात नमूद केलेलीच झाडे तोडता येतील.
३. भोगवाटदार व जंगल ठेकेदार यांच्यातील करार तपासण्याचा अधिकार जिल्हाधिकाऱ्याला आहे. जिल्हाधिकाऱ्याची करारास मान्यता घेणे गरजेचे आहे.
४. भोगवाटदार स्वेच्छेने करारास तयार झाला नसेल तर जिल्हाधिकारी करारास मान्यता देत नाहीत.
५. करार अमान्य झाल्यास खरेदीदाराने झाडाचा ताबा भोगवाटदाराला द्यावयाचा आहे.
६. विक्री स्वेच्छेने आहे का? मोबदला वाजवी आहे का? खरेदीदार भोगवाटदारास समक्ष रक्कम देणार आहेत का? याची छाननी जिल्हाधिकारी करतील.
७. वन अधिकाऱ्यामार्फत झाडाची विक्री करण्यात येईल. भोगवाटदाराने सहाय्य मागीतले तर जिल्हाधिकारी वन अधिकाऱ्यामार्फत झाडांच्या विक्रीची व्यवस्था करतील.
८. आदेश पालन न करणाऱ्यास शिक्षेची तरतूद ६ महिने आहे.
९. हुकूमाचा भंग करून तोडलेली झाडे सरकार जमा होतात.
१०. दंडाची रक्कम भरपाई म्हणून भोगवाटदाराला दिली जाईल.

अशा तरतूदी या कायद्यात करण्यात आल्या. त्यामुळे आदिवासींची जंगल ठेकेदारांकडून फसवणूक होणार नाही याची काळजी घेतली गेली असल्याचे दिसून येते.

३.६.८ कमाल जमीन धारणा कायदा :

कमाल जमीन धारणा कायद्याखाली ज्या जमिनी शासन ताब्यात घेते त्या जमिनी त्या भागातील नजीकच्या भूमीहिन आदिवासींना प्राधान्यक्रमाने शासन देते.

३.६.९ दळी जमिनीबाबत प्रशासकीय आदेश १४ जानेवारी १९७० व २६ जुलै १९७१ :

दळी जमीन हा प्रकार ब्रिटीशांनी सुरू केला. त्यांनी डोंगर उतारावरची काही जमीन उपजिविकेसाठी काढून दिली. त्या वस्तीतील एकास त्या दळीचा नायक बनविले. त्याने प्लॉट पाडायचे, वस्तीतील लोकांना वाटून द्यायचे. काही वर्षे प्रत्येक प्लॉट पडीक राखला गेला पाहिजे, त्यामुळे अमूक एक प्लॉट अमक्याच्या मालकीचा असे होत नसे. एकाने यावर्षी जो प्लॉट कसला त्याच्याकडे काही वर्षांनी तो प्लॉट परत येत असे. जात्याच्या दळणाप्रमाणे ही वर्तुळाकार पद्धत असल्यामुळे यास दळी असे नाव पडले असावे. १४ जानेवारी १९७० व २६ जुलै १९७१ च्या शासकीय आदेशाप्रमाणे ज्या दळी जमिनी जे कातकरी आदिवासी वर्षानुवर्षे कसत आहेत, त्या त्यांना कायमस्वरूपी द्यायच्या आहेत.

३.६.१० महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता व कूळ वहिवाट विधी (सुधारणा) अधिनियम

१९७४ : (१९७४ चा ३५)

हा कायदा महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी जमीन धारकांना संरक्षण देण्यासाठी व तसेच बिगर आदिवासींकडे गेलेल्या त्यांच्या जमिनी त्यांना परत मिळाव्यात यासाठी हा कायदा केला आहे. महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता आणि कूळ कायदा दुरुस्ती क्रमांक ३५/१९७४ नंतर कोणत्याही बिगर आदिवासीला आदिवासींची जमीन खंडाने, विक्रीने, अदलाबदलीने, दिवाणी न्यायालयाच्या दरखास्तीच्या अंमलबजावणीपायी होणाऱ्या विक्रीने, गहाणवटीने, बक्षीस पत्राने अगर अन्य कोणत्याही तऱ्हेने जिल्हाधिकाऱ्यांच्या पूर्वपरवानगी शिवाय घेता येणार नाही. म्हणजेच या कायद्यामुळे बिगर आदिवासींनी आदिवासींची जमीन घेण्यावर निर्बंध आले आहेत.

३.६.११ महाराष्ट्र अनुसूचित जमातींना जमिनी प्रत्यार्पित करणे अधिनियम १९७४ (कायदा क्र.

१४/१९७५) :

या कायद्यात कायदेशीर व्यवहाराने १ एप्रिल १९५७ ते ६ जुलै १९७४ या काळात बिगर आदिवासींकडे गेलेल्या जमिनी परत घेण्याबाबत तरतूद केली आहे. सदर जमिनी आदिवासी

क्षेत्रातील असो अगर अन्य भागातील असो मूळ आदिवासी जमीन मालकाला अगर त्यांच्या वारसाला परत करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. यात कुळ कायदानुसार आदिवासीला मालकी हक्क मिळालेल्या जमिनी बिगर आदिवासीकडे कायदेशीर रितीने गेल्या असल्यास त्यांचाही समावेश होतो. मात्र अशी जमीन बिगर आदिवासीने ६ जुलै १९७४ पूर्वी बिनशेतीच्या कामासाठी उपयोगात आणलेली नसावी किंवा १५ मार्च १९७१ पूर्वी बिगर आदिवासीने त्या जमिनीचे हस्तांतर तिसऱ्या व्यक्तीकडे केलेले नसावे. या कायद्यामुळे ज्या आदिवासींच्या जमिनी बिगर आदिवासींकडे होत्या. त्या परत मिळण्यास मदत झाली. त्याचा लाभ अनेक आदिवासींना मिळाला.

३.६.१२ महाराष्ट्र जनजाती आर्थिक स्थिती सुधारणा कायदा १९७६ :

महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी उपयोजना तयार करून महाराष्ट्रातील १४ जिल्ह्यातील आदिवासींच्या प्रगतीची गती वाढविण्याचे मोठे पाऊल उचलले. आदिवासी जमातीतील लोकांचे जीवनमान सुधारून आदिवासी व आदिवासी बाहेरील क्षेत्रांतील प्रगतीच्या दरीतील अंतर कमी करणे हे आदिवासी उपयोजनेचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आले. परंतु आदिवासी क्षेत्रात सावकारी व सौदेबाजी अस्तित्वात असल्यामुळे पिळवणूक करणाऱ्या प्रथा दूर करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने हा एक व्यापक कायदा केला आहे.

या कायदान्वये (१) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात आदिवासींचे आर्थिक पिळवणूक करणारे सावकार व सौदेबाज यांना दूर करण्यासाठी महाराष्ट्र आदिवासी सहकारी विकास महामंडळाची स्थापना करण्यात आली. (२) आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील सावकार व व्यापारी यांना दूर केल्यामुळे निर्माण झालेली पोकळी भरून काढण्यासाठी बहुउद्देशीय आदिवासी सेवा सहकारी सोसायट्यांची स्थापना करण्यात आली.

आदिवासींची व्यापाऱ्याकडून होणारी पिळवणूक थांबविण्यासाठी शासनाने आदिवासी जिल्ह्यात अन्नधान्य व किरकोळ जंगल उत्पादन खरेदी करण्यासाठी सन १९७८-७९ मध्ये एकाधिकार खरेदी योजना लागू केली आहे. या कायदानुसार आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात

अन्नधान्य व किरकोळ जंगल उत्पादन यांच्या एकाधिकार खरेदीसाठी आदिवासी सहकारी विकास महामंडळ ही संस्था शासनाचे मुख्य एजंट म्हणून काम करित आहे. महाराष्ट्र शासनाने केलेल्या या कायद्यामुळे आदिवासींचे सावकार, व्यापारी, दलाल यांच्याकडून होणारे आर्थिक शोषण थांबविण्यास मदत झाली.

३.६.१३ पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा - १९९६

Panchayat Extention to Sheduled Area Act (PESA)

पंचायत क्षेत्र विस्तार कायद्याचा अंमल २४ डिसेंबर १९९६ पासून सुरू झाला. भारताच्या मा. राष्ट्रपतींनी अनुसूचित क्षेत्रामध्ये समाविष्ट केलेल्या गावांनाच हा कायदा लागू आहे. या कायद्याने अनुसूचित क्षेत्रातील गावांना स्वयंशासनाचा अधिकार दिला आहे.

पेसा कायदा आंध्रप्रदेश, छत्तीसगड, राजस्थान, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, झारखंड, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, ओरिसा या राज्यांना अनुसूचित क्षेत्रासाठी १९९७ पासून लागू आहे. या कायद्यांतर्गत महाराष्ट्रातील ठाणे, नाशिक, धुळे, नंदूरबार, जळगाव, अहमदनगर, गडचिरोली, चंद्रपूर, नांदेड, यवतमाळ, अमरावती, पुणे अशा एकुण १२ जिल्हांचा समावेश आहे.

या कायद्याचा मुख्य उद्देश म्हणजे आदिवासींची संस्कृती प्रथा- परंपरा, यांचे जतन व संवर्धन करणे व ग्रामसभेच्या माध्यमातून आदिवासींची स्वशासन व्यवस्था बळकट करणे हे आहे.^{३१}

सन १९९६ साली केंद्रसरकारने विशेष कायदा करून या कायद्याला पंचायतीसंबंधीचे उपबंध अधिनियम द प्रोव्हिजन्स ऑफ द पंचायत(एक्स्टेंशन टू शेड्यूल एरियाज) अॅक्ट असे नाव आहे. कलम २४४ (१) मध्ये नमूद वरील आठ राज्यातील अनुसूचित क्षेत्रांसाठी तो १९९७ पासून लागू झाला.

पेसा कायद्याचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यात आदिवासींच्या परंपरा रूढी त्यांची संस्कृती ओळख आणि नैसर्गिक साधनसंपत्ती बाबत त्याचे अधिकार याची जपणूक करण्याची जी हमी घटनेच्या पाचव्या अनुसूचीमध्ये देण्यात आली आहे ती आणि त्यांच्या स्वशासनाचा हक्क यांचा संगम आहे.

महाराष्ट्र सरकारने आपल्या ग्रामपंचायत अधिनियमामध्ये काही प्रमाणात सुधारणा २३ डिसेंबर १९९७ साली केल्या होत्या. मात्र त्या पुरेशा नव्हत्या राज्यसरकारने ४ मार्च १९९४ रोजी या संदर्भातील सुधारित अधिसूचना जारी केली.

पेसा कायदा हा फक्त अनुसूचित क्षेत्रासाठी आहे. पेसा कायद्यातील तरतुदी :

- १) गावची ग्रामसभा किंवा वस्तीची ग्रामसभा ही संकल्पना मान्य करण्यात आली. नवीन अधिसूचनेमध्ये पंचायतीतील मतदार यादीत असलेल्या सर्व व्यक्ती या त्या गावच्या ग्रामसभेचे सदस्य असतील.
- २) आपल्या वस्तीची गाव म्हणून नोंद केली जावी, असे त्या ठिकाणच्या व्यक्तींना वाटत असेल, तर किमान ५०% मतदारांच्या मागणीने तसा अर्ज करता येईल.
- ३) पंचायत ही ग्रामपंचायतीची कार्यकारी समिती असल्याचे मानण्यात येवून ती ग्रामसभेच्या सर्वसाधारण नियंत्रणाखाली कार्य करेल हे मान्य केलेले आहे.
- ४) (कलम ५) पंचायतीने गावासाठीच्या योजना व प्रकल्पाकरिता सर्व ग्रामसभांची मान्यता मिळवणे बंधनकारक असेल.
- ५) प्रतिनिधींनी बनलेल्या पंचायतीपेक्षा सगळ्या मतदारांनी बनलेली ग्रामसभा ही अधिकाराने मोठी आहे, हे तत्त्व मान्य करण्यात आले आहे.
- ६) ग्रामसभा आपला कारभार चालविण्यासाठी विविध स्थायी समित्या स्थापन करू शकेल आणि त्या प्रत्येक समितीवर किमान ५०टक्के स्त्रिया असतील असाही नियम करण्यात आला आहे.

- ७) ग्रामपंचायतीच्या क्षेत्रामध्ये पाणी, वने, जमीन व खनिज अशा ज्या नैसर्गिक साधन संपत्तीवर ग्रामसभेचा परंपरागत अधिकार त्यांचे संरक्षण आणि जतन करण्याबाबत ग्रामसभा सक्षम असेल त्याचे व्यवस्थापन हे सामुहिक वारसा म्हणून असेल.
- ८) अनुसूचित जमातीतील व्यक्तींची कोणतीही जमीन बिगर आदिवासींकडे बेकायदेशीरपणे हस्तांतर होणार नाही, याची ग्रामसभा सुनिश्चिती करेल आणि गावाच्या भू-अभिलेचनाचाही आढावा घेईल.
- ९) या कायद्यानुसार ग्रामसभा सर्व आमली पदार्थांशी संबंधित सर्व घटकावर पूर्ण नियंत्रण करण्यास सक्षम असेल आणि सावकारी व्यवहारावरही नियंत्रण ठेवले.^{३२}

वरीलप्रमाणे तरतूदी पेसा कायद्यात करण्यात आल्या आहेत.

३.६.१४ महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्रातील पंचायतींना स्वयंशासन करण्यासंबंधीचे अधिकार प्रदान करण्यासाठी राज्याच्या विवक्षित कायद्यामध्ये आणखी सुधारणा करण्याकरीता अधिनियम १९९७ :

संसदेने १९९६ पंचायत अधिनियम १९९३ पारित केल्याने हा भाग अनुसूचित क्षेत्रासाठी लागू झाला. त्याप्रमाणे महाराष्ट्र विधीमंडळाने पारित केल्याप्रमाणे राज्यपालांनी संमती दिल्यानंतर दि. १९ डिसेंबर १९९७ पासून अनुसूचित क्षेत्रातील पंचायतीला स्वयंशासित करण्यासंबंधीचे अधिकार प्रदान करण्यासाठी राज्याच्या विवक्षित कायद्यामध्ये आणखीन सुधारणा करण्याकरीता हा अधिनियम अस्तित्वात आला. या अधिनियमाप्रमाणे खालील कायद्याच्या तरतूदीमध्ये सुधारणा करण्यात आलेल्या आहेत.

- १) मुंबई ग्रामपंचायत अधिनियम १९५८.
- २) महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व पंचायत समित्या अधिनियम १९६१.
- ३) मुंबई सावकार अधिनियम १९४३.

- ४) महाराष्ट्र औद्योगिक विकास अधिनियम १९६१.
- ५) महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्रविकास अधिनियम १९७६.
- ६) मुंबई दारूबंदी अधिनियम १९४९.
- ७) महाराष्ट्र पाटबंधारे अधिनियम १९७६.

सदर दुरुस्ती अधिनियम आदिवासींना त्यांच्या विकासात प्रभावीरित्या सहभागी होण्यास संधी देणारा तसेच आदिवासी लोकांची प्रत्यक्ष प्रतिनिधी संस्था म्हणजे ग्रामसभेस शक्ती व सामर्थ्य देणारा अधिनियम आहे. या अधिनियमाचा उद्देश फक्त आदिवासींचे हक्क संरक्षण करणे किंवा त्यांच्या संस्कृतीचे जतन करणे एवढेच नसून त्यांना गावपातळीवरील राबविण्यात येणाऱ्या योजनेच्या बाबतीत निर्णय व अंमलबजावणी देखरेख व पर्यवेक्षणाच्या प्रक्रियेत सहभागी होण्यास मदत घेणे हे आहे.

३.६.१५ महाराष्ट्र अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती, इतर मागासवर्ग व विशेष मागास प्रवर्ग (जातीचे प्रमाणपत्र व त्यांच्या पडताळणीचे विनियमन) अधिनियम २०००:

या अधिनियमानुसार स्थापन केलेल्या जात पडताळणी आयोगाकडून जाती प्रमाणपत्रासाठी अर्ज केलेल्या उमेदवाराची अर्जाची छाननी करून जातीचे प्रमाणपत्र दिले जाते. त्यानुसार शासनाकडून सोयी सवलती दिल्या जातात. जातीचे खोटे प्रमाणपत्र दिल्यास या अधिनियमात शिक्षेचीही तरतूद केली आहे. या अधिनियमामुळे जात प्रमाणपत्र व पडताळणी हे अधिकृतरित्या झाल्यामुळे खोटे जातीचे दाखले देऊन सवलतीचा व संधीचा फायदा घेणाऱ्यावर निर्बंध आले आहे. यामुळे खऱ्या आदिवासींनाच शासनाच्या सर्व योजनांचा लाभ घेण्याची संधी मिळत आहेत.

३.७ सारांश :

भारतीय राज्यघटनेची उद्देशपत्रिका, मुलभूत अधिकार आणि मार्गदर्शक तत्त्वांनी व्यक्ती-व्यक्तीत कोणताही भेदभाव न करता सर्वांना विकासाची समान संधी दिली असून कायद्यासमोर सारखे मानले आहे. तथापि स्त्रिया, बालके, दलित व अदिवासी आजही सामाजिक अन्यायापासून मुक्त झालेले नाहीत. वेगवेगळ्या टप्प्यात त्यांच्यावर होणारा अन्याय दूर करून सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासाची धोरणे आखणे व प्रभावीपणे त्यांची अंमलबजावणी करणे ही लोकशाही शासनाची पूर्व अट असते. या पार्श्वभूमीवर भारतीय घटनेच्या कलम १४, १५ व १६ नुसार समानतेचा हक्क, कलम ११ ते २२ नुसार स्वातंत्र्याचा हक्क, कलम २३ नुसार पिळवणुकीविरुद्धचा अधिकार, कलम १७ नुसार अस्पृश्यता पाळण्यास बंदी आणि कलम २५ नुसार धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार आणि या सर्व कलमांच्या जपणुकीसाठी कलम ३२ नुसार घटनात्मक उपाययोजनेचा अधिकार इत्यादी घटनात्मक तरतुदींच्या माध्यमातून भारतीय समाजात सामाजिक न्याय निर्मितीचे प्रयत्न केले आहेत. त्याच बरोबर कलम ३३० व कलम ३३२, ३३४(अ) नुसार लोकसभा व राज्याच्या विधान सभेमध्ये अनुसूचित जाती-जमातींसाठी काही जागा राखीव ठेवलेल्या आहेत, तसेच कलम ३३५ नुसार नोकरी, सेवा व पदे यासाठी आरक्षण व्यवस्था केली आहे. कलम ३३८ व ३३८क नुसार अनुसूचित जाती-जमातींसाठी राष्ट्रीय आयोग नेमण्याची तरतुद आहे. कलम ३३९ व ३४० नुसार भारतातील सामाजिक व शैक्षणिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गांच्या स्थितीचे व त्यांना सोसाव्या लागत असलेल्या समस्या दूर करण्यासाठी राज्य सरकारने कोणत्या उपाययोजना कराव्यात त्यासंबंधी व त्या प्रयोजनार्थ कोणती व कशी अनुदाने द्यावीत, याबाबत शिफारस करण्यासाठी राष्ट्रपती आयोग स्थापन करू शकतात.^{३३}

राज्यघटनेच्या कलम १९ ते २२ मध्ये व्यक्तीस्वातंत्र्याचे स्पष्टीकरण दिले आहे. आचार, विचार, शांततापूर्ण संघटन आणि व्यवसाय स्वातंत्र्य या सारख्या स्वातंत्र्याची हमी घटनेने भारतीय जनतेला दिली आहे. या स्वातंत्र्याची जोपासना करण्यासाठी तटस्थ व स्वतंत्र न्यायपालिका निर्माण केली आहे. त्याच बरोबर समतेचा हक्क, शोषणा विरुद्धचा हक्क, धर्म स्वातंत्र्याचा हक्क,

संस्कृती व शिक्षणाचा हक्क आणि घटनात्मक उपाययोजनेचा हक्क इ.चा समावेश भारतीय राज्यघटनेत केला आहे. वरील सर्व गोष्टींचा आदिवासींच्या संदर्भात विचार करता असे म्हणता येईल की, शेकडो वर्षे दुर्लक्षित राहिलेल्या आदिवासी समुहाला मुख्य प्रवाहात आणण्याचा प्रयत्न राज्यघटनाकर्त्यांनी प्रधान्याने केला आहे.

भारताची घटना तयार करतानाच घटनाकारांनी अतिशय उपेक्षित व दुर्लक्षित अशा आदिवासी समाजाला इतर समाजाबरोबर आणण्यासाठी मूळ घटनेत विशेष तरतूदी केल्या आहेत. या घटनात्मक तरतूदीं आदिवासी समाजामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी उपयुक्त ठरल्या आहेत. समतेच्या हक्कामुळे इतरांच्या बरोबर येण्याची संधी त्यांना मिळाली. स्वातंत्र्य हक्कामुळे आदिवासींच्या उन्नतीची दारे खुली झाली. लोकसभा राज्यविधानसभेमध्ये जागा राखून ठेवल्यामुळे नेतृत्व करण्याची व उपेक्षित घटकांचा विकास साधण्याची संधी मिळाली. नोकऱ्यांमध्ये आदिवासींसाठी जागा राखून ठेवल्यामुळे या समाजात शिक्षण घेण्याची इच्छाशक्ती प्रबळ झाली. त्यामुळे या संधीचा लाभ आदिवासींना मिळाला. त्यामुळे त्यांच्या प्रगतीस मोठाच हातभार लागल्याचे दिसून येते. आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी आयोग नेमण्याची तरतूदही उपयोगाची ठरली आहे.

संविधानात केलेल्या व्यापक तरतूदींचा लाभ आदिवासी समाजाला मिळावा म्हणून केंद्र व राज्य सरकारांनी केलेले कायदे हे आदिवासींच्या विकासासाठी कवचकुंडलेच ठरली आहेत. दोन्ही सरकारांनी संविधानातील तरतूदींना अनुसरून वेठबिगारी निर्मूलन, अत्याचार प्रतिबंध, जमीन संदर्भातील हक्क, जंगल हक्क, कुळ वहिवाट इ. संदर्भातील कायदे आदिवासींच्या सामाजिक व आर्थिक उन्नतीसाठी निश्चितच उपयुक्त ठरले आहेत. महाराष्ट्र जनजाती आर्थिक सुधारणा कायद्यामुळे पिढ्यानपिढ्या आदिवासींचे होणारे शोषण व आर्थिक पिळवणूक थांबण्यास निश्चितच मदत होत आहे असे दिसून येते.

संदर्भ:-

१. कारेकर शोभा, घोडके शरद, अंशुल पब्लिकेशन पृ. आ. २००२, पृ. क्र. १७.
२. गारे गोविंद, सह्याद्रीतील आदिवासी : महादेव कोळी, आदिम साहित्य प्रकाशन, पुणे २००३, पृ. क्र. १५
३. देवगावकर शैलजा, देवगावकर श. गो., आदिवासी विश्व आनंद प्रकाशन, नागपूर २००१ पृ. क्र. १
४. बाचल दि. मा., भारतीय राज्यघटना आणि राजकीय व्यवहार, के. सागर पब्लिकेशन पुणे बि. आ. २००४, पृ. क्र. २७.
५. तत्रैव, पृ. क्र. २९.
६. मुखेडकर ए. जी., भारताचे संविधान, चौधरी लॉ पब्लिशर्स, जळगाव - पुणे. पृ. आ. २००५, पृ. क्र. १८८, १८९
७. तत्रैव पृ. क्र. २२६, २२७.
८. जुनगडे मिलींद, भारतीय संविधान मिलींद प्रकाशन वर्धा, २००७ पृ. क्र. २१०, २१२.
९. तत्रैव पृ. क्र. २१२
१०. तत्रैव पृ. क्र. २१४
११. संचालक, शासन मुद्रण व लेखन सामग्री, महाराष्ट्र राज्य यांच्याद्वारे भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित, भारताचे संविधान, पाचवी आवृत्ती, २००२, पृ. क्र. १४५
१२. जुनगडे मिलींद, भारतीय संविधान मिलींद प्रकाशन वर्धा, २००७ पृ. क्र. २१५
१३. तत्रैव पृ. क्र. १४७.
१४. लोटे रा. ज., आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र, पिंपळापुरे अँड कंपनी पब्लिशर्स, नागपूर, दु.आ., २००४ पृ. क्र. १३७.
१५. तत्रैव पृ. क्र. १३७.
१६. कारेकर शोभा, घोडके शरद, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर, प्र.आ. २००२ पृ. क्र. ४२.

१७.तत्रैव ४३

१८.तत्रैव ४६

१९.तत्रैव ४५.

२०.बाचल वि. म., भारतीय राज्यघटना आणि राजकीय व्यवहार, अनिरुद्ध पब्लिशिंग हाऊस पुणे
२००१ पृ. क्र. २१४.

२१.कारेकर शोभा, घोडके शरद, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर, प्र. आ. २००२ पृ. क्र. ५७.

२२.बाचल वि. म., भारतीय राज्यघटना आणि राजकीय व्यवहार, अनिरुद्ध पब्लिशिंग हाऊस पुणे
२००१ पृ. क्र. २१६

२३.तत्रैव पृ. क्र. २१७

२४.कारेकर शोभा, घोडके शरद, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर, प्र. आ. २००२ पृ. क्र. ५९

२५.कारेकर शोभा, घोडके शरद, अंशुल पब्लिकेशन्स, नागपूर, प्र. आ. २००२ पृ. क्र. ६४

२६.तत्रैव पृ. क्र. ६४

२७.सुर्यवंशी निर्मलकुमार, सत्यशोधन ग्रामीण कष्टकरी सभा, महाराष्ट्र प्रकाशन, धुळे, २००८ पृ.
क्र. ७

२८.तत्रैव पृ. क्र.८

२९.तत्रैव पृ. क्र. १०

३०.तत्रैव पृ. क्र. ९, १०

३१.जोशी सिताराम, आदिवासी समाज कृती समिती, महाराष्ट्र पुणे, जनहितार्थ प्रसिद्धीपत्रक

३२.जाधव तुकाराम, वार्षिकी २०१५ महाराष्ट्र, द युनिक अॅकॅडमी, पुणे २०१५, पृ.क्र. २४७-२४८

३३.गायकवाड प्रदिप, भारताचे संविधान, दिशाभूमी संदेश प्रकाशन, नागपूर, २००५, पृ.क्र. ३७९
व ३८०

-----***-----

प्रकरण चौथे
एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे आदिवासींच्या विकासासाठी
राबवित असलेल्या विविध योजनांची माहिती

- ४.१ प्रस्तावना
- ४.२ शैक्षणिक विकासाच्या योजना
- ४.३ आर्थिक विकासाच्या योजना
- ४.४ कृषी विकासाच्या योजना
- ४.५ आदिवासींच्या विकासासाठी विशेष केंद्रिय सहाय्य योजना
- ४.६ इतर योजना

प्रकरण चौथे
एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे आदिवासींच्या विकासासाठी
राबवित असलेल्या विविध योजनांची माहिती

४.१ प्रस्तावना :

महाराष्ट्रातील दुर्गम व डोंगराळ भागातील आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी आदिवासी विकास विभागाकडून विविध योजना राबविल्या जात आहेत. महाराष्ट्रात सन १९८३ पासून स्वतंत्र आदिवासी विकास विभागाची निर्मिती झाली. त्यापूर्वी समाजकल्याण विभागामार्फतच आदिवासींच्या विकास योजना राबविल्या जात होत्या. मंत्रालयात स्थापन करण्यात आलेल्या स्वतंत्र आदिवासी विकास विभागामुळे आदिवासींच्या सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, कृषी, सांस्कृतिक, आरोग्य व इतर क्षेत्रांचा विकास होण्यास मोठी मदत झाली आहे. शासन राबवित असलेल्या विविध योजना काही वैयक्तिक लाभाच्या आहेत तर अनेक योजना सामुदायिक लाभाच्या आहेत. काही योजना विशेष केंद्रिय सहाय्य योजना आहेत. आदिवासी जनतेपर्यंत शासकीय योजना पोहचविण्यासाठी व त्याची उत्तम अंमलबजावणी व्हावी म्हणून शासनाने संचालक आदिवासी विकास विभाग महाराष्ट्र राज्य नाशिक हे कार्यालय आदिवासी विकास कार्यालयात विलीन करून नाशिक येथे आयुक्त आदिवासी विकास यांचे कार्यालय सुरू केले आहे. सन १९७५ साली स्थापन करण्यात आलेले एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प हे दोन प्रादेशिक अप्पर आयुक्त यांच्या कार्यालयांतर्गत कार्यरत होते. १९९२ साली आणखी दोन प्रादेशिक अप्पर आयुक्त कार्यालयांची स्थापना करण्यात आली. त्या अंतर्गत एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यालये आणून ती गतीशील केली.

आदिवासी विकासासाठी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामार्फत विविध योजना राबविल्या जात आहेत. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामध्ये काही व्यक्तिगत लाभाच्या योजना आहेत तर काही सामुहिक लाभाच्या आहेत. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांचेमार्फत राबविल्या जाणाऱ्या योजना विविध स्वरूपाच्या आहेत. आदिवासींचा आर्थिक,

सामाजिक, शैक्षणिक, आरोग्य, कृषी, सांस्कृतिक व इतर घटकांचा विकास व्हावा व आदिवासींचे जीवनमान उंचावे. यासाठी काही योजना केंद्र पुरस्कृत आहेत तर काही योजना राज्यसरकारकडून राबविल्या जात आहेत, असे दिसून येते. या सर्व योजनांची अंमलबजावणी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाकडून केली जात आहे. केंद्रशासन आणि राज्यशासन यांच्या पातळ्यांवरून आदिवासी विकास कार्यक्रमासाठी निधी उपलब्ध करून दिली जातो व तो पंचवार्षिक योजनांनुसार वा वार्षिक अंदाजपत्रकानुसार खर्च केला जातो. महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासींच्या विकासासाठी पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपासून या निधीची उपलब्धता कशी झाली आहे. याचा तपशील परिशिष्ट क्र. ४ मध्ये देण्यात आला आहे. पाचव्या ते सातव्या पंचवार्षिक योजनेमध्येही रक्कम पाच पट वाढल्याचे दिसून येते. पुढे १९८५ - ८६ ते २०१५-१६ पर्यंत ही वाढ पन्नास पट वाढल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्रातील आदिवासी विकासासाठी आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील तरतूद व खर्च याबाबतच ही चित्र आशादायी असल्याचे दिसून येते. १९८०-८१ ते २०१५-१६ या कालावधीतील महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील तरतूद व खर्च यांचा तपशील परिशिष्ट क्र. ५ मध्ये दिला आहे.

योजना तयार करताना योजनांचे स्वरूप, उद्दिष्टे व योजनांचा लाभ मिळण्यासाठी आवश्यक अटी घालून दिलेल्या आहेत. अटीची पूर्तता करणाऱ्या आदिवासींनाच संबंधित योजनेचा लाभ दिला जातो. विशेष म्हणजे मागणी केलेल्या प्रत्येक लाभार्थ्यांना अटीत बसूनही लाभ मिळतोच असे नाही, कारण अनुदानाची रक्कम लाभार्थ्यांची संख्या निश्चित केली जाते. त्या आर्थिक वर्षात लाभार्थी आणि अर्थसहाय्य करावयाच्या रकमेचे लक्ष पूर्ण करण्याचा प्रयत्न केला जातो असे दिसून येते.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे राबवित असलेल्या योजनांचे वर्गीकरण केल्यास असे दिसून येते की, योजना शैक्षणिक, आर्थिक, कृषी व आरोग्याशी संबंधित आहेत त्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

४.२ शैक्षणिक विकासाच्या योजना :

४.२.१ शासकीय आश्रमशाळा समुह योजना :

दुर्गम व डोंगराळ प्रदेशात वास्तव्यास असलेल्या आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाच्या दृष्टीने १९७२-७३ पासून शासकीय आश्रमशाळा समुह योजना राबविण्यात येते आहे. या शाळेत आदिवासी विद्यार्थ्यांची इयत्ता १० वी पर्यंतच्या शिक्षणाची सोय उपलब्ध आहे.

राज्यात पोस्ट बेसीक आश्रमशाळांना संलग्न कनिष्ठ महाविद्यालये असून कला व विज्ञान या दोन शाखा सुरू आहेत. मुलींसाठी स्वतंत्र कन्याशाळा (शासकीय आश्रमशाळा) सुद्ध सुरू करण्यात आलेली आहेत. आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, अंथरूण-पांघरूण, पुस्तके व इतर लेखन साहित्य नियमानुसार मोफत पुरविण्यात येते.

४.२.२ स्वेच्छा संस्थांना आश्रमशाळा चालविण्यास अर्थसहाय्य :

आदिवासींच्या शैक्षणिक विकासाकरीता कार्यरत असलेल्या स्वेच्छा संस्थांमार्फत स्थापन करण्यात आलेल्या आश्रमशाळांना १९५३-५४ पासून अनुदान देण्याची योजना राबविण्यात येत आहे.

या आश्रमशाळेमध्ये आदिवासी विद्यार्थ्यांना निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक साहित्य व इतर सवलती मोफत उपलब्ध करून देण्यात येतात.

४.२.३ आदर्श आश्रमशाळा योजना:

शासकीय व स्वेच्छा संस्थांमार्फत चालविण्यात येणाऱ्या आश्रमशाळेतील तसेच जिल्हा व इतर शाळांतील हुशार आदिवासी विद्यार्थ्यांना निवडून अशा विद्यार्थ्यांच्या शैक्षणिक विकासाकडे विशेष लक्ष देणे हा आदर्श आश्रमशाळेचा उद्देश आहे. अशा दोन आदर्श आश्रमशाळा १९९०-९१ मध्ये सुरू करण्यात आल्या, अशा आदर्श आश्रमशाळा देवमोगरा, ता. नंदुरबार, जि. नंदुरबार व भंडारदरा, ता. अकोले, जि. अहमदनगर येथे आहेत.

या शाळेतील विद्यार्थ्यांना मोफत निवास, भोजन, गणवेश, शैक्षणिक सर्व साहित्य अंथरूण पांघरूण इ. पुरविण्यात येते.

४.२.४ इंग्रजी माध्यमाच्या निवासी शाळा (केंद्र पुरस्कृत स्कूल) योजना:

अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण मिळावे याकरीता इंग्रजी माध्यमाच्या निवासी शाळा ही केंद्रपुरस्कृत योजना राबविली जात आहे. अशा शाळेत इ. १ली ते इ. १२ वी पर्यंत शिक्षण देण्यात येते. अशा इंग्रजी माध्यमांच्या निवासी शाळा १) मुंडेगाव ता. इगतपुरी, जि. नाशिक २) बोर्डी, ता. डहाणू जि. ठाणे, ३) चिखलदरा, ता. धरणी, जि. अमरावती. ४) रामटेक, जि. नागपूर, ५) घोडेगाव, ता. आंबेगाव, जि.पुणे या ठिकाणी आहेत.

अशा निवासी शाळेत विद्यार्थ्यांची निवास व्यवस्था, भोजन, गणवेश, अंतरूपण-पांघरूपण, शैक्षणिक साहित्य व इतर सवलती मोफत उपलब्ध करून देण्यात येतात.

४.२.५ आदिवासी मुला-मुलींची शासकीय वसतीगृहे योजना :

दुर्गम व डोंगराळ प्रदेशातील आदिवासी होतकरू विद्यार्थ्यांना त्यांच्या गावाजवळ उच्च शिक्षणाची सोय नसते. तसेच शहरात राहण्याची सोय नसल्यामुळे आणि आर्थिकदृष्ट्या शहरात राहून उच्च शिक्षण घेणे परवडत नसल्याने होतकरू विद्यार्थी उच्च शिक्षणापासून वंचित राहतात. आदिवासी मुले-मुली उच्चशिक्षणापासून वंचित राहू नये म्हणून शासनाने आदिवासी मुला-मुलींसाठी शासकीय वसतीगृहे योजना सुरू केली आहे.

शासकीय वसतीगृहात गुणवत्तेनुसार प्रवेश देऊन त्यांना निवास, भोजन, अंतरूपण-पांघरूपण, पाठ्यपुस्तके, शैक्षणिक व इतर आवश्यक साहित्य मोफत पुरविण्यात येते.

४.२.६ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शालांत परिक्षोत्तर शिष्यवृत्ती (भारत सरकार शिष्यवृत्ती) योजना:

आदिवासी जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शालांत परिक्षोत्तर उच्च शिक्षणाकरीता प्रोत्साहित करण्याच्या दृष्टीने व त्यांना उच्च शिक्षणाचा खर्च भागविणे शक्य व्हावे म्हणून भारत सरकार द्वारा ही योजना राबविण्यात येते.

या योजनेअंतर्गत शिक्षणक्रमाची वर्गवारी करण्यात आली असून वसतीगृहात राहून शिक्षण घेणाऱ्या (निवासी) व बहिःस्थ (अनिवासी) विद्यार्थ्यांकरीता दरमहा (१० महिने) विद्यावेतन दिले जाते.

याशिवाय शैक्षणिक संस्थेचे शिक्षण विभागाने निश्चित केलेले शुल्क व सक्तीच्या पत्राद्वारे पाठ्यक्रमासाठी रु. ५००/- ज्यादा पुरक भत्ता देण्यात येतो.

४.२.७ अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना शिक्षण शुल्क, परिक्षा शुल्काची प्रतिपूर्ती करणारी योजना:

कोणत्याही स्तरावर शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण घेता यावे व उत्पन्न मर्यादेमुळे भारत सरकार शिष्यवृत्तीसारख्या योजनांचा फायदा मिळू न शकणाऱ्या विद्यार्थ्यांकरीता शिक्षण विभागाने ठरवून दिलेल्या दराने मान्यता प्राप्त शिक्षण संस्थेत शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षण शुल्क व परिक्षा शुल्काची शिक्षण संस्थेस प्रतिपूर्ती करण्यात येते.

४.२.८ व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता देण्याची योजना :

व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना सर्वसाधारण शिक्षणक्रमापेक्षा अधिक खर्च येतो. त्यामुळे बरेच विद्यार्थी खर्चिक व्यावसायिक शिक्षणक्रम घेत नाहीत किंवा आर्थिकदृष्ट्या परवडत नसल्याने मध्येच सोडून देतात. याकरीता आदिवासी विद्यार्थ्यांना मिळणाऱ्या इतर आर्थिक सवलतींशिवाय व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना लागणाऱ्या ज्यादा खर्चाची तोंड मिळवणी करता यावी म्हणून भारत सरकारच्या शिष्यवृत्ती व्यतिरिक्त दरमहा रु. १००/- १० महिन्यांच्या कालावधीकरीता ज्यादा निर्वाह भत्ता देण्याची योजना कार्यान्वित करण्यात आली आहे. सन २०१४-१५ मध्ये या योजनेसाठी रु. १४७.६४ लाख एवढ्या व्ययाची तरतूद केली होती.

४.२.९ औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थेतील विद्यार्थ्यांना विद्यावेतन योजना :

आदिवासी समाजातील तरुणांमध्ये औद्योगिक शिक्षण घेणाऱ्यांची संख्या कमी आहे. तांत्रिक शिक्षण घेणाऱ्यांना नोकरी व स्वयंरोजगारास जास्त वाव आहे. हे शिक्षणक्रम इ. ८वी व १० वी नंतरच्या परंतु पदवी/पदविका अभ्यासक्रम नसल्याने त्यांना इतर विद्यावेतनाच्या योजनांचा फायदा मिळू शकत नाही. परंतु सर्वसाधारण शिक्षणक्रमापेक्षा जास्त खर्च येतो म्हणून औद्योगिक प्रशिक्षण घेण्यास आदिवासी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने ही योजना राबविण्यात

येते. ज्यांच्या पालकांचे वार्षिक उत्पन्न रू. १२,०००/- पेक्षा कमी आहे आश अनिवासी विद्यार्थ्यांना दरमहा रू. ६०/- व संस्थेतील निवासी विद्यार्थ्यांना दरमहा रू. १००/- दराने विद्यावेतन देण्यात येते.

४.२.१० इयत्ता आठवी ते बारावीच्या वर्गात शिकत असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या अपंग विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती योजना :

अनुसूचित जमातीच्या अपंग विद्यार्थ्यांना शिक्षण घेण्यात अडचण येऊ नये, शाळेत जाण्यासाठी प्रवास खर्चाची अडचण येऊ नये म्हणून सन २००३-०४ पासून इ. ८ वी ते १२वी पर्यंत शिक्षण घेत असलेल्या अनुसूचित जमातीच्या अपंग विद्यार्थ्यांना प्रतिमहा रू. ५००/- शिष्यवृत्ती व रू. १००/- वाहतुक भत्ता देण्याची योजना राबविण्यात येत आहे.

४.२.११ शालांत व उच्च माध्यमिक शालांत परिक्षेत विशेष प्राविण्य मिळविणाऱ्या गुणवत्ता यादीतील अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहनपर बक्षिस योजना :

अनुसूचित जमातीच्या विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा व त्यांना प्रोत्साहन मिळावे म्हणून राज्यातील आठही परिक्षा मंडळातून उच्च माध्यमिक शालांत परिक्षेत विशेष गुणांसह गुणवत्ता यादीतील पहिली तीन मुले आणि मुली यांना बक्षिस देण्याची योजना सन २००३-०४ या वर्षापासून राबविण्यात येत आहे. प्रथम क्रमांक रुपये ३५०००/- द्वितीय क्रमांक रू. २५,०००/- व तृतीय क्रमांक रू. १५,०००/- तसेच प्रत्येक परिक्षा मंडळातून यादीतील पहिली तीन मुले आणि मुली यांना प्रथम पारितोषिक रुपये २५,०००/-, द्वितीय पारितोषिक रू. १५,०००/- व तृतीय पारितोषिक रू. १०,०००/- प्रोत्साहनपर बक्षिस योजना सन २००३-०४ पासून राबविण्यात येत आहे. २०१४-१५ मध्ये ५०.०० लाख एवढा नियतव्यय ठेवण्यात आला होता.

४.२.१२ चांगल्या शासकीय/अनुदानित आश्रमशाळांना विशेष प्रोत्साहनपर बक्षिस :

शासकीय आणि अनुदानित आश्रमशाळेचे कामकाजात गुणात्मक बदल व्हावा. दर्जेदार शिक्षण, शाळेचे वातावरण, शाळेचे कामकाज, आश्रमशाळांच्या कामकाजात शाळांचा सहभाग वाढीस लागावा, याकरीता आश्रमशाळांमध्ये स्पर्धा निर्माण व्हावी म्हणून चांगल्या तीन

आश्रमशाळांना प्रथम, द्वितीय व तृतीय बक्षिस देण्याची योजना सन २००३-०४ पासून राबविण्यात येत आहे. प्रथम पारितोषिक रुपये पाच लक्ष, द्वितीय पारितोषिक रुपये तीन लक्ष व तृतीय पारितोषिक रुपये दोन लक्ष असा पुरस्कार देण्यात येतो.

४.२.१३ आदिवासी मुलींमधील गळती थांबविण्यासाठी प्रोत्साहन भत्ता योजना :

इयत्ता ५ वी ते ७ वी तसेच इयत्ता ८ वी ते १० वी या वर्गात शिकत असलेल्या आदिवासी मुलींमधील गळती कमी करण्यासाठी दरमहा प्रोत्साहन भत्ता देण्याची योजना सन २००३-०४ पासून सुरू करण्यात आलेली आहे. राज्यात सर्वत्र ही योजना लागू राहिल.

इयत्ता ५ वी ते ७ वी या वर्गात शिकत असलेल्या आदिवासी मुलींना त्या त्या वर्गात किमान ७० टक्के उपस्थिती असल्यास दरमहा रुपये ५०/- तर इयत्ता ८ वी ते १० वी मध्ये शिकत असलेल्या आदिवासी मुलींना ७० टक्के उपस्थिती असल्यास दरमहा रुपये १००/- प्रोत्साहन भत्ता देण्यात येतो.

४.२.१४ राज्यातील विद्यार्थ्यांसाठी अपघात विमा योजना :

अपघातामुळे विद्यार्थीनीना पोहोचलेल्या क्षतीची काही प्रमाणात नुकसान भरपाई देण्याच्या दृष्टीने तसेच त्यांना सुरक्षा कवच देण्याकरीता राज्यातील सर्व स्थानिक स्वराज्य संस्थांनी चालविलेल्या शाळा, तसेच खाजगी संस्थांनी चालविलेल्या मान्यताप्राप्त शाळा, महाविद्यालये यामधील सर्व विद्यार्थ्यांसाठी राज्यशासनामार्फत अपघात विमा योजना कै. राजीव गांधी, माजी पंतप्रधान यांच्या जन्मदिनी दि. २० ऑगस्ट २००३ पासून कार्यान्वित करण्यात आली आहे. या विद्यार्थ्यांचा विमा ओरिएन्टल इन्स्युरन्स कंपनी लि. या विमा कंपनीकडे उतरविण्यात येत आहे.

या विमा योजनेअंतर्गत दिवसाच्या २४ तासात विद्यार्थ्यांला अपघात झाल्यास त्यास तरतूद केल्याप्रमाणे भरपाईची रक्कम विमा कंपनीकडून मिळेल.

४.२.१५ आदिवासी विद्यार्थ्यांचा आकस्मिक मृत्यू झाल्यानंतर सानुग्रह अनुदान योजना:

आदिवासी विकास विभागामार्फत चालविण्यात येणाऱ्या शासकीय आश्रमशाळा ह्या अतिदुर्गम व जंगलमय प्रदेशात निवासी शाळा कार्यरत आहेत. तेथे काही नैसर्गिक आपत्ती व

अपघातामुळे शासकीय आश्रमी विद्यार्थी मृत्यू पडण्याच्या घटना घडत असतात. शासनाची पालकत्वाची जबाबदारी म्हणून व शैक्षणिक विकासातील महत्त्वाची समन्वयक म्हणून टाकण्यात आलेली जबाबदारी या दृष्टीने विद्यार्थी/विद्यार्थिनीचा मृत्यू झाल्यास सामाजिक दृष्टिकोनातून तातडीचे अर्थसहाय्य म्हणून विद्यार्थ्यांच्या पालकास रु. ७५,०००/- सानुग्रह अनुदान शासनमार्फत मंजूर करण्याची योजना राबविण्यात येत आहे.

तसेच राज्यातील शाळा स्वयंसेवी संस्थामार्फतही चालविण्यात येऊन विद्यार्थ्यांना शिक्षण देण्यात येत आहे. काही नैसर्गिक आपत्ती व अपघातांमुळे अनुदानित आश्रमशाळेतील विद्यार्थ्यांचे पालकत्व संबंधित संस्थेकडे असल्याने संपूर्ण विद्यार्थ्यांची देखभाल संस्थेमार्फत करण्यात येते. विद्यार्थ्यांचा मृत्यू झाल्यास तातडीचे अर्थसहाय्य संबंधित संस्थेमार्फत पालकास रु. १५,०००/- सानुग्रह अनुदान मंजूर करण्यात येते.

१.२.१६ इयत्ता ५ वी ते ७ वीमध्ये शिकणाऱ्या मागासवर्गीय मुलींना शिष्यवृत्ती प्रदान करणे :

मागासवर्गीय मुलींचे प्राथमिक शाळांमध्ये गळतीचे प्रमाण अधिक आढळून येते. मुलींचे पालक शहरी व ग्रामीण भागातील असून त्यांना रोजगारासाठी बाहेर जावे लागते. कुटुंबाची आर्थिक स्थिती हालाखीची असल्यामुळे पालक मुलांना रोजगारासाठी मदत होईल म्हणून शेतावर व इतरत्र कामावर घेवून जातात. परिणामी सदर गळतीचे प्रमाण जास्त दिसून येते. त्यामुळे मुलींना शिक्षण देण्याची प्रवृत्ती पालकांमध्ये नसते. ही मुलींची गळती रोखण्याच्या दृष्टीने इ. ५ वी ते ७ वीमध्ये शिकणाऱ्या मागासवर्गीय मुलींपैकी मागील वर्षी परिक्षेत ५० टक्के गुण मिळवून प्रत्येक वर्गात पहिल्या व दुसऱ्या येणाऱ्या विद्यार्थिनीला रु. ३००/- प्रमाणे शिष्यवृत्ती दिली जाते.

या योजनेअंतर्गत शिष्यवृत्तीचे दर रु. ३०/- दरमहा असून जून ते मार्च या १० महिन्यांच्या कालावधीकरीता आहे. सदरची योजना जिल्हा परिषद मार्फत राबविण्यात येते.

४.२.१७ मुलींना उपस्थिती भत्ता योजना :

विद्यार्थिनींमधील गळतीचे प्रमाण आदिवासी समाजात अधिक आहे. या गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी व सामाजिक न्याय देण्यासाठी समाजातील अनुसूचित जाती/जमाती व

आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटकांच्या इ. १ ली ते ४ थीमध्ये शिकत असलेल्या मुलींना उपस्थिती स्वरूपात प्रोत्साहन म्हणून एका दिवसाला १ रु. प्रमाणे उपस्थिती भत्ता देण्यात येतो. व मुलींच्या उपस्थितीमध्ये वाढ व्हावी म्हणून दुपारचे जेवणही देण्यात येते. चालू शैक्षणिक वर्षापासून (२०१५-१६) अनुसूचित जमातीपैकी आदिम जमातीतील इयत्ता ८ वीमध्ये शिक्षण घेत असलेल्या विद्यार्थीनींना विशेष उपस्थिती भत्ता सुरू करण्यात आला आहे.

४.३ आर्थिक विकासाच्या योजना :

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे आदिवासींच्या आर्थिक विकासासाठी विविध आर्थिक योजनाही राबविल्या जात आहेत. सदर योजनांचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

४.३.१ अनुसूचित जमातीच्या शेतकऱ्यांना विजपंप/तेलपंप पुरवठा योजना:

आदिवासी शेतकऱ्यांजवळ सर्वसाधारणपणे अत्यंत कमी शेतजमीन असते. आर्थिक स्थिती नाजूक असल्यामुळे दुबार शेतीसाठी सिंचन व्यवस्था उभारू शकत नाही, म्हणून दीड ते सोळा एकर शेतजमीन असणाऱ्या शेतकऱ्यांना १०० टक्के अनुदानावर नाममात्र सहभागाने विजपंप/तेलपंपाचा पुरवठा करण्याची योजना राबविण्यात येत आहे.

४.३.२ केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प (न्युक्लिअस बजेट) योजना :

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या विशिष्ट गरजा लक्षात घेऊन आदिवासी उपयोजना तयार करण्यात आली आहे. तथापि प्रकल्प क्षेत्रातील स्थानिक गरजा या शासनाने मान्य केलेल्या नियमित योजनाहून भिन्न असतात आणि त्यामुळे त्यांना नियमित आदिवासी उपयोजनेत निधी उपलब्ध करण्यासाठी न्युक्लिअस बजेट नावाची योजना सन १९८१-८२ पासून राबविण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत प्रकल्पाधिकारी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प यांना योजना तयार करण्याचे तसेच त्यांची अंमलबजावणी किंवा इतर विभागाच्या स्थानिक दृष्ट्या महत्त्वाच्या योजना विहित कार्यपद्धती अवलंबून राबवून घेण्याचे अधिकार देण्यात आले आहेत. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक कुटूंबामागे रु. १५,०००/- मर्यादित आर्थिक सहाय्य देण्यात येते. या योजने अंतर्गत वरील मर्यादेपर्यंतच्या सामुहिक योजनाही घेण्यात येतात. आर्थिक विकास,

प्रशिक्षण, कल्याणकारी योजना आणि मानवी साधनसंपत्ती विकास योजना या बाबींवर संपूर्ण अनुदान देता येते. या योजनांमध्ये प्रती लाभार्थी/कुटुंब कमाल रु. १५०००/- पर्यंत आर्थिक मदत देण्यात येते.

४.३.३ स्वयंरोजगारासाठी कर्जपुरवठा योजना : **(शबरी वित्त व विकास महामंडळ मर्यादित)**

आदिवासी बेरोजगार तरुणांना स्वयंरोजगार उपलब्ध करून देण्याच्या दृष्टीने स्वतःचे विविध व्यवसाय सुरू करण्याकरीता अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. ही योजना एन.एस.एफ.डी.सी. नवी दिल्ली या राष्ट्रीय स्तरावरील वित्तीय व विकास संस्थेच्या सहकार्याने राबविण्यात येते.

या योजनेअंतर्गत खालीलप्रमाणे एन.एस.एफ.डी.सी. व शबरी महामंडळ यांचेकडून २.५० लक्ष रुपयांपर्यंतच्या गुंतवणूकीच्या व्यवसायाकरीता लाभार्थ्यांचे ५ टक्के सहभाग भरल्यास ९५ टक्के कर्ज व २.५० रुपयांपर्यंतच्या गुंतवणूकीच्या व्यवसायाकरीता लाभार्थ्यांचे १० टक्के सहभाग भरल्यास ९० टक्के कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येते.

या योजनेअंतर्गत वाहन खरेदी, शेळीपालन, जनरल स्टोअर्स अशा जवळपास १२८ प्रकारच्या व्यवसायांपैकी वेळोवेळी दरवर्षी एन.एस.एफ.डी.सी. ने मंजूर केलेल्या व्यवसायांना कर्ज पुरवठा करण्यात येतो.

४.३.४ मोटार वाहन चालक प्रशिक्षण केंद्र योजना :

महाराष्ट्र राज्य मार्ग परिवहन महामंडळ मध्ये अनुसूचित जमातीला वाहन चालकांचा मोठ्या प्रमाणावरील अनुशेष लक्षात घेऊन आदिवासी तरुणांना हे प्रशिक्षण देऊन नोकऱ्या मिळवून देणे व त्यांची आर्थिक व सामाजिक उन्नती घडवून आणणे हा मुख्य उद्देश आहे. या प्रशिक्षण केंद्रामध्ये उमेदवारांना मोफत निवास व प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था आणि भोजन खर्चाकरिता दरमहा वेतन दिले जाते. या पाठ्यक्रमाचा प्रशिक्षण अवधी ६ महिन्यांचा आहे.

४.३.५ पोलीस व लष्कर भरतीपूर्व प्रशिक्षण योजना :

सैन्यदल, राज्यातील पोलीस दल, राज्य राखीव दल, औद्योगिक सुरक्षा दल व इतर संरक्षण दले इत्यादीमध्ये अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांचा मोठ्या प्रमाणावर अनुशेष आहे. आदिवासी युवक काटक, साहसी व शारीरिक दृष्ट्या सक्षम असल्याने त्यांना वरील दलांमध्ये नोकरीच्या मोठ्या प्रमाणावर संधी उपलब्ध आहेत. परंतु त्यांना कोणत्याही प्रकारचे मार्गदर्शन, प्रशिक्षण व या दलात भरती होण्याकरीता आवश्यक असलेली लेखी चाचणी इत्यादी संबंधी माहिती नसल्याने या संधीचा फायदा ते घेऊ शकत नाहीत. याकरीता सुदृढ व पात्र आदिवासी युवकांना योग्य ते शिक्षण व प्रशिक्षण देऊन अशा दलांमध्ये नोकरी मिळण्याच्या दृष्टीने तयार करणे प्रोत्साहित करणे हा या प्रशिक्षण केंद्राचा उद्देश आहे.

महाराष्ट्रात असे प्रशिक्षण देणारी ९ केंद्र या विभागामार्फत स्थापन करण्यात आलेली आहेत. त्यापैकी १) अकोले, जि. अहमदनगर, २) नाशिक, जि. नाशिक, ३) नंदुरबार, जि. नंदुरबार ४) धरणी, जि. अमरावती, ५) किनवट, जि. नांदेड, ६) गडचिरोली, जि. गडचिरोली, ७) देवरी, जि. भंडारा, ८) जव्हार, जि. ठाणे, ९) आंबेगाव, जि. पुणे संशोधकाने अभ्यासासाठी निवडलेल्या उपयोजना क्षेत्रातील आंबेगाव, जि. पुणे येथे एक प्रशिक्षण केंद्र आहे.

या केंद्रात ४ महिन्यांच्या प्रशिक्षण सत्रात १०० उमेदवारांना प्रवेश दिला जातो. मोफत निवास, शारीरिक दृष्ट्या सुदृढ होण्यासाठी सकस भोजन गणवेश, प्रशिक्षणाकरीता आवश्यक इतर साधने व प्रशिक्षण मोफत देण्यात येते. वरील केंद्रे सन १९९० पासून सुरू केली आहेत. प्रत्येक वर्षी तीन तुकड्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते.

४.३.६ अनुसूचित जमातीच्या लोकांना घरावरील गवती छपराऐवजी मंगलौरी

कौले किंवा उन्हाळी पत्रे टाकण्यासाठी अर्थसहाय्य योजना:

दुर्गम व डोंगराळ प्रदेशात राहणारे आदिवासी पुर्वापार गवती छपरांच्या झोपड्यात/घरात राहतात. पावसाळा व हिवाळ्यात या झोपड्यात राहणे कष्टप्रद असते. थंडी वाऱ्यापासून संरक्षणही होत नाही. गवती छपरांच्या घरांना आग इ. पासूनही धोका संभवतो. याकरीता आदिवासींच्या

गवती छपरे असलेल्या घरावर गवती छपरांऐवजी मंगलौरी कौले/पन्हाळी पत्रे पुरवून त्यांना चांगला निवारा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने १९८५-८६ पासून ही योजना राबविण्यात येत आहे.

योजनेत मंगलौरी कौले/पन्हाळी पत्रे व आवश्यक ते लाकडी साहित्य अनुदानाच्या स्वरूपात देण्यात येते.

४.३.७ मागासवर्गीयांच्या सहकारी गृहनिर्माण संस्थाना अर्थसहाय्य योजना:

ही योजना अनुसूचित जाती, जमाती, विमुक्त व भटक्या जाती जमाती यांच्याकरीता मूळ समाज कल्याण विभागाने सुरू केली आहे. ही पीडब्ल्यूआर-२१९ या नावाने ओळखली जाणारी योजना आहे. अनुसूचित जमातीच्या सहकारी गृहनिर्माण संस्थांना आदिवासी विकास विभागामार्फत अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देण्यात येते. मागासवर्गीयांना महापालिका, नगरपालिका व ग्रामीण क्षेत्रात सहकारी गृहनिर्माण संस्था स्थापन करून चांगल्या प्रकारची निवासस्थाने उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

या योजनेअंतर्गत महानगरपालिका क्षेत्र आणि अ व ब नगरपालिकांचे क्षेत्र तसेच क वर्ग नगरपालिका क्षेत्र आणि ग्रामीण क्षेत्र असे दोन भाग करण्यात आलेले असून शासनाने वेळोवेळी ठरवून दिलेल्या क्षेत्रावर कमाल मर्यादेपर्यंत बिनव्याजी कर्ज व अनुदान उपलब्ध करून दिले जाते. त्याचप्रमाणे शासकीय जागा किंवा खरेदी करावयाच्या जागेची नगररचना विभागाने ठरवलेली किंमतही अर्थसहाय्यता स्वरूपात देण्यात येते.

४.३.८ खावटी कर्जवाटप योजना :

महाराष्ट्र राज्य आदिवासींची आर्थिक स्थिती (सुधारणा) अधिनियम १९७६ चे तरतुदीनुसार आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील विशिष्ट घटकाकडून आदिवासी बांधवांची होणारी परंपरागत आर्थिक पिळवणूक व शोषण थांबविण्याकरीता व ऐन पावसाळ्यात उपासमार होऊ नये म्हणून शेत मजूर व अल्प भूधारकांच्या ४ युनिट पर्यंतच्या कुटुंबांना प्रत्येकी रु. २०००/- ८ युनिटपर्यंतच्या कुटुंबांना प्रत्येकी रु. ३०००/- व त्यावरील कुटुंबांना प्रत्येकी रु. ४०००/- अशा सुधारीत दराने खावटी कर्ज वाटप करण्यात येते. यामध्ये ९० टक्के धान्य रूपाने व १० टक्के रोख

स्वरूपात लाभ देण्यात येतो. ही योजना सन १९७८ पासून सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत देण्यात येणारी मदत ७.५% व्याजाच्या दराने अल्पमुदतीच्या कर्जाच्या स्वरूपात देण्यात येते.

४.३.९ धान्यकोष योजना :

शासनाद्वारे राबविण्यात येत असलेल्या खावटी कर्ज योजनेला पर्याय म्हणून धान्य कोष योजना १९९५ पासून सुरू करण्यात आली आहे. खावटी कर्ज योजनेत वसुली होत नसल्याने शासनावर पडत असलेला बोजा कमी होऊन शासनाची आर्थिक बचत व्हावी व धान्यकोष योजनेद्वारे आदिवासी भागातील गावकऱ्यांमध्ये अन्नधान्याच्या संदर्भात आत्मनिर्भरता निर्माण व्हावी हा योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ३-४ गावांच्या समुहाकरीता (५०-५०० कुटुंबे) परिसरातील सेवाभावी संस्था/ सहकारी संस्था/ ग्रामपंचायत यांच्या मदतीने नाममात्र रुपये ५ ते १० प्रवेश शुल्क घेऊन (आदिवासी व इतर सर्वांकरीता) धान्यकोष स्थापन करणे व त्याद्वारे कुटुंबांना आवश्यक तेव्हा गरजेनुसार धान्य उपलब्ध करून देणे आणि १०५ ते ११५ टक्के पर्यंत हंगामानंतर धान्य रूपाने/रोखीने फेडणे व चक्र सुरू ठेवणे असे या योजनेचे स्वरूप आहे.

४.३.१० शेळ्या-मेंढ्यांचा गट पुरवठा करणे :

आदिवासींच्या आर्थिक स्थितीमध्ये वाढ होण्यास मदत होईल या उद्देशाने पशुसंवर्धन या कार्यक्रमाखाली विविध योजना हाती घेण्यात आल्या आहेत. या योजनेअंतर्गत १० शेळ्या + १ बोकड असा गट आदिवासी लाभार्थींना ५० टक्के अनुदानावर पुरविला जातो. नाबार्डच्या प्रचलित दरानुसार गटाची किंमत ठरविण्यात येते.

४.३.११ अवरुद्ध पाण्यात मत्स्य संवर्धन करणे :

आदिवासी क्षेत्रात मोठे व मध्यम पाटबंधारे प्रकल्प घेण्यात आल्यामुळे मोठ्या संख्येने जलाशये निर्माण झालेली आहेत. त्यामुळे आदिवासी क्षेत्रामध्ये मुख्यतः किनारा नसलेल्या जिल्ह्यामध्ये आदिवासी लोकांचा मच्छिमारी हा व्यवसाय अर्धवेळ आहे व त्यावर काही प्रमाणात

त्यांचा उदरनिर्वाह चालत आलेला आहे. नवीन पद्धतीचा अवलंब करून त्यांच्या उत्पन्नात वाढ व्हावी यासाठी मत्स्यव्यवसाय विभागामार्फत निरनिराळ्या योजना राबविण्यात येत आहे. गोड्या पाण्यातील मत्स्यशेतीकरीता जल क्षेत्रात जलद वाढणाऱ्या माशांच्या जातींची बीज निर्मिती करणे हा प्रमुख उद्देश आहे. या योजनेखाली सहकारी संस्थांना तसेच स्थानिक संस्थांना बीज संचयनासाठी बीजाचा सवलतीच्या दरात पुरवठा करण्यात येतो. त्याचप्रमाणे संवर्धन, तळ्याचे बांधकाम, खाद्य तसेच खताची देखरेख यावर अनुदान देण्यात येते. मत्स्योत्पादन वाढविणे व ग्रामीण आदिवासींना रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे.

४.३.१२ आदिवासी शेतकऱ्यांना दारिद्र्य रेषेवर आणण्यासाठी पॅकेज योजना :

आपला देश कृषीप्रधान व विकसनशील देश आहे. आपल्या देशातील लोकसंख्येतील ८० टक्के लोक हे शेती व्यवसाय करत असून अर्थव्यवस्था शेतीवर अवलंबून असल्याने शेती व्यवसायास अनन्य महत्त्व आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील सुमारे ६८ टक्के आदिवासी लोकसंख्या दारिद्र्य रेषेखालील आहे. अशा शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढवून त्यांना विकासाच्या प्रक्रियेत सामील होता यावे यासाठी सदर योजनेअंतर्गत आदिवासी कुटुंबांना शेतीच्या उत्पादकतेत वाढ होण्यासाठी सहाय्यभूत ठरणाऱ्या विभिन्न बाबींवर अर्थसहाय्य दिले जाते. त्यामध्ये भूसुधार कामे, निविष्टा संच, सुधारित कृषी अवजारे, कुपनलिकेचे खोदकाम, बैलजोडी वाटप, बैलगाड्यांचे वाटप, पाईपलाईन पंपसेट, नवीन विहिरी इ. योजनांसाठी अनुदान दिले जाते.

४.३.१३ सहकारी साखर कारखान्याचे भाग खरेदीसाठी वित्तीय सहाय्य योजना :

आदिवासी शेतकऱ्याने शक्यतो लवकरात लवकर उसाची लागवड करावी. त्यासाठी तो प्रवृत्त व्हावा व समाजातील इतर घटकांप्रमाणे त्यानेही उन्नती घडवून आणावी या दृष्टीने शासनाने या योजनेची आखणी केलेली असून आदिवासी शेतकऱ्याने उस्त पिकवून राज्यात अस्तित्वात असलेल्या अगर नव्याने निर्माण होणाऱ्या साखर कारखान्याचे भाग/शेअर्स त्याला त्याच्या आर्थिक परिस्थितीमुळे खरेदी करणे शक्य होत नसल्यामुळे त्याने ते खरेदी करावे म्हणून भागाच्या दर्शनी किंमती इतके आर्थिक सहाय्य व्याजमुक्त कर्ज ५० टक्के व ५० टक्के अनुदान याप्रमाणे आदिवासी

शेतकऱ्यात योजनेमार्फत दिले जाते. सदरचे कर्ज वाटप केल्यापासून ३४ महिन्यांनंतर ५ समान हप्त्यात वसूल करण्यात येते. सदरची योजना ही फक्त आदिवासी भागात असलेल्या साखर कारखान्यांपुरती मर्यादीत असून ही योजना त्या त्या जिल्ह्याचे जिल्हा उपनिबंधक सहकारी संस्था यांचेमार्फत राबवली जात आहे. सदरच योजनेचा लाभ ज्या आदिवासी शेतकऱ्यांना १५ एकर क्षेत्र अथवा त्यापेक्षा कमी क्षेत्रावर उसाची लागवड केली आहे. अशाच आदिवासी शेतकऱ्यांस सदर योजनेखाली वरीलप्रमाणे अर्थसहाय्य देण्यात येते.

४.३.१४ ग्रामीण निवारा योजना :

सर्व मानवास निवारा ही मुलभूत गरज आहे. निवाऱ्याच्या ठिकाणी पिण्याचे पाणी, सांडपाण्याची सोय, स्वच्छता या सुविधाही आवश्यक असतात. ग्रामीण भागातील गरीबांना निवारा व इतर सुविधा उपलब्ध व्हावी यासाठी प्रधानमंत्री ग्रामोदय योजना राबविण्याची घोषणा करण्यात येवून गोरगरीबांना लाभ व्हावा म्हणून ही नवीन योजना आहे. बहुतांशी प्रमाणात आदिवासी हे ग्रामीण तसेच अतिदुर्गम भागात रहात आहेत.

या योजनेअंतर्गत राज्यातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल घटक, बेघर, अल्पभुधारक लोकांसाठी ग्रामीण भाग, ५०००० पेक्षा कमी लोकसंख्या असणाऱ्या शहरात दरवर्षी घरे बांधण्याचा शासनाने निर्णय घेतलेला असून दारिद्र्य रेषेखालील तथापि, इंदिरा आवास योजनेत फायदा न मिळालेल्या लोकांना निवारा उपलब्ध करून द्यावयाचा आहे. सदरची योजना जिल्हा ग्रामीण विकास यंत्रणा/जिल्हा परिषद यांच्यामार्फत राबविण्यात येत असून प्रस्तूत योजनेची अंमलबजावणी दि. २ ऑक्टोबर २००१ पासून करण्यात येत आहे. या योजनेअंतर्गत लाभार्थीने स्वतःचे घरकूल स्वतःच बांधावयाचे आहे. तांत्रिक सहाय्य (म्हाडा) यंत्रणेकडून घ्यावयाचे आहे. घरकुलांची सर्वसाधारण किंमत क्षेत्रफळानुसार ठरवून दिलेली आहे.

४.३.१५ इंदिरा आवास योजना :

एप्रिल १९८९ पासून इंदिरा आवास योजना जवाहर रोजगार योजनेची उपयोजना म्हणून राबविली जात होती. मात्र दि. १/१/१९९६ पासून केंद्रशासनाने या योजनेला स्वतंत्र दर्जा दिला

आहे. या योजनेला निधीच्या उपलब्धतेची पद्धती ७४.२५ प्रमाणे आहे. (७५ टक्के केंद्र शासन व २५ टक्के राज्य शासन).

या योजनेखाली दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना घरे बांधून देण्यात येतात. टिकावू व मजबूत स्वरूपाची घरे बांधून देण्यासाठी प्रति घरांची किंमत रु. ३०,०००/- इतकी राज्यशासनाने ठरवून निर्णय घेतला आहे.

४.३.१६ संपूर्ण ग्रामीण रोजगार योजना :

ग्रामीण भागामध्ये रोजगार निर्मिती व त्याचबरोबर पुरेशा अन्नाची उपलब्धता तयार करून मुलभूत विकासाची कामे पूर्ण करणे हा योजनेचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत मजुरांना प्रति मनुष्य प्रतिदिन ५ किलो धान्य मजूरीपोटी देण्यात येते.

या योजनेखाली ग्रामीण भागातील ज्या व्यक्तींना रोजगाराची गरज आहे व जे अंगमेहनतीने अकुशल काम करण्यास तयार आहेत अशा सर्व लोकांना त्यांच्या राहण्याच्या ठिकाणापासून जवळ रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. यात गरीबातील गरीब माणसाला अधिक प्राधान्य देण्यात येते. सदर योजनेची अंमलबजावणी जिल्हा परिषदेमार्फत करण्यात येते.

४.३.१७ कुळकायद्यासाठी जमीन खरेदी करण्याकरिता खरेदीदार आदिवासी कुळांना

वित्तीय सहाय्य देण्याची योजना :

राज्यात अंमलात असणाऱ्या कुळ कायद्याप्रमाणे काही विशिष्ट तारखांना जमीन कसत असतील अशा शेतकऱ्यांना ज्या जमिनीची मालकी देण्यात आली आहे. कृषी जमीन न्यायाधिकरण ठरवून देईल त्यानुसार कुळाने जमीन मालकास जमिनीची किंमत द्यावयाची आहे.

मागास भागात जमिनीच्या कृषी आकारण्याच्या ६० ते १०० पट एवढी खरेदीची किंमत ठरविण्यात येते. अशा जमिनीची किंमत भरण्यासाठी आदिवासींना आर्थिक सहाय्य देण्यासाठी १९७६-७७ पासून ही योजना सुरू करण्यात आलेली आहे. या योजनेअंतर्गत आर्थिक सहाय्य कर्ज व अनुदान रूपाने देण्यात येते.

४.३.१८ एकात्मिक ग्रामीण विकास कार्यक्रम :

दारिद्र्य रेषेखालील असलेल्या कुटुंबांना रोजगार उपलब्ध करून त्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारणे हा या योजनेचा उद्देश आहे.

ज्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ६४००/- पेक्षा जास्त नाही ३५,०००/- च्या आत उत्पन्न आहे अथवा ज्याच्याकडे २ हेक्टरपर्यंत जमीन ओलिताखाली आहे. अशा कुटुंबांची गणना करण्यात आलेली आहे. अशा कुटुंबांना सदर योजनेचा लाभ देण्यात येतो. उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध करून देण्याच्या कार्यक्रमात ग्रामीण भागात चालणाऱ्या धंद्याविषयी मार्गदर्शन व अनुदानाच्या रूपात आर्थिक सहाय्य व त्याचबरोबर बँकेकडून कर्ज उपलब्ध करून देण्यात येते. तसेच ग्रामीण युवकांना स्वयंरोजगाराचे प्रशिक्षण देण्याची तरतुद या योजनेखाली आहे. गणना केल्या कुटुंबावरील अल्प भूधारक, सीमांतक शेतकरी, शेतमजूर, ग्रामीण कारागीर, अनुसूचित जाती-जमाती यांच्या कुटुंबातील गट तयार करण्यात येवून विशेष लक्ष देण्यात येते. सदर योजनेअंतर्गत अल्पभूधारक व सीमांतक शेतकऱ्यांना विहिर खोदण्यासाठी, जुन्या विहिरी दुरुस्त करण्यासाठी त्यावर मोटार पंप बसविण्यासाठी तसेच दुभती जनावरे बकऱ्या व कोंबड्या पाळण्यासाठी अर्थसहाय्य तसेच कृषी विषयक अवजारे पुरविण्यासाठी, जमिनीचे सपाटीकरण करण्यासाठी इत्यादी बाबींकरिता अर्थसहाय्य व बँकेकडून कर्जसहाय्य उपलब्ध करून देण्यात येते. तसेच ग्रामीण कारागिरांना व युवकांना लहान उद्योगधंदे सुरू करण्यासाठी सर्वसाधारण अर्थसहाय्य उपलब्ध करून देण्यात येते.

४.३.१९ स्वर्णजयंती ग्रामस्वयंरोजगार योजना :

स्वर्णजयंती ग्रामराजगार योजना ही लहान उद्योजकांसाठी सामाजिक कार्यक्रम असून स्वयंरोजगारासंबंधी ग्रामीण लोकांमध्ये स्वयंसहाय्यता गट निर्माण करणे. त्याद्वारे मुलभूत सोईचा विकास, तांत्रिक कौशल्य व विपणन व्यवस्था इत्यादी बाबींचा समावेश असलेली वरील योजना असून दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबांना बँकांचे कर्ज व शासकीय अनुदान देऊन स्वयंरोजगाराचे साधन उपलब्ध करून देणे व अशा लाभ देण्यात आलेल्या कुटुंबांना तीन वर्षात दारिद्र्य रेषेच्या वर

आणणे व अशा कुटुंबाची किमान दोन हजार मासिक प्राम्नी होउज्ज त्यांच्या जीवनमानात सुधारणा घडवून आणणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.

तसेच स्थानिक स्तरावर ग्रामीण जनतेच्या क्षमतेचा वापर करून लहान उद्योग निर्मितीचे साधन निर्माण करून पुरेसा रोजगार निर्माण करणे. गटपातळीवरील स्वयंसहाय्यता गटांपैकी किमान ५० टक्के गट खासकरून महिलांचे असावे व त्यात महिलांचा जास्तीत जास्त सहभाग वाढविण्याबाबत प्रयत्न करण्यात येतात. सदर योजनेअंतर्गत प्रकल्पाच्या ३० टक्के व जास्तीत जास्त ७५०० असे अनुदान देण्यात येते. अनुसूचित जमातीसाठी ५० टक्के व जास्तीत जास्त १०,०००/- अनुदान देण्यात येते.

४.३.२० सुशिक्षित बेरोजगारांना बीज भांडवलासाठी अर्थसहाय्य योजना :

प्रथमतः सन १९७२-७३ साली ही योजना केंद्रपुरस्कृत योजना म्हणून सुरू करण्यात आली आणि सन १९७६-७७ पासून राज्य योजनेअंतर्गत योजना म्हणून ही योजना चालू आहे. मोठ्या पल्याच्या कार्यक्रमांना आवश्यक असलेल्या संस्थात्मक वित्त सहाय्यापैकी काही अल्प प्रमाणातील गरजा भागविण्यासाठी सहाय्य करून त्याद्वारे सुशिक्षित बेकार व्यक्तींना स्वयंरोजगाराचे उपक्रम हाती घेण्याकरीता प्रोत्साहन देणे हे या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. प्रकल्पाच्या एकूण खर्चाच्या १५ टक्केपर्यंत बीज भांडवल अनुसूचित जमातीच्या लाभधारकांना प्रकल्पांच्या एकूण खर्चाच्या २२.५ टक्क्यांपर्यंत बीज भांडवल मिळेल. सुधारित स्वरूपातील वरील कर्ज योजना १ ऑक्टोबर १९९३ पासून अंमलात आली.

४.३.२१ व्यवसाय प्रशिक्षण योजना :

आदिवासी युवकांकरीता स्थानिक गरजांवर आधारित लहान लहान प्रशिक्षण अभ्यासक्रम राबवून त्यांना स्वयंरोजगाराची संधी देणे. तसेच आदिवासी भागातील लोकांना अत्यंत गरजेची यंत्रे अवजारे स्थानिकरित्या दुरुस्त करून घेण्याच्या दृष्टीने कुशल कारागीर उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.

ही व्यवसाय प्रशिक्षण केंद्र सध्या १५ निवासी पोस्ट-बेसीक आश्रमशाळांमध्ये सुरू करण्यात आली आहेत. यात इलेक्ट्रीशियन, ऑईल इंजिन/इलेक्ट्रिक मोटार दुरुस्ती, मोटार

मेकॅनिक, सुतारकाम, गवंडीकाम, रेडियो, टिक्ही दुरुस्ती असे अभ्यासक्रम शिकविले जातात. प्रशिक्षणाचा कालावधी ४ महिने असतो. एका सत्रात ५० विद्यार्थ्यांना प्रवेश देण्यात येतो. प्रशिक्षणार्थींच्या इच्छेनुसार ३ प्रकारच्या अभ्यासक्रमाचे प्रशिक्षण त्याला घेता येईल.

या योजनेतर्गत प्रशिक्षणार्थींस दरमहा रुपये ३५० विद्यावेतन तसेच प्रशिक्षणानंतर ३ महिने शहरी भागातील कार्यशाळेत प्रात्यक्षिकांची संधी, आवश्यक कच्चे साहित्य व अनुषंगिक अवजारे पुरविण्यात येतात.

४.३.२२ पारधी पॅकेज योजना :

अनुसूचित जमातीच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी राज्यशासनाची आहे. आदिवासींसाठी असलेल्या सर्व योजना या पारधी समाजासाठीही लागू आहेत. बहुसंख्य पारधीसमाजाच्या लोकांना शेतजमीन नाही. घर नाही. त्यामुळे त्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी खालील योजना राबविल्या जातात.

१. घरकुल योजना
२. पारधी समाजाच्या वस्त्या मुख्य रस्त्यास जोडण्याची योजना
३. पारधी समाजास शेळी गटाचा पुरवठा करणे योजना
४. पारधी शेतकऱ्यांना विहिर, मोटार व पाईप लाईन देणे
५. पारधी शेतकऱ्यांना विहीर, तेलपंप व विजपंपाचा पुरवठा करणे
६. पारधी शेतकऱ्यांना एच.डी.पी.ई. पाईप पुरवठा करणे
७. पारधी लाभार्थ्यांना दुधाळ जनावरांचा पुरवठा करणे
८. पारधी लाभार्थ्यांना पीठाची गिरणी शेडसह बसवून देणे
९. पारधी लाभार्थ्यांना सायकल पुरवठा करणे.
१०. पारधी लाभार्थ्यांना मळणीयंत्राचा पुरवठा करणे

इ. योजना राबविल्या जात आहेत.

४.३.२३ ठक्कर बाण्या आदिवासी वस्ती सुधार योजना :

राज्यातील आदिवासी क्षेत्राच्या सर्वांगीण विकासासाठी सन २००४-०५ पासून ही योजना सुरू करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यातील ग्रामीण व नागरी भागातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, आतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र, माडा, मिनीमाडा तसेच आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील ५०% पेक्षा जास्त आदिवासी लोकसंख्या असलेल्या वस्त्या, वाड्या, पाडे, गाव, यामध्ये सामुहिक विकासाच्या सुविधा निर्माण करण्यात येत आहेत. या योजनेअंतर्गत एका वर्षात जास्तीत जास्त २ कामे घेता येतील व एका गावासाठी दोन्ही कामांसाठी रू. ३१,२५,०००/- ची मर्यादा आहे.

या योजनेअंतर्गत जोड रस्ते, सिमेंट कॉंक्रीट व डांबरीकरणाचे अंतर्गत रस्ते, शाळेचे कंपाऊंड, पिण्याच्या पाण्याची सोय, जुन्या विहिरीची दुरुस्ती व खोलीकरण, बंद गटार बांधणे, नाल्या-मोऱ्या बांधणे, आदिवासी वस्तीचे विद्युतीकरण, स्मशानभूमी बांधकाम, नदीकाठची संरक्षण भिंत, घाट बांधणे, तीर्थक्षेत्र व पर्यटन विकास, ग्रामपंचायत कार्यालय, ग्रामपंचायत सचिवालय बांधकाम इ. कामे केली जातात.

४.४ कृषी विकासाच्या योजना :

४.४.१ तुषार ठिबक सिंचन योजना :

तुषार ठिबक सिंचन योजना ही वैयक्तिक लाभार्थी योजना आहे. या योजनेचा उद्देश व स्वरूप असे की, सदरची योजना जिल्हा परिषदेच्या कृषी विभागामार्फत राबविण्यात येत असून कृषी उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी पाणी हा सर्वात मोठा घटक आहे. जलस्त्रोत अपूर्ण असल्यामुळे उपलब्ध पाण्याचा सुयोग्य पद्धतीने परिणामकारक वापर करण्यासाठी ठिबक व तुषार सिंचन बसविण्याची पद्धत प्रचलित आहे. पाण्याचा वापर कमी होऊन पीक उत्पादनात वाढ होण्यास मदत होते.

ठिबक व तुषार संच बसविण्यासाठी अर्थसहाय्य मंजूर करण्याची योजना १९८६-८७ साली सुरू करण्यात आली. या योजनेखाली २ हेक्टरपर्यंत शेतजमीन धारण करणाऱ्या आदिवासी

शेतकऱ्यांना ५० टक्केपर्यंत परंतु जास्तीत जास्त २०,५००/- च्या मर्यादित २ ते ६ हेक्टरपर्यंत जमीन धारण करणाऱ्या आदिवासी शेतकऱ्यांना रु. १४,३५०/- एवढे कमाल मर्यादेच्या अधीन राहून ३५ टक्के एवढे अर्थसहाय्य ६ हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन धारण करणाऱ्या आदिवासी शेतकऱ्यांना रु. १२,२५०/- च्या कमाल मर्यादेच्या अधीन ३० टक्के एवढे अर्थसहाय्य दिले जाते.

४.४.२ सहकार विभाग वैयक्तिक लाभाच्या योजना :

आदिवासी सहकारी संस्थांच्या आदिवासी सभासदांना सवलतीच्या दराने पीक कर्ज वितरीत केले जाते. त्यावरील व्याजापोटी अनुदान शासनामार्फत अदा केले जाते.

आदिवासी शेतकऱ्यांना व्याज अनुदान देण्यासाठी निरनिराळ्या योजना राबविण्यात येतात. त्यापैकी ही एक योजना आहे.

४.४.३ पीक उत्पादन प्रोत्साहन योजना :

सदरची योजना मागासवर्गीय उपयोजनेअंतर्गत सहकारी विभागामार्फत राबविण्यात येत असून प्राथमिक कृषी पतसंस्थेच्या एखाद्या सभासदाने दि. १ एप्रिल, १९९० नंतर रु. १००००/- पर्यंत पीक कर्ज घेतले असेल व त्याची संपूर्ण कर्जाची रक्कम व्याजासह दि. ३० जून च्या आत परतफेड केली असेल तर अशा सभासदाला त्याने घेतलेल्या मुद्दल रकमेवर ४ टक्के प्रोत्साहनपर सुटीचा लाभ संबंधित आदिवासी शेतकऱ्यास देता येतो.

४.४.४ अवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम :

अवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम मुख्यतः जमीन व पाण्यावर आधारित आहे. हा कार्यक्रम लहान पाणवठा क्षेत्रामध्ये राबविण्यात येत असून पाण्याचा वापर व्यवस्थित व काटकसरीने व्हावा त्यामुळे जमिनीची धुप थांबावी हे या कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट आहे.

या कार्यक्रमाखाली मुख्यतः लहान पाटबंधारे, मृदासंधारण, वनीकरण, कुरण विकास, मत्स्य व्यवसाय अंतर्गत असलेली कामे घेण्यात येतात. कमी व अनियमित पाऊस व कमी जलसिंचन सुविधा इत्यादी कारणांमुळे हा कार्यक्रम महत्त्वाचा आहे.

सदर योजना ही केंद्रपुरस्कृत योजना असून योजनेवर होणारा खर्च ५० टक्के केंद्रसरकार व ५० टक्के राज्य सरकार करते. सदर योजनेमध्ये लघुसिंचन, कृषीविकास, मत्स्यव्यवसाय, वनविकास, सामाजिक वनीकरण इत्यादी कार्यक्रम राबविले जातात.

४.४.५ डोंगराळ क्षेत्राच्या विकासासाठी विशेष कार्यक्रम (डोंगरी विकास कार्यक्रम) :

वार्षिक योजना व पंचवार्षिक योजना तयार करताना राज्यातील डोंगराळ क्षेत्राच्या खास गरजा असून त्याकडे विशेष लक्ष देणे गरजेचे आहे, म्हणून राज्य शासनाने विहित मानकांच्या आधारावर राज्यातील डोंगराळ क्षेत्र निश्चित करण्यात येऊन अशा डोंगराळ क्षेत्राच्या विकासासाठी विशेष कार्यक्रम घेण्यात आला असून त्यात ११ जिल्ह्यांचा (नाशिक, धुळे, जळगाव, अहमदनगर, नंदुरबार, ठाणे, रायगड, पुणे, नांदेड, यवतमाळ आणि अमरावती) समावेश करण्यात आला आहे.

सदर कार्यक्रमांतर्गत रस्त्यांचा विकास, प्राथमिक आरोग्य, पिण्याचे पाण्याचा पुरवठा, प्राथमिक शिक्षण, लहान पाटबंधारे, उद्धरण सिंचन ग्रामीण विद्युतीकरण, रेशीम उत्पादन, वनीकरण, फळबाग व पर्यटन इत्यादी महत्त्वाच्या कार्यक्रमांना मान्यता देण्याची शिफारस आहे. तथापि, या कार्यक्रमान्वये सध्या फक्त प्राथमिक शाळा इमारती (किमान ६० टक्के खर्च), रस्ते, पाणीपुरवठा, छोट्या बंधाऱ्यांसह लहान पाटबंधारे हे कार्यक्रम कार्यान्वित करण्याची परवानगी आहे. सदर योजना ही राज्यस्तरीय असून निधीवर नमुद जिल्ह्याचे संबंधित जिल्हाधिकाऱ्यांच्या अधीन देण्यात येत असून वरील सर्व योजनाबाबतची अंमलबजावणी त्या त्या विभागामार्फत करण्यात येऊन नियंत्रण जिल्हाधिकाऱ्यांचे असते.

४.४.६ वन विभाग-संयुक्त वन व्यवस्थापन :

राज्यातील बहुतेक आदिवासी वनक्षेत्राभोवती व जवळपास राहतात. आदिवासींच्या आर्थिक व सामाजिक विकासात वनविषयक कामे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. ह्या कामामध्ये मुख्यत्वे मुख्य व गौण वनोत्पादने घेणे, वनीकरण, रोपांची लागवड वन्यपशुजीवन आणि निसर्ग संवर्धन संरक्षण इ. कामांचा समावेश होतो. वनविषयक योजनांवर कामे करून मजुरी मिळवून लाकुड पदार्थ कटाई प्रशिक्षण घेऊन आपल्या कौशल्यात व मिळकतीत भर टाकण्यात मदत होते.

वन कंत्राटदारांकडून होणाऱ्या शोषणापासून मुक्त होण्यासाठी राज्य शासनाने वेगवेगळे अधिनियम केले आहेत. आदिवासींच्या मिळकतीत भर पडावी म्हणून वनविभागासाठी लागणाऱ्या रोपांची आदिवासींकडून निर्मिती करणे, त्यांचे संवर्धन करणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. संवर्धन करण्यात आलेली रोपे प्रत्येकी ८० पैसे प्रमाणे लाभार्थ्यांकडून वनविभाग खरेदी करणे. त्यामधून रोपांसाठी पुरविण्यात आलेल्या पॉलिथीन पिशव्या, बियाणे, खते इ. किंमत प्रतिरोप अंदाजे ३० पैसे प्रमाणे वजा करून लाभार्थीस ५० पैसे प्रतिरोपामागे मिळतात.

४.४.७ आदिवासी शेतकऱ्यांना एच.डी.पी.ई. पाईप पुरवठा :

आदिवासींचा मुख्य व्यवसाय शेती आहे. आदिवासी शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उन्नतीसाठी त्यांना १००टक्के सवलतीवर विद्युतपंप/तेलपंप पुरविले जातात. अशा लाभधारकांना न्युक्लिअस बजेट योजनेअंतर्गत एच.डी.पी.ई. पाईप्सचा पुरवठा प्राधान्य क्रमाने केला जात असे. न्युक्लिअस बजेट योजना राबविण्यात येणाऱ्या तांत्रिक अडचणी विचारात घेवून एच.डी.पी.ई. पाईप पुरवठा अशी नवी योजना सुरू केली आहे. सन २०१५-१६ करीता रु. १२४७.६५ लाख इतका नियत व्यय ठेवण्यात आला आहे.

४.५ आदिवासींच्या विकासासाठी विशेष केंद्रिय सहाय्य योजना :

४.५.१ लघु उपसा जलसिंचन योजना :

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या मालकी गटास लागून असलेली साधारण १० ते १५ एकर जमीन सिंचनाखाली आणून त्यांच्या शेती उत्पादनात वाढ करणे. हा हेतू ही योजना सुरू करण्यामागचा आहे. या योजनेअंतर्गत रु. १०.०० लाख इतके अनुदान दिले जाते.

४.५.२ जुन्या विहिरींचे खोलीकरण करणे :

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या ज्या विहिरी अपूर्ण आहेत व जे आर्थिक परिस्थितीमुळे खोदकाम पूर्ण करू शकले नाहीत त्या पूर्ण करून त्यांचा सिंचनासाठी उपयोग करून शेतीचे उत्पादन वाढविणे, हा हेतू या योजनेमागचा आहे. या योजनेअंतर्गत रु. १०,०००/- इतके अनुदान दिले जाते.

४.५.३ आदिम जमार्तीच्या लोकांसाठी घरकूल बांधणे :

ज्या आदिम जमार्तीच्या लोकांना रहावयास स्वतःची घरे नाहीत, काहींची घरे कुडा-मातीची आहेत. अशा लाभार्थींना पक्की घरे बांधून देवून त्यांच्या राहणीमानात सुधारणा घडवून आणणे. या योजनेअंतर्गत रु. ३०,०००/- इतके अनुदान दिले जाते.

४.५.४ शिलाई कामाचे प्रशिक्षण देवून शिलाई यंत्र पुरवठा करणे :

अनुसूचित जमातीच्या अल्प शिक्षीत उमेद्वारांना स्वयंरोजगार उपलब्ध होवून त्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने त्यांना कपडे शिलाईचे अल्पावधीचे प्रशिक्षण व शिलाई मशीन देणे. या योजनेअंतर्गत रु. ५५००/- पर्यंत अनुदान दिले जाते.

४.५.५ अनुसूचित जमार्तीकरीता जनजागृती मेळावे आयोजित करणे :

आदिवासींमध्ये साक्षरतेचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्यांच्यामध्ये जागृती करणे व जेणेकरून ते अंधश्रद्धा, व्यसनाधिनता इ. बाबीस बळी पडणार नाहीत. हा उद्देश ही योजना सुरू करण्यामागे आहे. या योजनेअंतर्गत रु. १०,०००/- इतके अनुदान देण्याची मर्यादा आहे.

४.५.६ आदिवासी सहकारी संस्थांना विटभट्टी सुरू करणेसाठी अर्थसहाय्य देणे :

काही आदिवासी कुटुंबे वर्षानुवर्षे विटभट्टीवर मजूर म्हणून राबतात. विटभट्टीचे मालक त्यांना दरवर्षी त्यांना आगाऊ रक्कम देवून पुढच्या वर्षासाठी बांधून ठेवतात. सध्या शहरात व उपनगरात मोठ्या प्रमाणावर बांधकामे होत असून विटांची मागणी वाढली आहे. त्यामुळे आदिवासी सहकारी संस्थांना विटभट्टी सुरू करण्यास अर्थसहाय्य दिल्यास आदिवासींना स्वतःचा रोजगार मिळेल, त्यांच्या उत्पन्नात वाढ होवून त्यांचे स्थलांतर थांबेल. हा उद्देश या योजनेमागे आहे. या योजनेअंतर्गत रु. १.५० लाखापर्यंत अनुदान दिले जाते.

४.५.७ गांडूळखत तयार करण्याचे प्रशिक्षण देवून व्यवसायासाठी अर्थसहाय्य देणे :

आदिवासी महिलांना दुर्गम भागात रोजगार उपलब्ध करून देणे, गांडूळखताच्या वापरामुळे त्यांच्या शेतीची प्रत उंचावून त्यांच्या शेती उत्पादनात वाढ करणे, असा या योजनेचा हेतू आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति गटास रु. १०,०००/- इतकी रक्कम दिली जाते.

४.५.८ आळंबी(मशरूम) तयार करणेचे प्रशिक्षण देवून व्यवसायासाठी अर्थसहाय्य देणे:

आदिवासी दुर्गम भागात बारमाही भाजीपाला उपलब्ध होत नाही. आळंबीमुळे भाजीपाला मिळेल. पोषक घटक मिळून त्यांना रोजगार मिळेल. हा योजनेमागचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति गटास रु. १०,०००/- इतके अनुदान दिले जाते.

४.५.९ महिलांना वन औषधीसाठी नर्सरी तयार करण्याचे प्रशिक्षण देऊन अर्थसहाय्य देणे :

दुर्गम भागात अती तातडीच्या प्रसंगी वैद्यकीय सुविधा तातडीने उपलब्ध होत नाही. अशा वेळी वनऔषधी वापरून आजारावर नियंत्रण करणे सहज शक्य होते. तसेच उपचाराबरोबर स्वयंरोजगार उपलब्ध होवू शकतो. वनऔषधींचे महत्त्व वाढत असल्याने या व्यवसायास वाव आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति लाभार्थी रु. १०,०००/- इतके अनुदान दिले जाते.

४.५.१० महिलांना पत्रावळी व द्रोण तयार करण्यासाठी, मशीन खरेदीसाठी अर्थसहाय्य देणे :

बहुसंख्य आदिवासी जंगलामध्ये वास्तव्यास असल्याने ते जंगलातील पळस बदाम अशा पसरट झाडांची पाने गोळा करून शेजारच्या शहरात विक्री करतात. परंतु त्यात पाहिजे तसा लाभ मिळत नाही. त्यांना पत्रावळी व द्रोण तयार करण्याचे मशीन दिल्यास ते मोठ्या प्रमाणावर व चांगल्या प्रकारचे पत्रावळी व द्रोण तयार करून विकतील व त्यांना रोजगार मिळेल, हा या योजनेमागचा महत्त्वाचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत अंदाजे रु. १०,०००/- पर्यंत अनुदान दिले जाते.

४.५.११ व्यवसाय प्रशिक्षणाद्वारे आदिवासी महिलांचे सक्षमीकरण करणे :

महिलांना विविध प्रकारचे व्यवसाय प्रशिक्षण देवून व्यवसाय व रोजगाराच्या संधी उपलब्ध करून त्यांचे सक्षमीकरण करणे, हा हेतू या योजनेमागचा आहे.

४.५.१२ मका प्रक्रिया केंद्र स्थापन करणे :

सुशिक्षित अनुसूचित जमातीच्या उमेद्वारांना स्वयंरोजगार उपलब्ध होण्यासाठी मका प्रक्रिया प्रशिक्षण देणे, हा या योजनेमागचा हेतू आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति लाभार्थी रू. १०,०००/- इतकी अनुदानाची रक्कम दिली जाते.

४.५.१३ बांबू उत्पादन व प्रशिक्षण :

सुशिक्षित अनुसूचित जमातीच्या युवक युवती उमेद्वारांना स्वयंरोजगार उपलब्ध होण्यासाठी व त्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांना बांबूकाम प्रशिक्षण देणे, हा या योजनेचा हेतू आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति लाभार्थी रू. १०,०००/- इतकी अनुदानाची रक्कम दिली जाते.

४.५.१४ मच्छिमारीसाठी नायलॉन जाळे पुरविणे :

बहुतेक आदिवासींचा उपजिविकेचा व्यवसाय मासे पकडून विकणे हा आहे. परंतु त्यासाठी ते जुन्या पद्धतीचा गळ वापरतात. त्यांना आधुनिक नायलॉन जाळे पुरवठा केल्यास त्यांच्या व्यवसायात वाढ होवून त्यांचे उत्पन्न वाढेल. हा योजनेचा मुख्य हेतू आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति लाभार्थी रू. १५,०००/- इतके अनुदान दिले जाते.

४.५.१५ संकरित गाईचे वाटप करणे :

बहुतांशी आदिवासींचा व्यवसाय शेती अथवा शेतमजूरी हा आहे. त्यामधून त्यांना पुरेसा रोजगार मिळत नाही. त्यासाठी त्यांना संकरित गाईचा पुरवठा केल्यास ते दुधाचा जोड व्यवसाय करून रोजगार उपलब्ध करतील व त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यास मदत होईल. हा योजनेमागचा हेतू आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति लाभार्थी रू. ३०,०००/- इतकी रक्कम अनुदान म्हणून दिली जाते.

४.५.१६ शेळींचे वाटप करणे :

बरेच आदिवासी दुर्गम भागात राहतात. त्यांना रोजगार उपलब्ध होत नाही. त्यासाठी त्यांना शेळीच्या गटाचे वाटप केल्यास त्यांना रोजगार मिळून उत्पन्न मिळू शकते या हेतूने ही

योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत प्रति लाभार्थी रू. २२,०००/- इतकी अनुदानाची रक्कम दिली जाते.

४.५.१७ आदिम जमातीच्या शेतकऱ्यांना चिखलणीयंत्र पुरविणे :

अनुसूचित क्षेत्रातील आदिम शेतकऱ्यांची जमीन भातशेतीची असते. त्यासाठी त्याला बैलजोडीने नांगर करून चिखलणी करावी लागते. बऱ्याच शेतकऱ्यांकडे बैलजोडी नसल्याने ते भाताची लागवड करू शकत नाही. होतकरू शेतकऱ्यांना चिखलणी यंत्राद्वारे चांगल्या प्रकारे मशागत करून कमी खर्चात अधिक पिक काढणे शक्य होईल हा उद्देश या योजनेमागचा आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति लाभार्थी रू. २,०००/- इतकी अनुदानाची मर्यादा आहे.

४.५.१८ दालिया (डाळी) कडधान्ये तयार करणे प्रशिक्षण देणे व व्यवसायास अर्थसहाय्य करणे :

अनुसूचित जमातीच्या सुशिक्षित युवक/युवती उमेद्वारांना स्वयंरोजगार उपलब्ध व्हावा. त्यांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा उंचावण्यासाठी त्यांना विविध डाळी/कडधान्य तयार करण्याचे प्रशिक्षण देणे व व्यवसायासाठी मशिन पुरविणे हा या योजनेमागचा हेतू आहे. या योजनेअंतर्गत प्रति लाभार्थी रू. १०,०००/- इतकी अनुदानाची रक्कम दिली जाते.

४.५.१९ आदिवासी शेतकऱ्यांचे शेतजमिनीचे सपाटीकरण (मजगी) करणे:

आदिवासी शेतकऱ्यांची जमीन ही वनक्षेत्रालगत असल्यामुळे जमीन उंच व सखल व पडीत स्वरूपात असते. ही जमीन सपाटीकरण करून त्या भात पिक घेवून आदिवासी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे, या हेतूने ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत प्रति लाभार्थी रू. ४४,०००/- अनुदान दिले जाते.

४.५.२० आदिवासी व आदिम जमातीच्या शेतकऱ्यांसाठी मत्स्यतळे तयार करणे :

आदिवासी शेतकऱ्यांना हंगामी स्वरूपात पाणी साठवून त्यात मत्स्य बीज सोडून मत्स्य उत्पत्ती करणे व अल्पकालीन उपस्थितीत उपलब्ध पाण्याचा वापर संरक्षित सिंचनासाठी

करणे, हा हेतू ठेवून ही योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत प्रति युनिट रू. ४०,०००/- इतकी अनुदानाची रक्कम दिली जाते.

४.५.२१ आदिम जमातीसाठी जन श्री.विमा योजना :

भारतीय आयुर्विमा महामंडळाने भारत सरकारच्या संयुक्त उपक्रमान्वये आर्थिक दुर्बल गटांचे/जे दारिद्र्य रेषेखाली आहेत, त्याहून थोडे जास्त आर्थिक उत्पन्न असणारे गट त्यांच्यासाठी ही विमा योजना आहे.

या योजनेअंतर्गत नैसर्गिक मृत्यू रू. २०,०००/- अपघाती मृत्यू रू. ५०,०००/- अपघातात पूर्ण अपंगत्व आल्यास रू. ५०,०००/- अपघातात अंशिक अपंगत्व आल्यास रू. २५०००/- असा विमा उपलब्ध करून दिला जातो.

४.५.२२ सामुहिक कन्यादान योजना :

लग्नकार्यात होणारा खर्च कमी करून आदिवासी समाजातील लग्नानिमित्त होणाऱ्या खर्चासाठी सावकाराकडून होणारी पिळवणूक थांबविण्यासाठी सामुहिक विवाह योजनेस प्रोत्साहन देणे, हा योजनेमागचा मुख्य उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत रू. १००००/- इतके अनुदान दिले जाते.

४.५.२३ भूमिहीन दारिद्र्य रेषेखालील आदिवासींचे सबलीकरण स्वाभिमान योजना:

भूमिहीन शेतमजूरांना शेतात मजूरी किंवा खाजगी व्यक्तीकडे काम करावे लागते. त्यांना स्वतःची जमीन दिल्यास त्यांना स्वतःचे कायमस्वरूपी उत्पन्नाचे साधन उपलब्ध होईल. त्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढवून त्यांचे राहणीमान व जीवनमान उंचावणे व समाजामध्ये स्वाभिमानाने जगता यावे, या उद्देशाने ही योजना सुरू केली आहे.

या योजनेअंतर्गत ४ एकर कोरडवाहू किंवा २ एकर बागायती जमीन ५० टक्के अनुदान व ५० टक्के बिनव्याजी कर्ज स्वरूपात उपलब्ध करून देणे असे अनुदानाचे स्वरूप आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासींसाठी विशेष केंद्रिय सहाय्य योजनेच्या माध्यमातून आदिवासी उपयोजनेसाठी निधी प्राप्त होत असतो. गेल्या पस्तीस वर्षात म्हणजेच १९८०-८१ पासून याचा

विचार केला तर ही रक्कम ५.४४ लाख रूपयापासून १३०.०० लाख रूपयांपर्यंत वाढल्याचे दिसून येते. २०१४-१५ चा अपवाद वघळता सर्वच वर्षांमध्ये केंद्राकडून प्राप्त झालेली रक्कम खर्च झाल्याचे दिसून येते. २०१४-१५ मध्ये मात्र १३०.०० लाख रूपयांपैकी १२५.३६ लाख रू. या योजनेअंतर्गत खर्च झाल्याचे दिसते. १९८०-८१ ते २०१४-१५ या ३५ वर्षातील वर्षनिहाय आकडेवारी परिशिष्ट क्र. ६ मध्ये दिली आहे.

४.६ इतर योजना :

४.६.१ अनुसूचित जमातीच्या उमेद्वारांसाठी सेवायोजन नोंदणी :

अनुसूचित जमातीच्या उमेद्वारांची नाव नोंदणी सेवayोजन कार्यालयात करण्यात येत होती परंतु या उमेद्वारांना संधी मिळाल्यास फार विलंब होतो हे लक्षात घेऊन शासनाने मागासवर्गीयांच्या नाव नोंदणीचे काम समाजकल्याण विभागावर सोपविले. १९८-८५ मध्ये आदिवासी विभाग स्वतंत्र झाल्यावर हे काम प्रकल्प कार्यालयाकडे सोपविण्यात आले. गरजू, सुशिक्षित अनुसूचित जमातीच्या उमेद्वारांची नावे नोंदवून ती विविध भरती अधिकाऱ्यांकडे शिफारस करून पाठविणे व त्यांना रोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे हा या उपक्रमाचा मुख्य उद्देश आहे.

नाव नोंदणी सर्व प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयात होईल. मात्र एकापेक्षा जास्त प्रकल्प कार्यालये असलेल्या नाशिक जिल्ह्यात नाशिक, ठाणे जिल्ह्यात ठाणे, धुळे व नंदुरबार जिल्ह्यात नंदुरबार, गडचिरोली जिल्ह्यात गडचिरोली, चंद्रपूर जिल्ह्यात चंद्रपूर येथून व उर्वरीत ठिकाणी त्या-त्या प्रकल्प कार्यालयामधून नावे पुरस्कृत होतील.

४.६.२ आदिवासी क्षेत्रात उल्लेखनीय काम करणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्यांना आदिवासी सेवक पुरस्कार व आदिवासी सेवा संस्था पुरस्कार :

आदिवासी क्षेत्रात आदिवासींच्या विकासाकरीता उत्स्फूर्तपणे काम करणाऱ्या अनेक व्यक्ती व संस्था आहेत. त्यातील उल्लेखनीय काम करणाऱ्या व्यक्ती व संस्थांची निवड करून त्यांच्या कार्याचा जाहीर गौरव करून असे काम करण्याकरीता इतर व्यक्ती व संस्थांना प्रोत्साहित करण्याच्या उद्देशाने आदिवासी सेवक/आदिवासी सेवा संस्था पुरस्कार देण्याची योजना १९८५

पासून कार्यान्वित करण्यात आली. हा पुरस्कार प्रतिवर्षी परमपुज्य ठक्करबाप्पा यांच्या जयंतीदिनी (२९ नोव्हेंबर) निवड झालेल्या व्यक्ती/संस्थांना देण्यात येतो. हा पुरस्कार मिळणाऱ्या व्यक्तीस रोख रक्कम, स्मृती चिन्ह व प्रशस्तीपत्रक दिले जाते.

४.६.३ आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन :

आदिवासी हस्तकला वस्तुंना नागरी भागात मोठ्या प्रमाणावर बाजारपेठ उपलब्ध असल्यामुळे दुर्गम भागात राहणारे आदिवासी व नागरी भागातील ग्राहक यांना एकत्रित आणून आदिवासींनी हस्तकलेने तयार केलेल्या वस्तू प्रदर्शित करून त्यांच्या विक्रीद्वारे या कलाकारांना स्वयंरोजगाराची संधी उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे.

या योजनेअंतर्गत प्रदर्शनात भाग घेणाऱ्या आदिवासी हस्तकलाकारांना जाण्या-येण्याचा खर्च, प्रदर्शन काळातील भत्ता, त्यांनी तयार केलेल्या वस्तुंचा प्रदर्शन स्थळापर्यंतचा वाहतुकीचा खर्च अर्थसहाय्याच्या रूपाने देण्यात येतो. त्याचप्रमाणे प्रदर्शनाच्या व्यवस्थापनाचा संपूर्ण खर्च शासनाकडून करण्यात येतो.

४.६.४ आदिवासी पारंपरिक नृत्य स्पर्धा :

आदिवासी जमातीनुरूप नृत्यांचे विविध प्रकार अस्तित्वात आहेत. आदिवासींची ही स्वतःची संस्कृती जतन करण्याच्या दृष्टीने व या नृत्यांना प्रोत्साहन देण्याच्या दृष्टीने ही योजना तयार करण्यात आलेली आहे. या योजनेत विविध जमातींच्या नृत्य पथकांच्या स्पर्धा घेण्यात येतात. या स्पर्धेकरीता नृत्य कलाकारांना त्यांच्या गावापासून स्पर्धांच्या गावापर्यंत जाण्या-येण्याचा खर्च, हजेरी भत्ता, तसेच पारंपरिक वेशभूषा व वाद्यांसाठी अनुदान देण्यात येते. तसेच स्पर्धा आयोजनाचाही खर्च शासनाकडून केला जातो.

४.६.५ वारली चित्रकला स्पर्धा योजना :

ठाणे जिल्ह्यातील वारली या अनुसूचित जमातीच्या पारंपरिक भिक्ती चित्रांना व त्यांच्या चित्रकलेस जगभर मान्यता मिळालेली आहे. या चित्रकलेचे संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने प्रौढ गट व

शालेय गट दोन गट करून दरवर्षी स्पर्धा घेण्यात येतात व त्यातील गुणवत्तेनुसार येणाऱ्या पहिला ३१ निवडक चित्रांस बक्षिसे देण्यात येतात.

४.६.६ आदिवासी युवकांकरीता नेतृत्व प्रशिक्षण व स्पर्धा पूर्व परिक्षा प्रशिक्षण योजना:

आदिवासी भागातील सुशिक्षित तरुणांना आदिवासी विकासाच्या विविध योजनांची तसेच समाजाचे नेतृत्व करण्याकरीता आवश्यक त्या बाबींचे प्रशिक्षण आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे येथे आयोजित करण्यात येते. त्याचप्रमाणे महाविद्यालयात शिक्षण घेणाऱ्या/पूर्ण झालेल्या आदिवासी तरुणांकरीता विविध स्पर्धा परिक्षांची तयारी कशी करावी. त्याकरीता असलेला अभ्यासक्रम/स्पर्धा परिक्षांचे स्वरूप, स्पर्धा परिक्षांना आवश्यक असणाऱ्या पात्रता इत्यादीबाबत प्रशिक्षणाद्वारे माहिती देऊन त्यांना स्पर्धा परिक्षांकरीता तयार करणे हा या प्रशिक्षणाचा उद्देश आहे. या योजनेअंतर्गत मोफत निवास व भोजन पुरविण्यात येते व प्रशिक्षणाचा खर्च शासनाकडून करण्यात येतो.

४.६.७ नव-संजीवन योजना :

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात शासनाने निश्चित केलेल्या निकषानुसार निवडलेल्या भागावर लक्ष केंद्रित करून त्या ठिकाणी आवश्यक शासकीय योजनांची एकत्रित व सनियंत्रित समन्वयाने अंमलबजावणी करणे व याद्वारे या क्षेत्रातील लोकांची क्रियाशील आयुष्य वाढविणे हा या योजनेचा मुख्य उद्देश आहे. नवसंजीवन योजनेमध्ये रोजगार विषयक कार्यक्रम, आरोग्य विषयक कार्यक्रम, पोषण विषयक कार्यक्रम, धान्यपुरवठा विषयक कार्यक्रम, खावटी कर्ज योजना, धान्यकोष योजना, ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम इ. योजनांचा समावेश करण्यात आला आहे.

४.६.७.१ रोजगार विषयक कार्यक्रम :

विविध रोजगार कार्यक्रमांतर्गत निवडक, विशिष्ट भागातील रहिवाशांना वर्षभर पुरेल एवढा रोजगार स्थानिक स्तरावर उपलब्ध करून देणे व त्यायोगे स्थलांतर टाळणे आणि त्यांचे जीवनमान उंचावणे.

४.६.७.२ आरोग्य विषयक कार्यक्रम :

या क्षेत्रातील रहिवाशांना वर्षभर आरोग्याच्या सुविधा पुरविणे, पिण्याचे शुद्ध व पुरेसे पाणी पुरविणे, पावसाळ्यात संपर्क तुटल्यानंतरही वरील सोयी उपलब्ध होतील अशी व्यवस्था करणे.

४.६.७.३ पोषण विषयक कार्यक्रम :

अंगणवाड्यांच्या माध्यमातून मुलांना व गरोदर आणि स्तनदा मातांना पुरक पौष्टिक आहार वाटणे, श्रेणी ३ व ४ मधील बालकांना विशेष पौष्टिक आहार पुरविणे व त्यायोगे बालमृत्यू टाळणे तसेच शाळांच्या माध्यमातून शालेय पोषण आहार देणे.

४.६.७.४ धान्यपुरवठा विषयक कार्यक्रम :

पावसाळ्यात इतर भागांशी संपर्क तुटल्यानंतर स्वस्त धान्य दुकानांद्वारा धान्य पुरविण्यात व्यत्यय येऊ नये म्हणून अशा भागात पर्जन्यपूर्व धान्यसाठा सुनिश्चित करणे, धान्यसाठा दुकाने निश्चित करून पावसाळ्यासाठी लागणारा धान्यसाठा उपलब्ध ठेवणे, सर्व धान्य दुकानात नेहमीच आवश्यक तेवढा धान्यासाठा उपलब्ध ठेवणे, रोजगारहमी योजनेद्वारा धान्य उपलब्ध करून देणे.

४.६.७.५ ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम :

ग्रामीण क्षेत्रामध्ये आरोग्य शास्त्र ही अत्यंत दुर्लक्षित बाब आहे. विशेषतः पावसाळ्यात स्वच्छतेअभावी पाण्यापासून उद्भवणाऱ्या अनेक रोगांचा फैलाव होतो तेव्हा ग्रामीण लोकांच्या स्वास्थ्यासाठी स्वच्छता व आरोग्य यांना अत्यंत महत्त्व आहे.

सदर योजना सामूहिक व वैयक्तिक पातळीवर राबविण्यात येते. सन २०००-०१ पासून राज्याच्या ग्रामीण भागात केवळ सुधारित केंद्र पुरस्कृत ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. त्यानुसार दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थी कुटुंबांना वैयक्तिक शौचालयासाठी रु. ५००/- अनुदान अनुज्ञेय आहे. केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक तत्त्वानुसार उद्दिष्टाधारित कार्यक्रम राबविण्याऐवजी मागणी आधारीत कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे.

वरील योजना व्यतिरिक्त एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या माध्यमातून इतर विविध विभागाकडून जिल्हा नियोजन मंडळाच्या आराखड्यानुसार आदिवासी विकासाच्या काही

योजना राबविल्या जात. त्यामध्ये प्रामुख्याने ग्रामीण पाणीपुरवठा, मागासवर्गीयांचे कल्याण, आरोग्य, शिक्षण, तांत्रिक व औद्योगिक प्रशिक्षण संस्थांसह, विद्युत विकास (पारंपारिक व अपारंपारिक उर्जाकरीता), रस्ते विकास, लघू पाटबंधारे, कृषी व फलोत्पादन, पशुसंवर्धन व मत्स्य व्यवसाय, पोषण, मृदासंधारण, वन व वनपर्यटन (आदिवासी क्षेत्राच्या प्रमाणात वाटप), क्रीडा व युवक कल्याण, ग्रामीण लघू उद्योग, वाहतूक व दळणवळण, उर्वरित सर्व विकास क्षेत्र नाविण्यपूर्ण योजनांचा समावेश यामध्ये होतो. सुकथनकर समितीने अशी शिफारस केली आहे की, आदिवासी उपयोजनेच्या व्ययाचा मोठा भाग आदिवासींना प्रत्यक्ष लाभ देणाऱ्या योजना, मृदासंधारण आणि जलसंधारण, ग्रामीण पाणीपुरवठा, जोडरस्ते, माता व बाल आरोग्य इ. योजनांना प्राथम्याने निधी उपलब्ध करून देणे असे त्यांनी म्हटले आहे. आदिवासी उपयोजनेचे पुनर्विलोकन करता असे दिसून आले की, जिल्हा नियोजन विकास समित्यांना आदिवासींशी निगडित कुपोषण, आरोग्य, शैक्षणिक मागासलेपण, बेरोजगारी, या समस्या करीता पुरेसा व्यय उपलब्ध करून देण्यास काही मर्यादा येत होत्या. हाच निष्कर्ष राज्य नियोजन मंडळीचे सदस्य डॉ. जयंत पाटील यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन केलेल्या समितीने काढला आहे. या समितीने मागासवर्गीयांचे कल्याण, आरोग्य, शिक्षण, पाणी पुरवठा, विद्युत विकास, रस्ते, लघू पाटबंधारे, या आदिवासींना खरोखरच लाभदाय ठरणाऱ्या उपविकास क्षेत्राला प्राथम्याने नियतव्यय उपलब्ध करून देण्याची शिफारस केलेली आहे.^७ त्यानुसार वरील विविध योजनाही आदिवासींच्या विकासासाठी राबविल्या जात आहेत.

संदर्भ:

१. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विभाग, वार्षिक आदिवासी उपयोजना अहवाल, २००६-०७.
२. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विभाग, वार्षिक आदिवासी उपयोजना अहवाल, २००७-०८.
३. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विभाग, वार्षिक आदिवासी उपयोजना अहवाल, २०१५-१६.
४. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विभाग, नागरिकांची सनद, प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प घोडेगाव, ता. आंबेगाव, जि.पुणे
५. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, माहिती पुस्तिका, २०११-१२.
६. काळे बी.आर., केंद्र व राज्य शासनाच्या आदिवासी विकास योजना, संदर्भ प्रकाशन, सुधारित आवृत्ती, २०१५.
७. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, माहिती पुस्तिका, २००७-०८, पृ.क्र. ६०
८. www.mahatribal.in

----***----

प्रकरण पाचवे
घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची
संरचना व कार्यपद्धती

- ५.१ प्रस्तावना
- ५.२ संकल्पना - इतिहास
- ५.३ आदिवासी विकासाची संकल्पना
- ५.४ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची उद्दिष्टे
- ५.५ महाराष्ट्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प
- ५.६ महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय संरचना
- ५.७ घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा नकाशा
- ५.८ घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची प्रशासकीय संरचना
- ५.९ घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे कार्यक्षेत्र
- ५.१० आदिवासी उपयोजना - संकल्पना
- ५.११ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील (टी.एस.पी.) गावे व लोकसंख्या
- ५.१२ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील आदिवासींची साक्षरता
- ५.१३ पुणे जिल्ह्याची भौगोलिक माहिती
- ५.१४ पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची माहिती
- ५.१५ आदिवासी विकासासाठी स्थापन केलेल्या विविध महामंडळाची माहिती
- ५.१६ आदिवासी समाजापुढील समस्या
- ५.१७ सारांश

प्रकरण पाचवे
घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची
संरचना व कार्यपद्धती

५.१ प्रस्तावना:

भारतात अलिकडील काळात अनुसूचित जमातींच्या सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक व इतर सर्व क्षेत्राचा विकास घडवून आणण्यासाठी विविध कार्यक्रम व योजनांच्या माध्यमातून प्रयत्न केले जात आहेत. आदिवासी समाजामध्ये असलेली निरक्षरता, सामाजिक मागासलेपण, आर्थिक दुर्बलता, आरोग्याच्या बाबतीतील निष्काळजीपणा, अंधश्रद्धांचा पगडा या गोष्टींमुळे आदिवासी समाज विकासाच्या प्रवाहापासून दूर राहिला आहे. पिढ्यान्पिढ्या अनेक समस्यांच्या विळख्यात सापडलेल्या आदिवासी समाजाला विकासाच्या प्रवाहात आणून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी केंद्रशासन व राज्यशासन सतत प्रयत्नशील आहेत. त्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहण्याचे बळ दिल्यास ते स्वयंपूर्ण बनू शकतील. या अपेक्षेने शासन स्तरावर सतत प्रयत्न केले जात आहेत. त्याचा सकारात्मक परिणामही दिसून येत आहे.

महाराष्ट्र सरकारनेही आदिवासींच्या विकासासाठी सर्वसमावेशक विकासाचे उद्दिष्ट ठेवले आहे. त्यांचा सर्वांगीण विकास साधण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. दारिद्र्य निर्मूलन, महिला सक्षमीकरण, बालकांचा विकास, निरक्षरतेचे निर्मूलन, अंधश्रद्धांचे उच्चाटन, आरोग्याबाबत पायाभूत सुविधा, पिण्याचे पाणी व वीज, रस्ते आणि शिक्षण या क्षेत्रातील मूलभूत सुविधांचा विकास करून आदिवासींचे जीवनमान उंचवण्याचा प्रयत्न केला जात आहे. त्यासाठी विशेष अशी प्रशासकीय यंत्रणा उभी करून जलदगतीने विकास करण्याचा प्रयत्न केला जात आहे.

आदिवासींचा एकात्मिक विकास घडवून आणण्यासाठी एकाच यंत्रणेकडून विविध योजना राबवून त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी आदिवासी उपयोजनेची संकल्पना मांडण्यात आली.

राज्यशासनाने श्री. द. म. सुकथनकर राज्यनियोजन मंडळाचे सदस्य आणि माजी मुख्य सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती स्थापन केली. सदर समितीने ज्या शिफारशी केल्या त्यानुसार सन १९९३-९४ पासून सुधारीत आदिवासी उपयोजना लागू करण्यात आली आहे. राज्यात एकुण लोकसंख्येच्या ९ टक्के आदिवासी लोकसंख्या आहे. त्यामुळे सदर लोकसंख्या विचारात घेऊन लोकसंख्येच्या प्रमाणात निधी उपलब्ध करून देण्यात यावा अशा आशयाची शिफारस सुकथनकर समितीने केली. सदर शिफारशीनुसार टप्प्याटप्प्याने प्रतिवर्षी नियतव्ययात वाढ करून सन २००५-०६ पासून सरासरी ९ टक्के इतका नियतव्यय उपलब्ध होत आहे. ^१

केंद्र व राज्य शासनाकडून आदिवासींच्या विकासासाठी निधी उपलब्ध होऊ लागल्यामुळे एकात्मिक आदिवासी विकास संकल्पनेमुळे तसेच ज्या गावाची आदिवासी लोकसंख्या ५० टक्केपेक्षा जास्त आहे, अशा गावांचा समावेश आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात करून या क्षेत्राचा एकात्मिक विकास करण्याच्या धोरणामुळे आदिवासींच्या विकासाला चालना मिळाली आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबरोबरच आदिवासी उपयोजनेबाहेर राहणारा आदिवासी विकासापासून दूर राहू नये म्हणून आदिवासी उपयोजना बाह्यक्षेत्रातील आदिवासींसाठीही विविध योजना राबवून त्यांच्याही विकासाची जबाबदारी आदिवासी विकास विभागांतर्गत कार्यरत असलेल्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पावर टाकण्यात आलेली आहे.

महाराष्ट्रातील एकुण २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांपैकी संशोधन अभ्यासासाठी निवडलेला प्रकल्प म्हणजे घोडेगाव येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प होय. म्हणूनच या प्रकरणामध्ये या प्रकल्पांतर्गत विविध विकास योजना राबविण्यासाठी जी संरचना निर्माण केली आहे, त्या संरचनेचा आढावा घेण्यात आला आहे.

५.२ संकल्पना - इतिहास :

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची निर्मिती ही आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यासाठी केली आहे. सन १९७६

पूर्वी महाराष्ट्र राज्यात राष्ट्रपतीद्वारे जाहिर केलेले अनुसूचित क्षेत्र (Sheduled Area) अस्तित्वात होते. अनुसूचित क्षेत्रामध्ये विकासात्मक कार्यक्रम राबविण्यासाठी तालुका आदिवासी विकास गट निर्माण करण्यात आले होते. ज्या भागात आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण २/३ पेक्षा जास्त होते. तेथे हे गट निर्माण करण्यात आले होते.

सन १९७५-७६ या वर्षी भारत सरकारने निर्देश दिल्याप्रमाणे ज्या गावातील आदिवासींची संख्या एकूण लोकसंख्येच्या ५० टक्केहून अधिक असेल त्या गावांचा समावेश एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामध्ये (Integrated Tribal Development Project) करण्यात आला. भारत सरकारने मान्यता दिलेले महाराष्ट्रात असे १६ प्रकल्प प्रारंभी होते. तदनंतर ज्यागावातील आदिवासींची लोकसंख्या ५० टक्केपेक्षा किंचितशी कमी होती. त्या गावांचा समावेशही अशा एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामध्ये करण्यात आला आणि अशी क्षेत्रे अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्र (Additional Tribal Sub-plan) म्हणून ओळखण्यात येऊ लागली. राज्यशासनाची मान्यता मिळालेली अशी ४ अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना प्रकल्पक्षेत्रे आहेत. कालांतराने विखुरलेल्या स्वरूपातील इतर क्षेत्रामधील आदिवासींची संख्या लक्षात घेऊन आणि त्या ठिकाणी चालविण्यात येणाऱ्या शैक्षणिक संस्थांचा विचार करून मुंबई, औरंगाबाद, अकोला यासाठीही प्रकल्प मंजूर करण्यात आले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांची संख्या २३ एवढी झाली. तदनंतर जव्हार-मोखाडा भागातील आदिवासींच्या मृत्यूंची संख्या लक्षात घेऊन आरोग्य, पोषण आणि रोजगार याकडे बारकाईने लक्ष देण्याच्या गरजेचा विचार करून ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी क्षेत्राची २ प्रकल्पाएवजी ३ प्रकल्पामध्ये विभागणी करण्यात आली. अशा रितीने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांची संख्या २४ इतकी झाली.^२ महाराष्ट्र शासनाने सोलापूर, धुळे, भंडारा, कळमनुरी आणि पुसद येथे असे एकूण पाच एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांना मंजूरी दिली असून सध्या महाराष्ट्रात एकूण २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यरत आहेत.

भारतात एकूण २० राज्यात व केंद्रशासित प्रदेशात मिळून एकूण १९४ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, २५२ माडा पॉकेटस व ७८ मिनी माडा पॉकेटस् आहेत.^३

भारत सरकारच्या असेही निदर्शनास आले की, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प क्षेत्रालगतच्या प्रदेशातही काही ठिकाणी आदिवासींची वस्ती आहे. अशा सुमारे १०,००० लोकवस्तीच्या दोन किंवा तीन गावामध्ये आदिवासींची संख्या ५० टक्के पेक्षा अधिक असेल तर अशा गावांचा समावेश सुधारित क्षेत्रविकास खंडामध्ये (Modified Area Development Approach) करण्यात यावा. असे निर्देश देण्यात आले. त्याचप्रमाणे एकूण ५००० लोकवस्तीच्या दोन किंवा तीन गावांमध्ये ५० टक्केहून अधिक आदिवासींची लोकसंख्या असेल तर त्या गावाचा समावेश लहान सुधारित क्षेत्र विकास खंडामध्ये (Mini Modified Area Development Approach) करण्यात यावा अशा सूचना होत्या. त्यामुळे महाराष्ट्रात एकूण ४३ माडा क्षेत्र व २४ मिनी माडा क्षेत्रे निर्माण करण्यात आली. या सर्व क्षेत्रातील आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाची जबाबदारी त्या त्या क्षेत्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पावर सोपविण्यात आली. सन १९९२मध्ये आदिवासी विकास विभागाची पुनर्रचना करण्यात येऊन या प्रकल्पावर ही जबाबदारी सोपविण्यात आली.

५.३ आदिवासी विकासाची संकल्पना:

देशातील दुर्गम व डोंगराळ भागात राहणारा आदिवासी समाज हा वर्षानुवर्षे विकासापासून वंचित राहिलेला आहे. मूलभूत सुविधांची वानवा असलेला, रूढी आणि परंपरेत अडकलेला, प्रगत समाजापासून दूर राहिलेला हा समाज कित्येक वर्षे विकासापासून दूर राहिला आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरही अनेक वर्षे दुर्लक्षित राहिलेल्या आदिवासी समाजाच्या विकासाकडे फारसे लक्ष दिले गेले नाही. ही वास्तवता आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर २६ नोव्हेंबर, १९४९ साली भारताची राज्यघटना मान्य होऊन २६ जानेवारी १९५० साली तिची अंमलबजावणी सुरू झाली.

भारताच्या राज्यघटनेत आदिवासी समाजाच्या हितसंबंधाची जोपासणा करण्यासाठी व त्याच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी काही मूलभूत तरतुदी घटनेत नमूद करण्यात आल्या आहेत. घटनाकारांनी भारतातील सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती लक्षात घेऊन अनुसूचित जमातींना देशाच्या स्वातंत्र्योत्तर काळातील विकासात न्याय्य स्थान मिळावे, त्यांचा सर्वांगीण विकास व्हावा व सामाजिक आणि

आर्थिक समता प्रस्थापित व्हावी, मागासलेल्या जमातीमध्ये उपेक्षितांची भावना राहू नये, या सर्व बाबींचा विचार करून देशाच्या मुळ घटनेत जाणीवपूर्वक अनेक तरतुदी केल्या आहेत. भारतीय राज्यघटनेच्या पाचव्या प्रकरणामध्ये कलम ३६ ते ५१ मध्ये राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे सांगितलेली असून सामाजिक तत्त्वांमध्ये कलम ४६ नुसार अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती व समाजातील दुर्बल घटक यांच्या शिक्षणाची तसेच आर्थिक हितसंबंधाची शासनव्यवस्था काळजी घेईल तसेच या घटकावर अन्याय व शोषण होणार नाही, यापासून सरकार त्यांना संरक्षण देईल. यावरून असे दिसून येते की, घटनाकारांनी आदिवासींच्या विकासाकडे विशेष लक्ष देण्याचे वैधानिक सूचन केले आहे.

आदिवासींचा विकास म्हणजे नेमके काय? असा प्रश्न निर्माण होणे साहजिक आहे. विकासाची संकल्पना व्यक्तिगत आणि सामुहिक हिताशी जोडली आहे. आदिवासी समाजाच्या काही मूलभूत समस्या आहेत. ते म्हणजे रस्ते, वीज, पाणी, दळण-वळणाची साधने, आरोग्याच्या सुविधांचा अभाव, दारिद्र्य, निरक्षरता, रूढी-परंपरांचा पगडा, कुपोषण इ. समस्यांमुळे आदिवासी समाज मागास राहिला. विकासाच्या प्रवाहात पोहचू शकला नाही. भारताच्या माजी पंतप्रधान स्व. इंदिरा गांधी यांनी आदिवासींच्या विकासासाठी आदिवासी उपयोजनेची संकल्पना सर्वप्रथम मांडली. त्यामुळे संपूर्ण देशभर आदिवासी विकासाची कार्ये सुरू झाली.^१ आदिवासी विकास म्हणजे आदिवासी समाजाला मुख्यप्रवाहात आणण्यासाठी शासनाने हाती घेतलेल्या उपाययोजना होय की ज्यामुळे त्यांचा सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक व अन्य सर्व क्षेत्रांचा कायापालट होऊ शकतो. आदिवासी विकासाची संकल्पना वैयक्तिक व सामुहिक हितात दडलेली आहे. आदिवासी क्षेत्रात पायाभूत सुविधा पुरवून आदिवासींना विकासाच्या मुख्य प्रवाहात आणणे, तसेच आदिवासी क्षेत्राचा आणि आदिवासी समाजाचा वेगाने नियोजनबद्ध विकास करणे, ज्यामुळे सामाजिक असमतोल दूर होईल ही विकासाची संकल्पना आहे.

विकास ही संकल्पना अनेक अंगाने वापरली जाते. त्यामध्ये आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, विकास असाही भाग समाविष्ट असू शकतो. मात्र आदिवासींचा विकास या संकल्पनेत त्यांचा आर्थिक, शैक्षणिक, सामाजिक व सांस्कृतिक विकास अपेक्षित आहे.

आर्थिक विकास ही संकल्पना भौतिकवादी विकासापासून कल्याणकारी विकासापर्यंत विकसित होत गेली. अलिकडच्या काळात शाश्वत विकास या संकल्पनेचा उदय झाला असून त्याचे मूळ पर्यावरण समतोल आणि समन्यायी विकासामध्ये आहे. त्या दृष्टीने आदिवासी विकासासाठीच्या आदिवासी उप-योजनांचा अभ्यास होणे व त्यांच्या कार्यवाहीचा भाग समजावून घेणे सर्वांसाठी हितावह होईल.

५.४ महाराष्ट्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची उद्दिष्टे :

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची निर्मिती करताना काही उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत. ती उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. आदिवासी क्षेत्राचा आणि आदिवासी समाजाचा वेगाने नियोजनबद्ध विकास करणे की ज्यामुळे प्रादेशिक असमतोल नष्ट होईल.
२. आदिवासी क्षेत्र आणि आदिवासी यांच्या गरजेवर आधारित विशेष विकास करणे तसेच त्यांच्यासाठी विकासात्मक धोरणे अवलंबविणे.
३. एकाच रेषेतील प्रशासनाचा आग्रह धरणे की, जेणेकरून आदिवासी लोकांच्या समस्या कमीत कमी वेळेत सोडवता येतील.
४. व्यापारी आणि सावकार यांचेकडून आदिवासी लोकांची होणारी पिळवणूक थांबविणे.
५. आदिवासींचे जीवनमान उंचावणे.
६. आदिवासी समाजातील विशेषतः मुलांमधील साक्षरता वाढविणे इ.^४

वरील उद्दिष्ट्ये समोर ठेवून एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची स्थापना करण्यात आली आहे. उद्दिष्टांच्या पूर्ततेसाठी हे प्रकल्प महाराष्ट्रातच नव्हे तर देशभर कार्यरत आहेत.

५.५ महाराष्ट्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प :

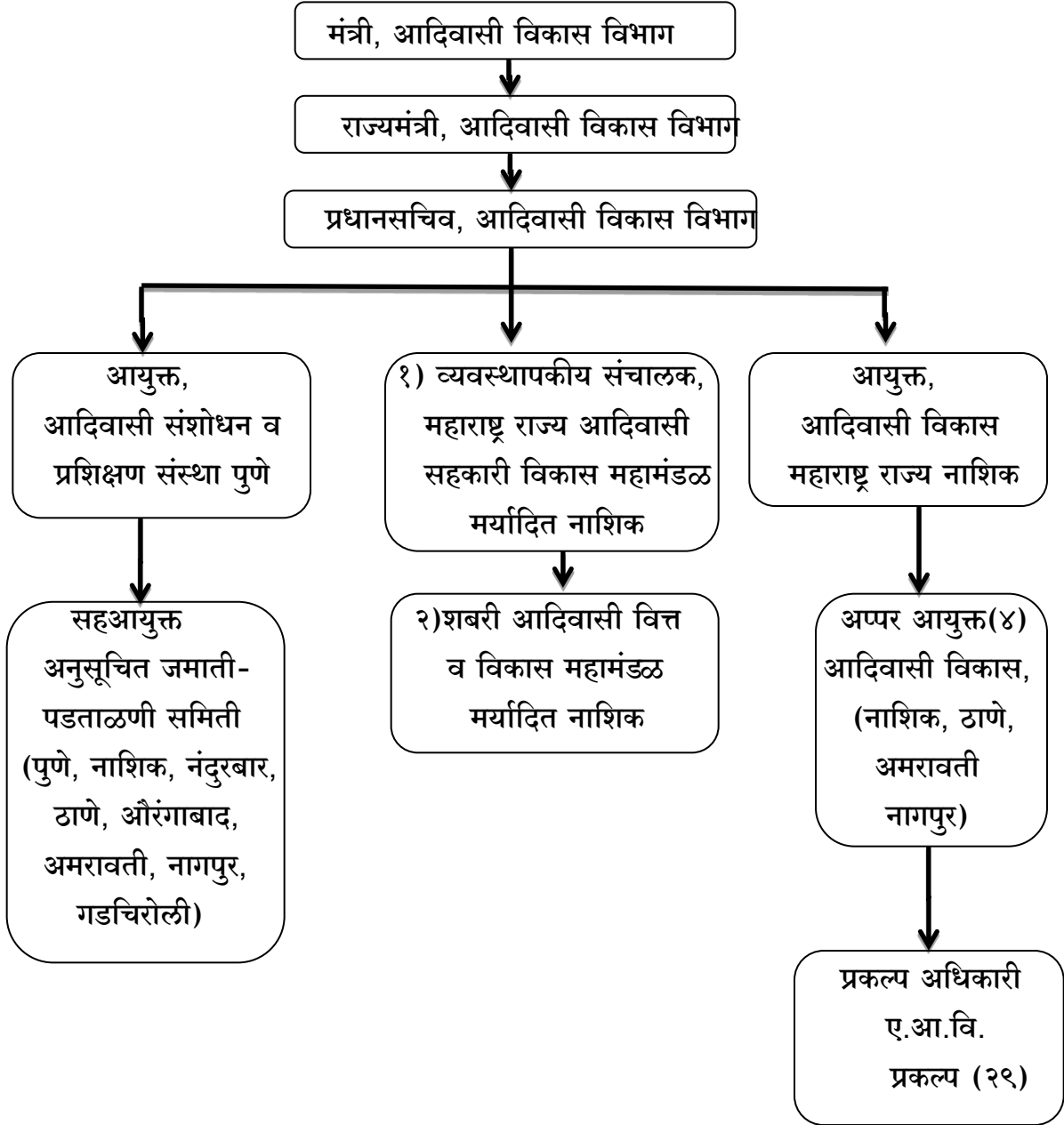
सद्यस्थितीत महाराष्ट्रात एकुण २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प असून त्यांची माहिती खालीलप्रमाणे :

अ.नं.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे नाव व ठिकाण	जिल्हा
१.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, नाशिक	नाशिक
२.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, कळवण	नाशिक
३.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, तळोदा	नंदुरबार
५.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, नंदुरबार	नंदुरबार
५.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, यावल	जळगाव
६.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, राजुर	अहमदनगर
७.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, जवाहर	ठाणे
८.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, शहापुर	ठाणे
९.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, डहाणु	ठाणे
१०.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, पेण	रायगड
११.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, घोडेगाव	पुणे
१२.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, मुंबई	मुंबई
१३.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, नागपूर	नागपूर
१५.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, चंद्रपूर	चंद्रपूर
१५.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, चिमूर	चंद्रपूर
१६.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, देवरी	भंडारा
१७.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, गडचिरोली	गडचिरोली
१८.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, अहेरी	गडचिरोली
१९.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, भाम्रागड	गडचिरोली

२०.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, धरणी	अमरावती
२१.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, अकोला	अकोला
२२.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, पांढरकवडा	यवतमाळ
२३.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, किनवट	नांदेड
२५.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, औरंगाबाद	औरंगाबाद
२५.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, सोलापूर	सोलापूर
२६.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, पुसद	नांदेड
२७.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, भंडारा	भंडारा
२८.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, कळमनुरी	हिंगोली
२९.	एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, धुळे	धुळे

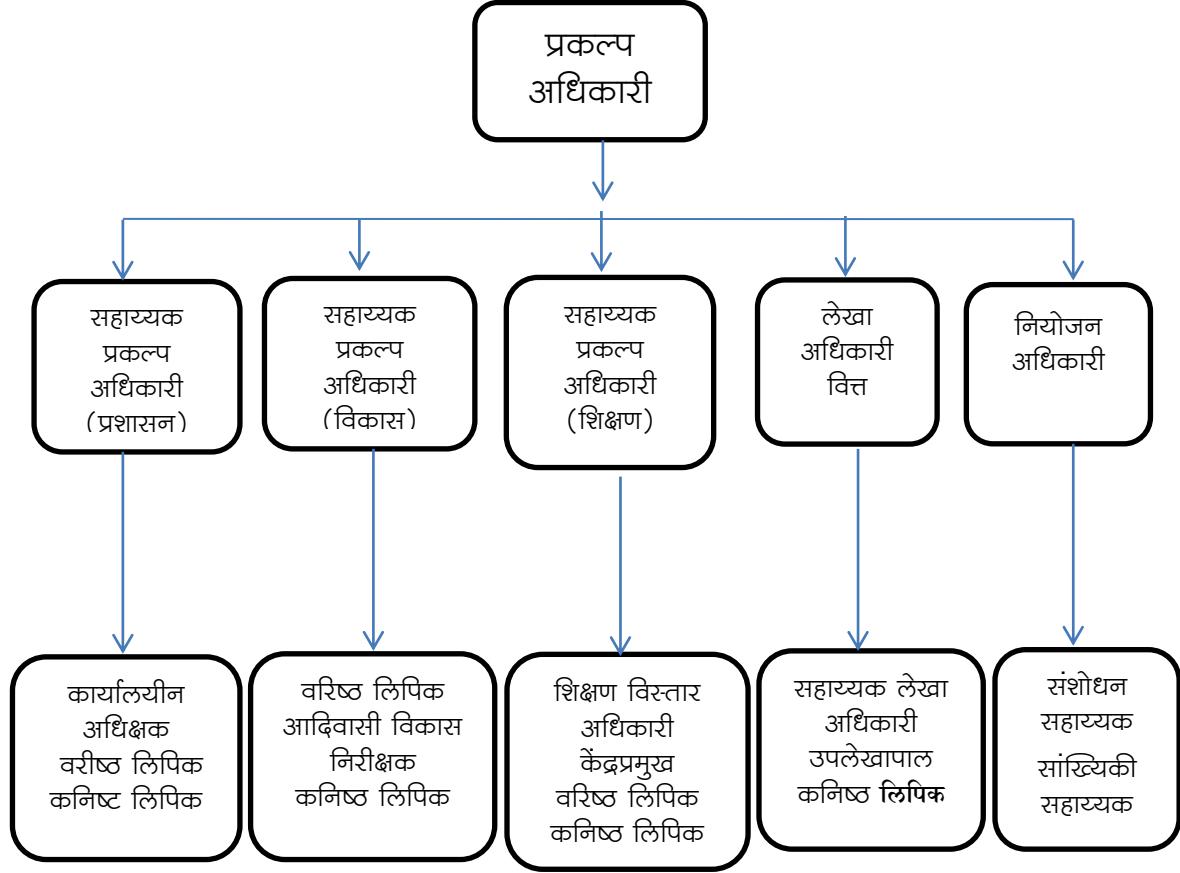
५.६ महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास विभागाची प्रशासकीय संरचना

आदिवासी विकास विभागाकडे सोपविलेल्या कामकाजाचे अधिक उत्तरदायी प्रशासन होण्यासाठीच्या दृष्टीने सन १९९२ मध्ये या विभागाची पुनर्रचना करण्यात आली. या विभागाची प्रशासकीय संरचना खालीलप्रमाणे :

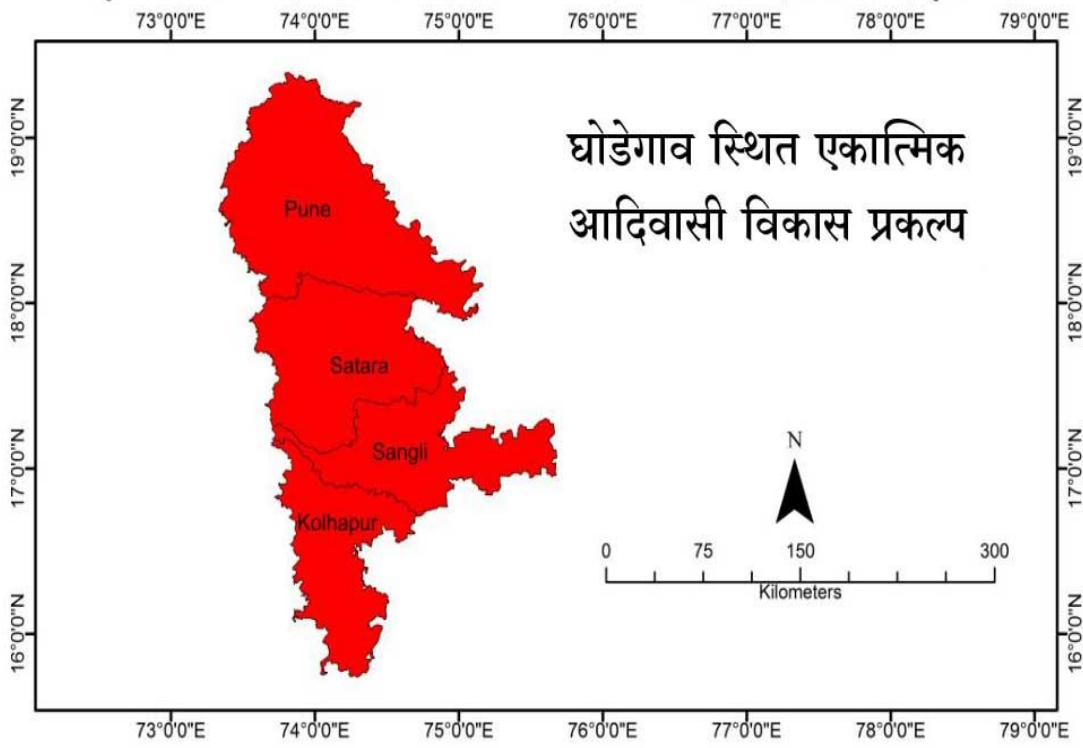
संदर्भ - महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, माहिती पुस्तिका, सन २०११-१२, पृ.क्र.९

५.७ घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची प्रशासकीय संरचना :

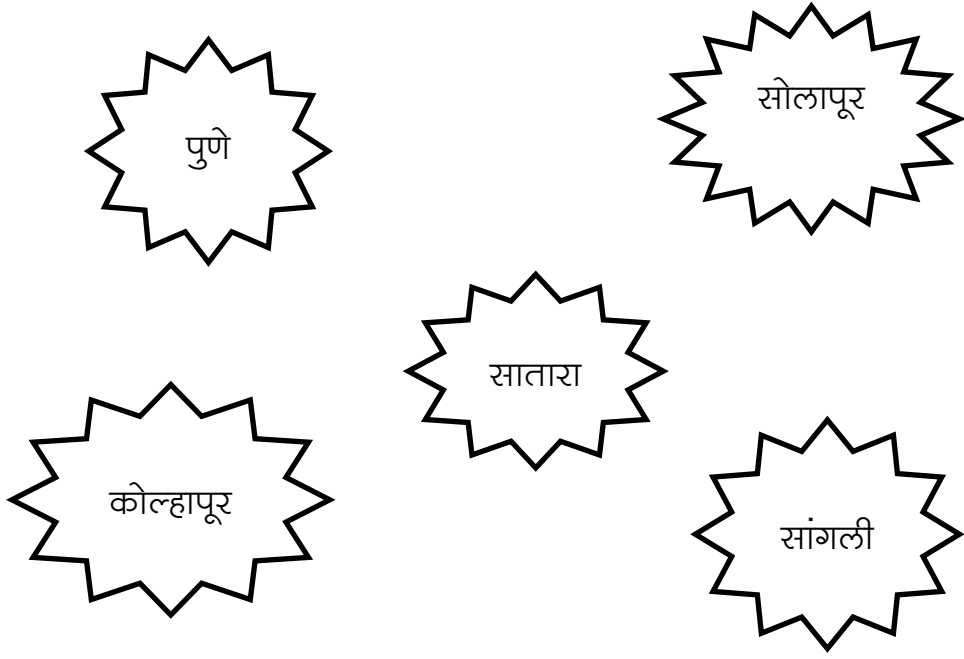
संदर्भ : महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, नागरिकांची सनद एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प घोडेगाव, पृ.क्र. २

५.८ घोडेगाव स्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा नकाशा :

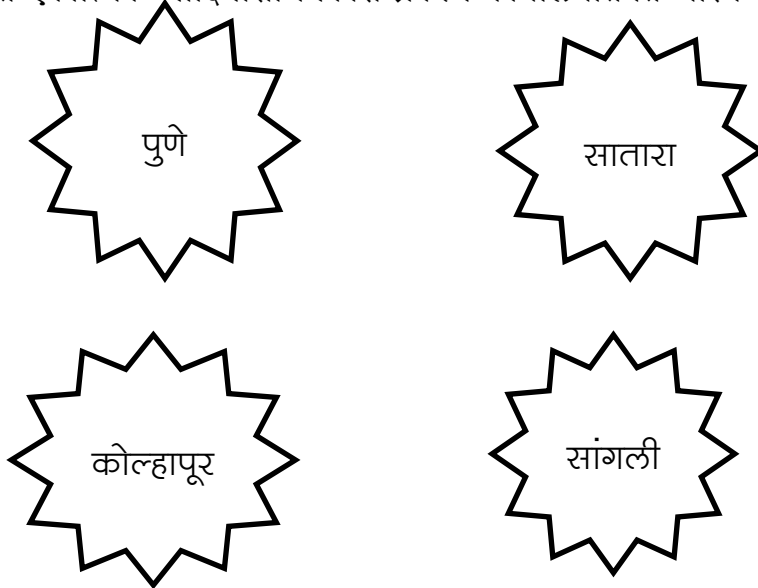

५.९ घोडेगाव स्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे कार्यक्षेत्र :

आदिवासींच्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, सामाजिक विकासाच्या दृष्टीने सन १९८३ साली आदिवासी विकास विभागाची निर्मिती करण्यात आली. सन १९९२ मध्ये आदिवासी विकास विभागाची पुनर्रचना करून २४ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची निर्मिती करण्यात आली. घोडेगाव जिल्हा पुणे येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प सन १९९२ साली सुरू झाले. या प्रकल्पाचे कार्यक्षेत्र खालीलप्रमाणे आहे.

वरील पाच जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्र आदिवासी उपयोजनाबाह्य क्षेत्र, माडा व मिनीमाडा क्षेत्रातील आदिवासींचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणे हे या प्रकल्पाचे मुख्य कार्य आहे. विशेष म्हणजे सन २०१३ पासून या प्रकल्पाचे कार्यक्षेत्र कमी करण्यात आले असून सोलापूर जिल्ह्यासाठी स्वतंत्र एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची निर्मिती करण्यात आली आहे. सध्या घोडेगाव स्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयांतर्गत चार जिल्ह्यांचा समावेश होतो.

सन २०१३ पासून वरील चार जिल्ह्यांचे कार्यक्षेत्र एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प घोडेगाव या प्रकल्पाच्या कार्यक्षेत्रात येते.

५.१० आदिवासी उपयोजना - संकल्पना :

सन १९७६ पूर्वी महाराष्ट्र राज्यामध्ये राष्ट्रपतीद्वारे जाहीर केलेले अनुसूचित क्षेत्र (Scheduled Area) अस्तित्वात होते. अनुसूचित क्षेत्रामध्ये विकासात्मक कार्यक्रम राबविण्यासाठी तालुका आदिवासी विकासगट निर्माण करण्यात आले होते. ज्या भागात आदिवासी लोकसंख्येचे प्रमाण २/३ पेक्षा जास्त आहे, तेथे हे गट निर्माण करण्यात आले होते. अनुसूचित क्षेत्राबाहेरील आदिवासी विकासगटाची योजना सुरू करण्यात आली. परंतु अपेक्षित फलनिष्पत्ती म्हणजेच आवश्यक क्षेत्रिय विकास साध्य होऊ शकला नाही. क्षेत्रिय विकासाच्या अडचणी लक्षात घेऊन सन १९७५-७६ मध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्राची संकल्पना सुरू केली. स्व. इंदिरा गांधी यांनी आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी आदिवासी उपयोजनेची संकल्पना मांडली त्यामुळे क्षेत्र विकासाची कामे सुरू झाली.

महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्र, सर्व आदिवासी विकास गट व तालुक्यातील ५० टक्केपेक्षा जास्त आदिवासी लोकसंख्या असलेली गावे यांचा समावेश करून आदिवासी उपयोजना क्षेत्र तयार करण्यात आले.^६ आदिवासी उपयोजनेचा मुख्य उद्देश म्हणजे आदिवासींचा एकाच छत्राखाली जलदगतीने विकास घडवून आणणे हा आहे.

आदिवासी उपयोजनेबरोबरच आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेर जे आदिवासी आहेत. त्यांचाही विकास झाला पाहिजे, हा दृष्टिकोन ठेवण्यात आला आहे. या क्षेत्रातील आदिवासींचा विकास करण्याची जबाबदारीही एकात्मिक आदिवासी प्रकल्पावर टाकली आहे. आदिवासी वार्षिक उपयोजनेसाठी वार्षिक नियतव्यय ठेवण्यात आला आहे. सन १९८३-८४ पासून ते सन २०१५-१६ पर्यंतचा नियतव्यय किती ठेवण्यात आला या संदर्भातील माहिती परिशिष्ट क्र. ४ वर दिली आहे.

५.११ घोडेगाव स्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील आदिवासी
उपयोजना क्षेत्रातील (TSP)गावे व लोकसंख्या :

तक्ता क्र. १

जनगणना २००१ नुसार आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत आंबेगाव तालुक्यातील गाववार लोकसंख्या व क्षेत्र						
तालुका आंबेगाव				जि.पुणे		
अ.क्र.	गावाचे नाव	जनगणना सांकेतांक		जनगणना २००१ नुसार		
		२००१	एकूण क्षेत्र	एकूण लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या	टक्केवारी
१.	पिंपरगणे	३०२८४००	७७४	४१०	३८३	९३.४१
२.	अघाणे	३०२८५००	३५८	६२	६२	१००.००
३.	ढोण	३०२८६००	७५४	३७५	३३८	९०.१३
५.	असाणे	३०२८८००	१०७४	८९७	८५३	९५.०९
५.	मेहुनबरवाडी	३०२८९००	०	४८४	८४९	९६.९०
६.	तिरपाड	३०२८७००	६९९	३६१	३२१	८८.९२
७.	नाव्हेड	३०२८९००	८३१	२३६	२१५	९१.१०
८.	आहुपे	३०२८३००	२६९७	७९५	६८८	८६.५४
९.	नानवडे	३०२९८००	६३८	४८३	४४८	९२.७५
१०.	कोंढरे	३०२९६००	२७१	२१९	२०५	९३.६१
११.	आमडे	३०२९७००	१८४	२१०	१९५	९२.८६
१२.	माळीण	३०२९०००	७६३	७२९	६७०	९१.९१
१३.	अडिवरे	३०२९१००	२१८	३६९	३२५	८८.०८
१५.	बोरघर	३०२९२००	१७३५	२२३९	१९५८	८७.४५

१५.	वरसावणे	३०२९३००	२३१	१३२	१३२	१००.००
१६.	पांचाळे बु।।	३०२९४००	२९७	२८९	२११	७३.०१
१७.	पांचाळे खु।।	३०२९५००	१४०	१६४	१५२	९८.७८
१८.	कुशिरि खु।।	३०३०३००	३४८	३२९	३१८	९६.८६
१९.	पाटण	३०३००००	४९३	१६५	१६५	१००.००
२०.	म्हाळुंगे त. आंबे	३०३०१००	६६	७१	७१	१००.००
२१.	कुशीरे बु।।	३०३०२००	३३७	२१६	१९३	८९.३५
२२.	दिगद	३०३०४००	२४१	१००	७५	७५.००
२३.	वचपे	३०३०५००	४६१	१७२	१३०	७५.५८
२५.	आंबेगाव	३०३०६००	४३७	१२९	१०३	७९.८४
२५.	फुलवडे	३०३०७००	१६५६	१५२४	१४५२	९५.२८
२६.	म्हाळुंगे त. घोडे	३०३०३००	१४३	२८७	०	०.००
२७.	डिंभे	३०३३१००	१३५	६३५	१२१	१९.०६
२८.	कोलतावडे	३०३१३००	४१६	३९१	३८७	९८.९८
२९.	कळंबई	३०३११००	३६३	२२	२२	१००.००
३०.	मेघोली	३०३१४००	१७१	११२	११२	१००.००
३१.	सावर्ली	३०३१५००	३२९	९३	८५	९१.४०
३२.	साकेरी	३०३१६००	१२४५	२००	१८९	९५.५०
३३.	कोंढवळ	३०३१७००	३०२०	६५३	६२४	९५.५६
३५.	पिंपरी	३०३२०००	६१२	२७३	२७३	१००.००
३५.	फलोदे	३०३२३००	५८१	३७०	३३८	९१.३५

३६.	जांभोरी	३०३३१००	१६४९	१२०५	११७५	९७.७६
३७.	नांदुरकीची वाडी	३०३१३००		५६१	४५८	८१.६४
३८.	राजेवाडी	३०३२७००	४९०	६९३	५९४	८५.७१
३९.	मापोली	३०३२९००	१५९	२५०	२०७	८२.८०
४०.	सुपेधर	३०३३२००	१८५	११७२	१८३	१८.६१
४१.	डिंभे बु॥	३०३०९००	१३५	९४१	२३९	२५.४०
४२.	गोहे बु॥	३०३३३००	१२८६	३१२०	२८१२	९०.१३
४३.	गोहे खु॥	३०३२८००	७२९	११५३	११०६	९५.९२
४५.	पोखरी	३२३२६००	१०७५	१५३२	११७२	७६.५०
४५.	चिखली	३०३२५००	६३१	८४५	८१७	९६.६९
४६.	तळेघर	३०३२४००	७४५	१०३५	८७२	८५.२५
४७.	राजपूर	३०३२१००	११३१	६०६	४८१	७९.३७
४८.	गाडेवाडी	३०३२२००		५५६	५४९	९८.७४
४९.	तेरूंगण	३०३१९००	४८१	४२९	३७८	८८.११
५०.	निगडाळे	३०३१८००	१७५१	८१४	६१०	७५.९४
५१.	आपटी	३०३३३००	२०८	१८३	१८३	१००.००
५२.	गंगापूर खु॥	३०३३४००	११७७	१५८९	७४६	४६.९५
५३.	आमोंडी	३०३३५००	१८१५	१८८३	७५५	२५.१६
५५.	फलकेवाडी	३०३३६००	०	५१६	१३५	२६.१६
५५.	कानसे	३०३४४००	९८०	१०८४	१८९	१७.४४
५६.	चपटेवाडी	३०३४३००	२०९	४०९	४०९	१००.००

५७.	गंगापूर बु।।	३०३४२००	७१०	१८४०	५२१	२८.३२
५८.	पिंपळगाव तर्फे घोडा	३०३४३००	८९६	१६७५	५३४	३१.८८
५९.	पोखरकरवाडी	३०३४१००	०	२७८	२७८	१००.००
६०.	शिनोली	३०३४५००	१७४८	३५९०	१३२२	३६.८२
६१.	साल	३०३४८००	५६०	१२५३	२२७	१८.१२
६२.	आंबेदरा	३०३५७००	५६०	५५७	५५७	१००.००
६३.	ढाकाळे	३०३५८००	८७०	६४३	३४८	५५.१२
एकुण			४२८९८	४४६०८	२९८५३	६६.९२

संदर्भ : आदिवासी विकास विभाग, प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प प्रकाशित पुस्तिका, पृ.क्र. ७-८

तक्ता क्र. २

आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत गाववार लोकसंख्या दर्शवणारा तक्ता

जनगणना २००१ नुसार आदिवासी उपयोजना क्षेत्रांतर्गत जुन्नर तालुक्यातील गाववार लोकसंख्या व क्षेत्र						
तालुका जुन्नर				जि.पुणे		
अ.क्र.	गावाचे नाव	जनगणना सांकेतांक		जनगणना २००१ नुसार		
		२००१	एकूण क्षेत्र	एकूण लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या	टक्केवारी
१.	घाटघर	३०१४९००	१०९७	६५५	५५९	८५.३४
२.	जळवंडी	३०१५६००	२६०	३७५	३३४	८९.०७
३.	अंजनावळे	३०१५०००	२२९९	१६३८	१५२६	९३.१६
५.	देवळे	३०१५२००	१०३९	१३४९	१२७७	९५.६६
५.	हिरडी	३०१५५००	१७४	२३७	२१३	८९.८७
६.	निमगिरी	३०१५१००	११३७	१५९७	१४३९	९०.११
७.	खटकाळे	३०१५३००	३९०	८३१	८००	९६.२७
८.	हडसर	३०१६१००	१०१७	१४३६	१३१२	९१.३६
९.	उंडेखडक	३०१६०००	४२७	६७६	६१०	९०.२४
१०.	खैरे	३०१५४००	२८०	३२५	३१४	९६.६२
११.	खडकुंबे	३०१५८००	२९७	५४४	५११	९३.९३
१२.	उसरान	३०१५९००	१६७	२१४	१६२	७५.७०
१३.	फांगुळगव्हाण	३०१५७००	३८३	३३२	३२९	९९.१०
१५.	पुर	३०१७९००	३७६	१३६	४२६	९७.७१
१५.	चावंड	३०१७८००	४५६	१२५२	१२१२	९६.८१
१६.	केवाडी	३०१७७००	३७८	५७५	५१०	८८.७०
१७.	राजुर	३०१७६००	७५३	११८६	९४०	७९.२६
१८.	तेजुर	३०१८५००	६२५	१११६	८२९	७५.२८
१९.	केळी	३०१८६००	१८८	४२९	४१९	९७.६७
२०.	मानकेश्वर	३०१८४००	३९४	६३४	५११	८०.६०
२१.	शिरोली तर्फे कुंकडेश्वर	३०१८०००	३०४	४८०	४५६	९५.००
२२.	आंबोली	३०१८२००	७०६	१११०	१०८८	९८.०२

२३.	भिवाडे बु।।	३०१९४००	१०७३	७२६	७०४	९६.९७
२५.	उच्छिल	३०१८३००	४८६	११२३	२१८	१९.४१
२५.	धालेवाडी तर्फे मिन्हेर	३०१९२००	२९४	४६४	३९	८.४१
२६.	वानवडी	३०१९१००	१६४	३४१	०	०.००
२७.	आपटाळे	३०१८७००	४१८	१०७०	१६५	१५.४२
२८.	सुराळे	३०१९०००	२७५	७३१	१५६	२१.३४
२९.	खानगाव	३०१९९००	४७७	१३३८	४१८	३१.२४
३०.	बोतार्डे	३०२०३००	४९३	१३३१	७२३	५५.३२
३१.	सोनावळे	३०१९९००	३९६	१३०४	१२२०	९३.५६
३२.	शिवली	३०१९३००	१२८	४३६	४०३	९२.४३
३३.	इंगळूण	३०१९८००	४८८	१२६८	१०३०	८१.२३
३५.	भिवाडे खु।।	३०१९५००	२८२	६३६	६०६	९५.२८
३५.	हातविज	३०१९६००	८२२	५८१	५७६	९९.१४
३६.	आंबे	३०१९७००	८०६	४१६	४०८	९८.०८
३७.	पिंपरवंडी	३०२११००	१९६	१०९	१०९	१००.००
३८.	सुकाळवेढे	३०२१२००	८७२	३८१	३५८	९३.९६
३९.	घंगाळेदरे	३०२००००	६२०	८०८	७६८	९५.०५
४०.	हिवरे त. मिन्हेर	३०२१०००	४७०	६२६	६०४	९६.४९
४१.	तांबे	३०१००००	१०२०	०	०	०.००
४२.	खिरेश्वर	३०१०१००	१५२३	८८१	७८८	८९.४४
४३.	कोल्हेवाडी	३०१०२००	७५७	७६७	६७८	८८.४०
४५.	कोपरे	३०१०३००	११६५	८८७	८५६	९६.५१
४५.	जांभुळशी	३०१०४००	४५०	३२३	३०१	९३.१९
४६.	मांडवे	३०१०५००	८१०	११२९	१०९०	९६.५५
४७.	मुथाळणे	३०१०६००	१५७५	८३५	७०९	८५.९१
४८.	आळू	३०१०८००	३३९	२६८	२००	७५.६३
४९.	पिंपळगाव जोगा	३०१०९००	११७०	२३२७	२७१	११.६५
५०.	भोईरवाडी	३०१०९००	०	७३२	७३२	१००.००
५१.	पांगरी तर्फे मढ	३०११९००	४३९	३७६	२	०.५३

५२.	बगाडवाडी	३०११५००	०	७०४	६६४	९५.३२
५३.	सांगणारे	३०११०००	१२०५	१५१०	१०३४	६८.४८
५५.	करंजाळे	३०११२००	५५९	८९९	५०४	५६.०६
५५.	खुबी	३०१११००	६११	५१८	३३८	६५.२८
५६.	तळेरान	३०११३००	१३३१	२३४६	२२०५	९३.९९
५७.	पारगाव तर्फे मढ	३०११४००	७५२	७२६	४०	५.५१
५८.	सितेवाडी	३०११६००	७७०	१५२२	७५५	४९.६१
५९.	मढ	३०११७००	१०३२	१६९८	७३	५.३०
६०.	वाटखळ	३०११८००	६३०	६१६	१३	२.११
६१.	कोळवाडी	३०१२०००	३१९	११४०	२९६	२५.९६
६२.	चिल्हेवाडी	३०१२३००	४२२	१३०८	३३१	२५.३१
६३.	आंबेगव्हाण	३०१२४००	२०४३	१३३३	६६७	५०.०४
६५.	पाचघरवाडी	३०१२५००	०	१०९६	६०७	५५.३८
६५.	खामगाव	३०१७५००	१२६७	२९९३	१०४८	३५.९५
६६.	गोद्रे	३०१६२००	१२१६	१६०७	१४६२	९०.९८
६७.	माणिकडोह	३०१८१००	५७८	६६५	३४६	५२.०३
६८.	सोमतवाडी	३०१२१४००	४३७	१४४०	९११	६३.२६
एकुण			४४६०९	६१७६२	४१२०२	६६.७१

संदर्भ : आदिवासी विकास विभाग, प्रकल्प अधिकारी, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प प्रकाशित पुस्तिका, पृ.क्र. ७-८

५.१२ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील आदिवासींची साक्षरता :

आदिवासी समाज हा दुर्गम व डोंगराळ भागात राहत असल्याने स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळातही काही दशके या दुर्गम व डोंगराळ भागात राहणाऱ्या आदिवासी समाजाकडे शैक्षणिकदृष्ट्या फारसे लक्ष दिले गेले नाही. असे दिसून येते. सन १९६१ ते २०११ या कालावधीतील भारतातील व महाराष्ट्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प स्तरावरील साक्षरतेचे प्रमाणे लक्षात घेतल्यास हे स्पष्ट होते.

तक्ता क्र. १
भारतातील आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण

(टक्केवारीमध्ये)

अ.नं.	जनगणना वर्ष	स्त्रिया	पुरुष	एकुण
१.	१९६१	३.९६	१३.८३	८.५३
२.	१९७१	४.८५	१७.६३	११.३०
३.	१९८१	८.०४	२४.५२	१६.३५
४.	१९९१	१८.१९	४०.६५	२९.६०
५.	२००१	३९.०२	५६.०८	४७.१०
६.	२०११	४९.३५	६८.५३	५८.९६

संदर्भ : www.mahatribal.gov.in

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९६१ मध्ये भारतात आदिवासींचे साक्षरतेचे प्रमाण अवघे ८.५३ टक्के इतके होते. सन २०११ साली ते ५८.९६ टक्के इतके झाले आहे. यावरून असे दिसून येते की, गेल्या पाच दशकात ५०.५३ इतकी वाढ आदिवासी साक्षरतेच्या प्रमाणात झाली आहे.

तक्ता क्र. २
महाराष्ट्रातील आदिवासी साक्षरतेचे प्रमाण

(टक्केवारीमध्ये)

अ.नं.	जनगणना वर्ष	स्त्रिया	पुरुष	एकुण
१.	१९६१	१.७५	१२.५५	७.२१
२.	१९७१	४.२१	१९.०६	११.१४
३.	१९८१	११.९४	३२.३८	२२.२९
४.	१९९१	२४.०३	४९.०८	३६.७७
५.	२००१	४३.०८	६७.०२	५५.२१
६.	२०११	५७.०२	७४.२७	६५.६४

संदर्भ : www.mahatribal.gov.in

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९६१ मध्ये महाराष्ट्रात आदिवासींचे साक्षरतेचे प्रमाण अवघे ७.२१ टक्के इतके होते. सन २०११ साली ते ६५.६४ टक्के इतके झाले आहे. यावरून असे दिसून येते की, गेल्या पाच दशकात ५८.४३ इतकी वाढ आदिवासी साक्षरतेच्या प्रमाणात झाली आहे.

तक्ता क्र. ३

घोडेगाव स्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प स्तरावरील आदिवासी साक्षरतेचे जिल्हावार प्रमाण

(टक्केवारीमध्ये)

अ.नं.	जिल्हा	१९८१	१९९१	२००१
१.	पुणे	२७.५०	४४.२७	६२.२१
२.	सातारा	२९.६६	५२.३८	६५.८५
३.	सांगली	४०.१९	५४.०५	७३.८६
४.	सोलापूर	३१.६४	४७.६९	६३.७९
५.	कोल्हापूर	३४.३६	६१.०६	७५.०५

संदर्भ : www.mahatribal.gov.in

५.१३ पुणे जिल्ह्याची भौगोलिक माहिती :

महाराष्ट्रात पुणे जिल्ह्याचे एक आगळे वेगळे असे स्थान आहे. महाराष्ट्रातील एकूण ३६ जिल्ह्यांमध्ये पुणे जिल्हा हा एक प्रगत जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. पुणे जिल्ह्याच्या उत्तरेस व पूर्वेस अहमदनगर जिल्हा, अग्नेयेस सोलापूर जिल्हा, दक्षिणेस सातारा जिल्हा, पश्चिमेस रायगड जिल्हा तर वायव्येस ठाणे जिल्हा आहे. जिल्ह्याचा पूर्व पश्चिम विस्तार सुमारे १७१ कि.मी. असून दक्षिण उत्तर विस्तार सुमारे १५५ कि.मी. आहे. क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने पुणे जिल्ह्याचा महाराष्ट्रात दुसरा क्रमांक लागतो.

- ५.१४.१ क्षेत्रफळ पुणे जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ १५६४२ चौ.किमी इतके आहे.
- ५.१४.२ पर्जन्यमान पुणे जिल्ह्यामध्ये पर्जन्यमान १५५ से.मी. इतके आहे.
- ५.१४.३ नद्या पुणे जिल्ह्यात मुळा, मुठा, इंद्रायणी, भीमा, कुकडी, घोड, मीना, पवना, मांडवी, कऱ्हा, भामा इत्यादी नद्या आहेत.
- ५.१४.४ पिके बाजरी, तांदूळ, ज्वारी, गहू, नाचणी, मका, हरभरा, उंस, मिरची,

- टोमॅटो, बटाटा, कांदे, अंजीर, सिताफळ, द्राक्ष, पेरू, डाळींब, केळी, आंबा, इ.पिके पुणे जिल्ह्यात घेतली जातात.
- ५.१४.५ हवामान पुणे जिल्ह्यातील हवामान उष्ण, कोरडे व आल्हाददायक आहे.
- ५.१४.६ धरणे पुणे जिल्ह्यात मुळशी, खडकवासला, पानशेत, वरसगाव, भाटघर, डिंभे, पिंपळगाव जोगा, चासकमान, इ.धरणे आहेत.
- ५.१४.७ लोकसंख्या पुणे जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या सन २००१ च्या जनगणनेनुसार ७२,३२,५५५ इतकी होती. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार पुणे जिल्ह्याची लोकसंख्या ९४,२६,९५९ (२०११ अंतरिम) इतकी आहे. जिल्ह्यात स्त्री पुरुषांचे प्रमाण १००० पुरुषांमागे स्त्रियांचे प्रमाणे ९१९ इतके आहे.
- ५.१४.८ साक्षरता पुणे जिल्ह्यातील एकूण साक्षरतेचे प्रमाण ८०.४५ टक्के इतके असून त्यामध्ये पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण ८८.३४ टक्के इतके आहे. तर स्त्रियांचे साक्षरतेचे प्रमाण ७१.९९ इतके आहे.
- ५.१४.९ तालुके पुणे जिल्ह्यात एकूण १४ तालुके असून त्यामध्ये जुन्नर, आंबेगाव (घोडेगाव), खेड (राजगुरुनगर), मावळ, मुळशी, वेल्हे, भोर, शिरूर, हवेली, पुणे शहर, पुरंदर (सासवड), दौंड, बारामती, इंदापूर हे १४ तालुके आहेत.
- ५.१४.१० राजकीय पुणे जिल्ह्यात विधानसभेचे दौंड वडगाव शेरी, पुरंदर, कोथरूड, खडकवासला, भोर, शिवाजीनगर, बारामती, शिरूर, इंदापूर, पर्वती, कसबापेठ, जुन्नर, मावळ, खेड-आळंदी, भोसरी, आंबेगाव, पुणे कॅन्टोन्मेंट (अ.जाती), हडपसर, पिंपरी, चिंचवड (अनु. जमाती) असे एकूण २१ पुनर्रचित विधानसभा मतदार संघ आहेत.

पुणे जिल्ह्यात एकूण ४ लोकसभा मतदार संघ आहेत. मावळ, पुणे, बारामती आणि शिरूर असे एकूण चार मतदार संघ आहेत.

५.१४ पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी समाजाची माहिती :

पुणे जिल्हा राजकारण, शेती, शिक्षण, सहकार, व्यापार, विज्ञान-तंत्रज्ञान, उद्योग-व्यवसाय, संस्कृती या सर्व क्षेत्रात अग्रेसर असलेल्या अशा या प्रगत जिल्ह्यामध्ये वर्षानुवर्षे डोंगरदऱ्यात व रानावनात राहणारा आदिवासी समाजही मोठ्या प्रमाणावर आहे. पुणे जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यात आदिवासी समाज आढळतो. पुणे जिल्ह्याच्या सन २००१ च्या जनगणनेनुसार एकूण लोकसंख्या ७२३२५५५ इतकी असून त्यापैकी अनुसूचित जमातींची लोकसंख्या २६१७२२ इतकी आहे. त्याचे एकूण लोकसंख्येशी असलेले प्रमाण ३.६२ टक्के इतके आहे.

पुणे जिल्ह्यातील तालुकावार आदिवासी लोकसंख्या

अ.क्र.	तालुका	एकूण लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्या	आदिवासी लोकसंख्येची एकूण लोकसंख्येशी टक्केवारी
१.	पुणे शहर	३३०४८८८	३६७०८	१.११
२.	हवेली	२४३५५८१	५०६७७	२.०८
३.	खेड	४५०११६	४९२९१	१०.९५
४.	आंबेगाव	२३५९७२	५०७०४	२१.४९
५.	जुन्नर	३९९३०२	८०९२२	२०.२७
६.	शिरूर	३८५४१४	१२०३०	३.१२
७.	दौंड	३८०४९६	९६७३	२.५४
८.	इंदापूर	३८३१८३	४७६६	१.२४
९.	बारामती	४२९६००	३९५७	०.९२
१०.	पुरंदर	२३५६५९	६०७६	२.५८
११.	भोर	१८६११६	५४१४	२.९१
१२.	वेलहे	५४५१६	२०३२	३.७३
१३.	मुळशी	१७१००६	७४१८	४.३४
१४.	मावळ	३७७५५९	२९२०८	७.७४
एकूण		९४२९४०८	३४८८७६	८५.०२

संदर्भ : महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, वार्षिक आदिवासी उपयोजना अहवाल २०१५-१६, पृ.क्र. ४२७.

पुणे जिल्ह्यात आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात (TSP) ६८,९४३ इतकी आदिवासी लोकसंख्या असून अतिरिक्त आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात (ATSP) ९७६ इतकी आदिवासी लोकसंख्या आहे. माडा (MADA) क्षेत्रात १२६२९ इतकी आदिवासी लोकसंख्या असून मिनीमाडा (Mini MADA) क्षेत्रात ४९६२ इतकी आदिवासी लोकसंख्या आहे. आदिवासी उपयोजना बाह्यक्षेत्रात (OTSP) १७४२१२ इतकी लोकसंख्या आहे.

५.१५ आदिवासी विकासासाठी स्थापन केलेल्या विविध महामंडळाची माहिती

आदिवासींच्या विकासासाठी एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यरत आहेत. त्याचबरोबर महाराष्ट्र शासनाने आदिवासींच्या विकासासाठी काही महामंडळेही स्थापन केली आहेत. या महामंडळाकडूनही काही योजना राबवून त्यांचा विकास अधिक कसा करता येईल असा दृष्टिकोन ठेवण्यात आल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाजाला शोषणातून मुक्त करण्यासाठी व उद्योग व्यवसायासाठी अर्थसहाय्य करण्यासाठी महामंडळे स्थापन करून आदिवासींच्या विकासाला चालना देण्याच्या हेतूने ही महामंडळे स्थापन करण्यात आली आहेत ती खालीलप्रमाणे :

५.१५.१. महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ मर्यादित नाशिक :

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ हे महाराष्ट्र राज्य सहकारी संस्था, अधिनियमान्वये सन १९७२ साली स्थापन करण्यात आले आहे. या महामंडळाची उद्दिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

१. एकाधिकारी खरेदी योजनेअंतर्गत आदिवासी भागात कृषीमाल व गौण वनोत्पादनाची खरेदी व विक्री करणे.

२. शासन, सार्वजनिक संस्था आणि महामंडळे यांच्या वतीने आदिवासी भागात एजन्सी तत्त्वावर विकास कार्यक्रमाचे व्यवस्थापन करणे.
३. आदिवासी कुटुंबांना खावटी कर्जाचे वाटप करणे.
४. आर्थिक उत्पादनाच्या योजनांना कर्ज देणे.
५. आदिवासींच्या सर्वसामान्य विकासासाठी शासनाने सोपविलेले कोणतेही कार्यक्रम राबविणे.
६. आदिवासी क्षेत्रात रोजगाराचे कार्यक्रम विकसित करणे.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ हे बहुउद्देशीय आदिवासी सहकारी संस्थांची शिखर संस्था म्हणून काम करते. ग्रामस्तरावरील सहकारी संस्था ह्या एकाधिकार खरेदी, खावटी कर्ज वाटप इत्यादी योजनांसाठी आदिवासी विकास महामंडळाचे सब एजंट म्हणून काम करतात. राज्य शासनाकडून महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळाला व्यवस्थापकीय अनुदान आणि तोटा भरपाई इ. स्वरूपात आर्थिक सहाय्य मंजूर केले जाते.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळ खालील योजना राबवित आहे.

१. एकाधिकार खरेदी
२. खावटी कर्ज वाटप
३. राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती वित्तीय महामंडळ याखाली स्वयंरोजगार योजनांची अंमलबजावणी
४. कर्ज योजना
५. शासकीय आश्रमशाळांना दैनंदिन गरजेच्या वस्तू पुरविणे.
६. मोटारपंप आणि इंजिन पंप यांचा पुरवठा करणे.
७. फिरती ग्राहक दुकाने चालविणे.
८. आश्रमशाळांना पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करणे इ. योजना राबवित आहे.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळास आर्थिक सहाय्य म्हणून ७००.०० लाख इतका नियतव्यय २००७-०८ च्या आदिवासी विकास योजनेत निश्चित करण्यात आला आहे. राष्ट्रीय

अनुसूचित जमाती वित्तीय महामंडळ यांच्याकडून मिळणाऱ्या कर्जामधून आदिवासींसाठी विविध प्रकल्प राबविण्यासाठी आदिवासी विकास मंडळाची भूमिका अधिक अर्थपूर्ण राहिली आहे.

५.१५.२ शबरी आदिवासी विकास महामंडळ

(Shabari Tribal Development Corporation) :

महाराष्ट्र शासनाने १५/१/१९९९ रोजी शबरी महामंडळाची स्थापना केली राज्यातील अनुसूचित जमातीचे घटकांचे आर्थिक जीवनमान सुधारण्यासाठी त्यांना मुदतकर्ज, मार्जिनमनी कर्ज, ब्रीज फायनान्स इ. व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण यांच्या माध्यमातून स्वयंरोजगाराची साधने निर्माण करणे असे महामंडळाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. या महामंडळाची महाराष्ट्रात एकूण १२ कार्यालये आहेत. नाशिक, जव्हार, नंदुरबार, यावल, जुन्नर, धारणी, यवतमाळ, किनवट, नागपूर, देवरी, चिमूर, गडचिरोली इत्यादी या विभागातून अनेक प्रकारच्या योजना आदिवासींसाठी राबविल्या जात असून आदिवासींचा विकास करणेसाठी आवश्यक अशी वाटचाल या योजनेअंतर्गत केली जात आहे.

शबरी विकास महामंडळामार्फत प्रामुख्याने अनुसूचित जमाती वित्त व विकास महामंडळ, नवी दिल्ली पुरस्कृत मुदत कर्ज योजना, अनुसूचित जमाती वित्त व विकास महामंडळ पुरस्कृत महिला सशक्तीकरण योजना तसेच राष्ट्रीयकृत बँकेच्या सहकार्याने मुदत कर्ज योजना इत्यादी योजना राबविण्यात येतात.

● महामंडळातर्फे राबविण्यात येत असलेल्या योजना :

१. राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती वित्त व विकास महामंडळ नवी दिल्ली (एन.एस.टी.एफ.डी.सी.) पुरस्कृत मुदत कर्ज योजना.
२. एन.एस.टी.एफ.डी.सी. नवी दिल्ली पुरस्कृत महिला सशक्तीकरण कर्ज योजना.
३. शबरी महामंडळ स्वनिधीमधून २५,०००/- कर्ज रकमेपर्यंतच्या योजना.
४. राष्ट्रीयकृत बँक सहकार्याने कर्ज योजना.

५.१५.३ आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था

(Tribal Research & Training Institute):

आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेची स्थापना सन १ मे १९६२ रोजी पुणे येथे करण्यात आली आहे. आदिवासींच्या आर्थिक जीवनाशी निगडीत सर्वसामान्य आणि विशिष्ट कार्यक्रमाच्या बाबतीत संशोधन करणे, आदिवासींच्या जीवनाबाबत माहिती गोळा करणे आणि आदिवासींच्या विकासाच्या योजनांचे मूल्यांकन व संनियंत्रण करणे, शासकीय व अशासकीय प्रतिनिधींसाठी प्रशिक्षण कार्यक्रम आखणे या उद्देशासाठी आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्थेची स्थापना करण्यात आली आहे.

या संस्थेकडून मुख्यत्वेकरून संशोधन, एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यक्रम, प्रशिक्षण, प्रकाशने, ग्रंथालय, वस्तुसंग्रहालये, तसेच आदिवासींच्या संस्कृतीवर लघुपट तयार करणे, अनुसूचित जमातीच्या उमेद्वारांनी सादर केलेल्या जमाती प्रमाणपत्रांची तपासणी करणे इत्यादी कार्यक्रम संस्थेमार्फत पार पाडले जातात.

५.१६ आदिवासी समाजापुढील समस्या :

भारतात आदिवासी दुर्गम व डोंगराळ भागात राहत असल्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागते. देशात वेगवेगळ्या भागात राहणाऱ्या आदिवासींच्या समस्या व त्यातून उद्भवणारे प्रश्न त्यांचे स्वरूप विभागपरत्वे भिन्न-भिन्न असले तरी बऱ्याच समस्यांमध्ये साम्यही आढळून येते. महाराष्ट्रातील आदिवासींमध्ये आढळणाऱ्या समस्या मात्र सारख्या असल्या तरी क्षेत्रवार विशिष्ट समस्येची तीव्रता कमी जास्त प्रमाणात आढळते. महाराष्ट्रातील आदिवासींच्या समस्यांची माहिती खालीलप्रमाणे :

५.१६.१ रस्त्यांचा अभाव :

आदिवासी समाज दूर पर्वतात, दुर्गम भागात, डोंगराळ प्रदेशात राहत असल्यामुळे अथवा वसतीस्थानाची दुर्गमता लक्षात घेता दीर्घकाळ रस्त्यांचा अभाव राहिला आहे. त्यामुळे त्यांचा बाह्य

जगाशी संपर्क फार मोठ्या प्रमाणात होऊ शकला नाही. त्याचा परिणाम त्यांच्या विकासावर झाल्याचे दिसून येते.

५.१६.२ आदिवासी बोलीभाषा :

आदिवासींच्या बोलीभाषा वेगवेगळ्या आहेत. प्रत्येक आदिवासी जमातीची वेगळी बोलीभाषा असते. मात्र या बोलीभाषांचे ज्ञान बाह्य संस्कृती प्रवाहातील लोकांना नसल्यामुळे आदिवासी लोक आणि इतर लोक यांच्या विचारात देवाण-घेवाण किंवा संवाद चांगल्यारितीने होत नसल्यामुळे त्यांच्या प्रगतीत अडथळा निर्माण होतो.

५.१६.३ अज्ञान व निरक्षरता :

आदिवासी स्त्री-पुरुषामध्ये अज्ञान व निरक्षरता मोठ्या प्रमाणावर आहे. देशाला जेव्हा स्वातंत्र्य मिळाले तेव्हा या समाजात जेमतेम ७ ते ८ % साक्षरता होती. स्त्रियांच्या साक्षरतेचे प्रमाण तर अत्यल्प होते. त्यामुळे त्यांचे शोषण झाले. अंधश्रद्धाही वाढल्या, आहार-विहार, स्वच्छता, औषधोपचार, इ. गोष्टींपासून ते बराच काळ दूर राहिले आहे. आज शाळा-महाविद्यालयांमुळे साक्षरतेचे प्रमाणे वाढले असले तरी दीर्घकाळापासून आदिवासींना ही समस्या भेडसावत असल्याचे दिसून येते.

५.१६.४ अंधश्रद्धा :

अंधश्रद्धा ही आदिवासींपुढील एक प्रमुख समस्या आहे. अज्ञान आणि निरक्षरतेमुळे अंधश्रद्धा मुळ धरून राहिल्या. त्यामुळे विकासाचा स्पर्श होण्यास दीर्घकाळ लागला. आजही हा समाज थोडाफार बदलला असला तरी रूढी, परंपरा व अंधश्रद्धा या गर्तेत तो अडकलेला दिसून येतो. आज काही प्रमाणात त्याचा पगडा कमी झाला असला तरी त्यांच्या विकासात दीर्घकाळ एक अडथळा म्हणून अंधश्रद्धा राहिल्या आहेत. आजही आदिवासींपुढील एक समस्या म्हणून अंधश्रद्धेकडे पाहिले जाते.

५.१६.५ व्यसनाधीनता :

व्यसनाधीनता ही आदिवासी समाजापुढील एक प्रमुख समस्या आहे. आजही या समस्येतून आदिवासी समाजाची फारशी सुटका झालेली दिसत नाही. तंबाखू खाणे, बिड्या ओढणे, चिलीम पिणे, मोहाची-गुळाची दारू करून पिणे, ताडी पिणे ह्या आदिवासींच्या परंपरागत सवयी आहेत. यामुळे त्यांच्या आरोग्यावर मोठा परिणाम झाल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाजाची आजही व्यसनातून फारशी सुटका झालेली नाही, असे दिसून येते.

५.१६.६ शुद्ध पाण्याचा अभाव :

अनेक आदिवासी गावांमध्ये, वाड्या वस्त्या, पाडे इ. ठिकाणी शुद्ध पिण्याच्या पाण्याची सोय नाही. शुद्ध पाणी पिण्याबद्दलची जागृतीही फारसी नव्हती. त्यामुळे आदिवासींना सतत आजाराला सामोरे जावे लागत असे. आजही ही समस्या थोडी फार सुटली असली तरी अनेक दुर्गम भागात ही समस्या दिसून येते. पावसाळ्यात गढूळ पाणी तर उन्हाळ्यात वनवन फिरून अशुद्ध पाण्यावर गुजरान अशी परिस्थिती दिसून येते. याचा परिणाम त्यांच्या राहणीमानावर व आरोग्यावर होताना दिसून येतो.

५.१६.७ आदिवासींचे विस्थापन आणि पुनर्वसन :

धरणे व सिंचन प्रकल्प आदिवासी भागात बांधले गेल्याने व बांधले जात असल्याने मोठ्या प्रमाणावर आदिवासींचे विस्थापन होऊन त्यांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न हा नेहमी ऐरणीवर असतो. अनेक वर्षे आदिवासी समाजाला न्याय मिळत नाही. त्यांचे विस्थापन आणि पुनर्वसन हा प्रश्न आजही अनेक आदिवासी भागात दिसून येतो.

५.१६.८ बेरोजगारीची समस्या :

आदिवासी हा परंपरागत जीवन जगत असताना जंगलातील शिकार, शेती, जंगलातील वनौपज परंपरागत हस्तकौशल्यावर आपली उपजीविका करीत असे. त्यांच्यापुढे रोजगाराचा फारसा प्रश्न नव्हता पण कालांतराने आदिवासी समाजापुढे बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. शिकार करणे बंद झाले,

वनौपजाची उपलब्धता कमी झाली, शेतीतून मिळणारे उत्पन्नही निश्चित स्वरूपाचे नाही, जंगलातील हक्कावरही बंधने आली, इ. मुळे आदिवासींपुढे बेरोजगारीचा प्रश्न निर्माण झाला आहे. बेरोजगारीची समस्या भेडसावत असल्याचे दिसून येते.

५.१६.९ दारिद्र्याची समस्या :

आदिवासी लोक हे अत्यल्प गरजा असल्याने त्यांच्याकडे अन्नधान्य साठे, द्रवसंचय, वस्तूसंचय करणे यामागे ते लागत नाहीत. वस्तुविनिमयाची पद्धत ही देवाण-घेवाणीची असते परंतु कालांतराने बाह्य संस्कृतीतील व्यापारी दुकानदार, सावकार यांचा प्रवेश आदिवासी भागात झाला. त्यामुळे आदिवासींच्या शोषणाला प्रारंभ झाला. जमीनदार, सावकार, मालगुजारदार यांनी आदिवासींच्या जमिनी बळकावल्या. जंगलतोड करून त्यांच्या अर्थव्यवस्थेवर अतिक्रमण केले. यातून आदिवासींची आर्थिक परिस्थिती खालावत गेली. त्यामुळे त्यांचे दारिद्र्य वाढले. आजही दारिद्र्याची समस्या कमी झालेली दिसत नाही.

५.१६.१० आरोग्याची समस्या :

आदिवासींची आरोग्याची समस्या महत्त्वाची समस्या राहिली आहे. त्यांची ही समस्या त्यांच्या अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता व आर्थिक मागासलेपण यांच्याशी निगडीत आहे. शुद्ध पाण्याचा अभाव, पाणवट्यावरील अस्वच्छता, पावसाळ्यात गढुळ पाण्यातून फैलावणारे रोग (उदा. काविळ, डायरिया इ.) इ.मुळे आदिवासींची आरोग्याची समस्या नेहमीच राहिली आहे. जीवनसत्त्वयुक्त आहाराची कमतरता, व्यसनाधीनता, अल्पवयात मुलींचे विवाह, कुपोषण इ. मुळे आदिवासी समाजाच्या आरोग्याचा प्रश्न नेहमीच ऐरणीवर राहिला आहे. अलिकडील काळात प्राथमिक आरोग्य केंद्राची सुविधा व आरोग्याविषयी जनजागृती यामुळे ही समस्या काही प्रमाणात कमी झाली असली तरी आजही आदिवासी समाजापुढील आरोग्याची समस्या एक प्रमुख समस्या म्हणून आहे.

५.१६.११ शोषणाची समस्या :

आदिवासी हे वर्षानुवर्षे विविध प्रकारच्या शोषणाचे बळी ठरले आहेत. पूर्वी आदिवासींचे शोषण सावकार, मालगुजार यांनी केले. तदनंतर फिरते व्यापारी, दुकानदार, वनखात्यातले अधिकारी यांच्याकडून शोषण झाल्याचे दिसून येते. वस्तू विनिमयाच्या व्यवहारातून आदिवासींची आर्थिक लूट करणे, वारेमाप भावाने वस्तू विकणे, कर्ज देऊन गैरवाजवी व्याज वसूल करणे, बिगार व वेठबिगार करून घेणे असे विविध प्रकार शोषणाचे आढळून येतात. अलिकडील काळात आदिवासी भागात शिक्षणाचा प्रसार झाल्यामुळे व आदिवासी समाजात जागृती वाढल्याने काही प्रमाणात शोषण कमी झाले असले तरी आजही आदिवासी समाज शोषणाच्या विळख्यातून मुक्त झालेला नाही, असे दिसून येते.

५.१६.१२ कुपोषणाची समस्या :

आदिवासी भागात आजही कुपोषणाची समस्या आहे. काही भागात जास्त प्रमाणात तर काही भागात कमी प्रमाणात कुपोषण असले तरी ही समस्या पुर्णतः नाहीशी झालेली नाही. आजही काही आदिवासी भागात कुपोषणामुळे बालमृत्यूचे प्रमाणही आहे. महाराष्ट्र शासनाने न्यायालयात दिलेल्या तपशिलाप्रमाणे सन १९९६ मध्ये ६ वर्षाखालील बालकांच्या मृत्यूंची संख्या तब्बल १०७५ इतकी होती.^९ यावरूनही या समस्येचे गांभीर्य लक्षात येते. अलिकडील काळात शासनाने आदिवासी भागात पुरविलेल्या आरोग्याच्या सुविधा, माता-बालसंगोपन योजना राबवून दिलेले लक्ष, सकस आहार पुरवठा यामुळे आजही कुपोषणाची समस्या काही प्रमाणात कमी झाली असली तरी कुपोषणाची समस्या आदिवासी समाजाच्या जीवनाचा एक अविभाज्य घटक बनली आहे.

वरील काही प्रमुख समस्येबरोबरच वेठबिगारी, एकाकीपणा, अनिष्ट प्रथांचा शिरकाव, जमिनीचे हस्तांतरण, घरांची समस्या, जमिनीच्या खाते फोडीची समस्या, इ. अनेक समस्या आज आदिवासी समाजासमोर असल्याचे दिसून येते. अलिकडील काळात शासन व सेवाभावी संस्थांच्या माध्यमातून आदिवासी समाजापुढील समस्या दूर करण्याचे प्रयत्नही मोठ्या प्रमाणावर केले जात आहेत.

५.१७ सारांश :

आदिवासी विकास विभागाच्या संरचनेचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येते की, या विभागाच्या शेवटच्या स्तरावर एकात्मिक आदिवासी प्रकल्पाचे स्थान आहे. प्रत्यक्षात आदिवासी विकास विभागाकडून ज्या आदिवासींच्या विकासासाठी विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जाते ती या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाकडून केली जाते. त्यामुळे या प्रकल्पास एकुण प्रशासकीय संरचनेत महत्त्वाचे स्थान आहे.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्र शासन, आदिवासी विकास विभाग, माहिती पुस्तिका, २०११-१२, पृ.क्र. १२
२. महाराष्ट्र शासन, वार्षिक आदिवासी विभाग, मुंबई, वार्षिक आदिवासी उपयोजना अहवाल २००६-०७, पृ.क्र. १.
३. Dr. Tribhuwan Robin, Executive Secretary & Tribal Dept. Govt. of Maharashtra, Page No. १८.
४. Goswami Constitutional Safe Gards for S.C. & S.T., P. १२०.
५. काळे बी.आर., संदर्भ प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २०१४, पृ. क्र. ७५
६. तिकोणे पी.आर., आदिवासी संशोधन पत्रिका, सप्टेबर १९९९, पृ.क्र. ७९
७. देवगावकर एस.जी., आदिवासी विकास प्रशासन, श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, प्रथमावृत्ती, २०११, पृ.क्र. १३६

-----***-----

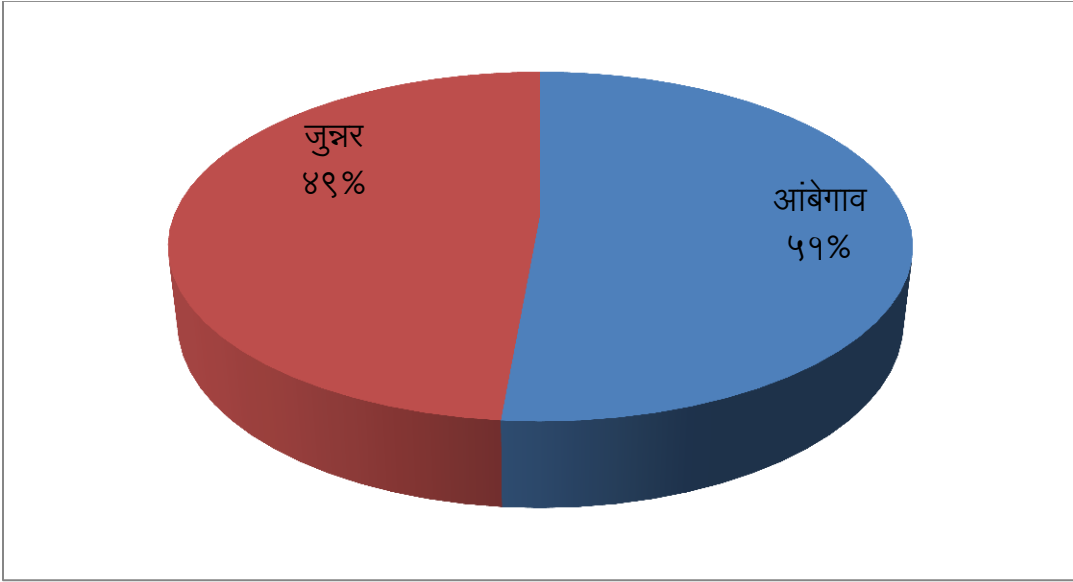
प्रकरण सहावे माहितीचे संकलन व विश्लेषण

६.१ प्रास्ताविक

प्रस्तुत शोधप्रबंधातील मागील प्रकरणांमध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी आदिवासीबाबतच्या संकल्पना व त्यांच्या विकासाच्या विविध योजना याबाबत मांडणी केली आहे. सदर संशोधन ज्या पुणे जिल्ह्यापुरते मर्यादित आहे त्यातील आदिवासी प्राबल्य असलेल्या आंबेगाव व जुन्नर तालुक्यातील आदिवासींचे आर्थिक व सामाजिक व योजनांच्या दृष्टीने सर्वेक्षण करून प्राथमिक माहितीचे संकलन करण्यात आले. या दोन्ही तालुक्यातील एकूण २८२ लाभार्थी आदिवासींचे प्रश्नावलीच्या सहाय्याने सर्वेक्षण करण्यात आले. त्या सर्वेक्षित माहितीचे विश्लेषण या प्रकरणात करण्यात आले आहे. एकूण लाभार्थींचा तालुकानिहाय विचार करता आंबेगाव तालुक्यातील एकूण लाभार्थी हे १४५ असून त्यांचे प्रमाण ५१.४% आहे. तर जुन्नर तालुक्यातील लाभार्थी १३७ असून त्यांचे प्रमाण ४८.६% आहे. याचाच अर्थ पुणे जिल्ह्यातील या दोन्ही तालुक्यातील सर्वेक्षित आदिवासींचे प्रमाण हे सारखेच जवळपास पन्नास टक्के आहे. तक्ता क्र. ६.१ मध्ये याबाबतची आकडेवारी मांडली आहे.

तक्ता क्र. ६.१
तालुकानिहाय लाभार्थी

तालुका	लाभार्थी	टक्केवारी
आंबेगाव	१४५	५१.४०
जुन्नर	१३७	४८.६०
एकूण	२८२	१००.००

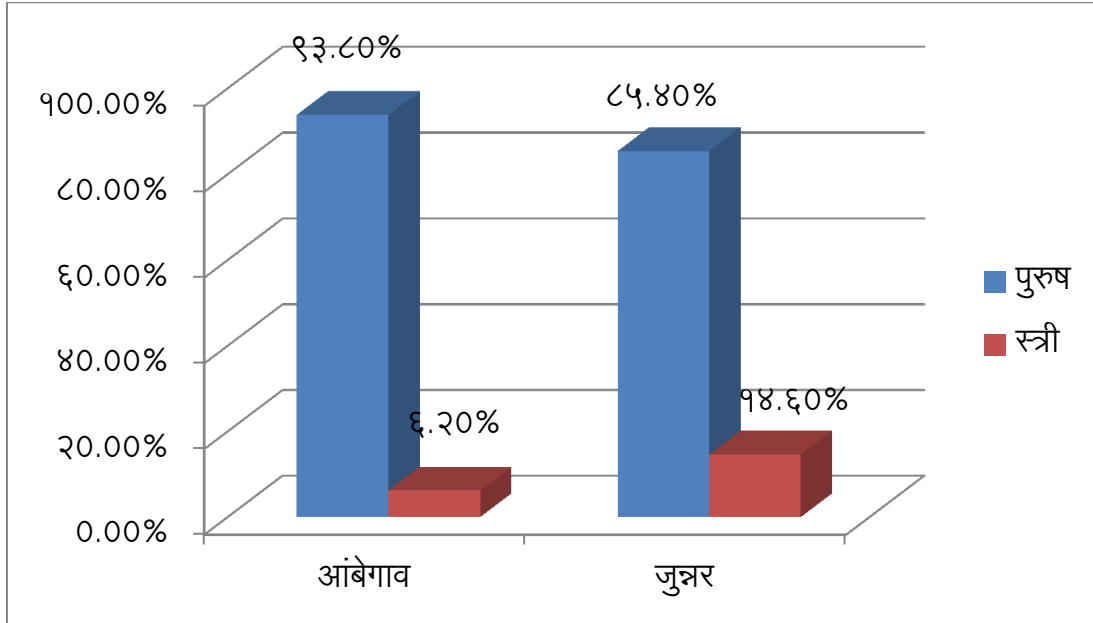
स्त्री-पुरुष याबाबतची धारणा समाजाच्या वेगवेगळ्या स्तरावर वेगवेगळी असल्याचे दिसून येते. आदिवासी समाजामध्ये स्त्री-पुरुष समानता ही इतर स्तरातील म्हणजेच बिगर आदिवासी समाजापेक्षा अधिक चांगल्या प्रकारची दिसून येते. स्त्री लाभार्थी व पुरुष लाभार्थी यांच्या कार्यपद्धती व योजनेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा योजनेच्या यशस्वीतेवर परिणाम करित असतो. म्हणूनच तक्ता क्र. ६.२ मध्ये लाभार्थींचे लिंगभेदानुसार वर्गीकरण मांडण्यात आले आहे.

तक्ता क्र. ६.२

लिंग भेदानुसार तालुक्यातील लाभार्थींचे वर्गीकरण

तालुका	लिंग		एकूण
	पुरुष	स्त्री	
आंबेगाव	१३६ (९३.८०)	९ (६.२०)	१४५ (१००)
जुन्नर	११७ (८५.४०)	२० (१४.६०)	१३७ (१००)
एकूण	२५३ (८९.७२%)	२९ (१०.२८%)	२८२ (१००%)

(टीप : कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

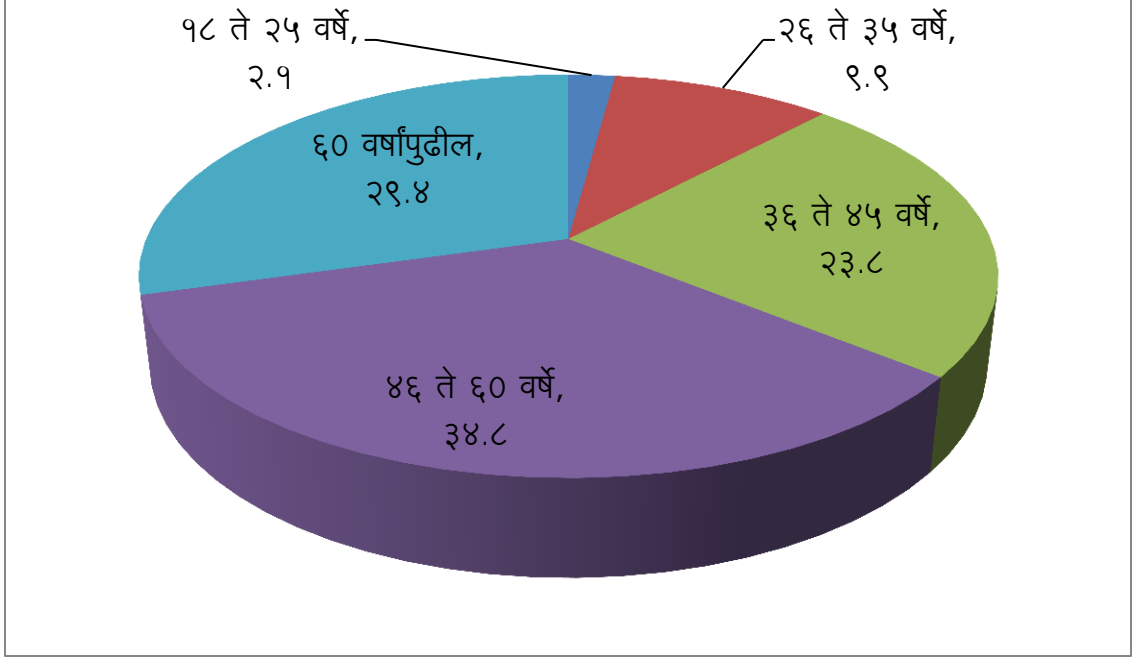
तक्ता क्र. ६.२ नुसार असे दिसून येते की, दोन्ही तालुक्यांमध्ये स्त्री लाभार्थींचे प्रमाण हे पुरुषांपेक्षा कमी आहे. दोन्ही तालुक्यांची तुलना करता आंबेगाव तालुक्यात स्त्री लाभार्थींचे प्रमाण सर्वात कमी आहे. स्त्री लाभार्थींचे प्रमाण कमी असण्याची कारणमीमांसा करता असे लक्षात आले की शासकीय योजनांच्या लाभासाठी लाभार्थींच्या नावावर जमीन व इतर मालमत्ता असणे

आवश्यक असते व पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये जमीन, घरे इ. मालमत्ता ही बहुतांशी पुरुषांच्याच नावावर असल्याने स्त्री लाभार्थींचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते.

व्यक्तीची कार्यक्षमताही वयोमानानुसार भिन्न भिन्न असते. साधारणतः मनुष्यबळाचे अवलंबित लोकसंख्या व कार्यक्षम मनुष्यबळ असे वर्गीकरण केले जाते. १८ ते ६० या वयातील लोकसंख्या ही उत्पादक लोकसंख्या म्हणून संबोधिली जाते व बालवयातील व निवृत्त वयोगटातील लोकसंख्या ही कमी कार्यक्षम म्हणून अवलंबित लोकसंख्या मानली जाते. सर्वेक्षित लाभार्थींमध्ये कार्यक्षम लाभार्थी किती प्रमाणात आहेत हे शोधण्यासाठी या लाभार्थींचे वयोमानानुसार वर्गीकरण करून सदर आकडेवारी तक्ता क्र. ६.३ मध्ये मांडण्यात आली आहे. या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, लाभार्थींचे किमान वय २० वर्षे व कमाल वय ९० वर्षे आहे. मात्र सरासरी वय हे ५२ वर्षे इतके आहे. मात्र उत्पादक लाभार्थींचे किंवा कार्यक्षम लाभार्थींचे प्रमाण हे सर्वाधिक असल्याचे दिसून येते. वय वर्षे २६ ते ६० या वयोगटात १९३ लाभार्थी असून त्यांचे एकूण लाभार्थींशी असणारे प्रमाण हे ६८.५% आहे. याचाच अर्थ केवळ ३१.५% लाभार्थी हे २६ वयापेक्षा कमी व ६० वर्षापेक्षा जास्त वयाचे आहेत. याचाच अर्थ असा की आदिवासी विकास प्रकल्पातील बहुतेक योजना या उत्पादक वयोगटासाठी मिळालेल्या आहेत ही एक समाधानाची बाब आहे.

तक्ता क्र. ६.३
वयानुसार लाभार्थींचे वर्गीकरण

अ.क्र	वयोगट	प्रमाण	टक्केवारी
१	१८ ते २५ वर्षे	६	२.१
२	२६ ते ३५ वर्षे	२८	९.९
३	३६ ते ४५ वर्षे	६७	२३.८
४	४६ ते ६० वर्षे	९८	३४.८
५	६० वर्षांपुढील	८३	२९.४
	एकूण	२८२	१००.०
	सरासरी वय		५२
	कमीत कमी		२०
	जास्तीत जास्त		९०

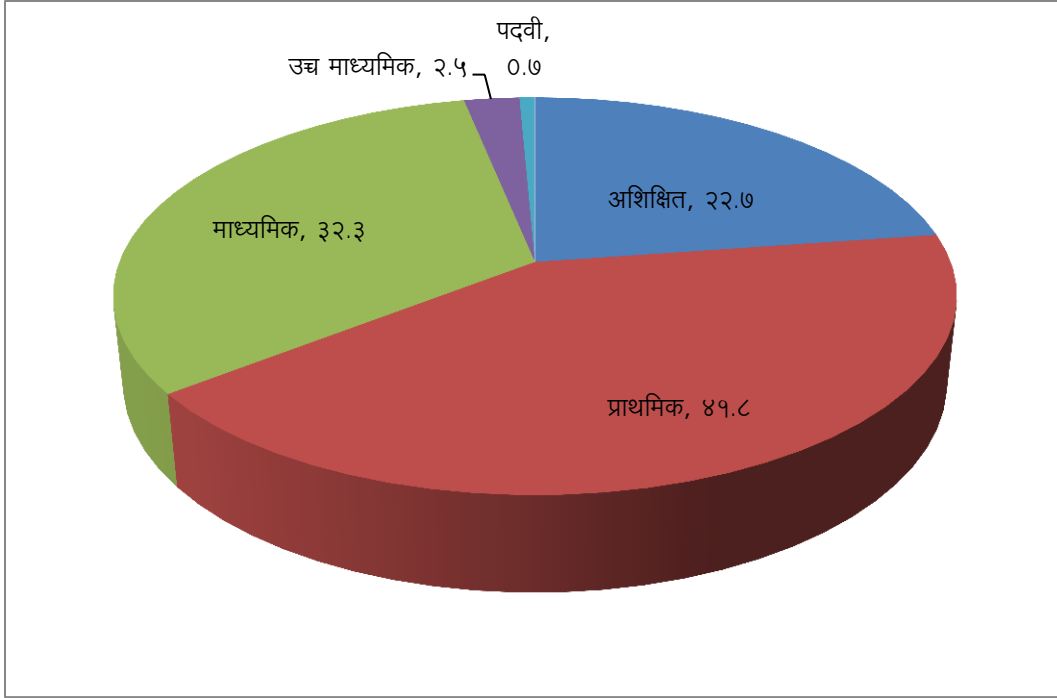

कर्ती लोकसंख्या हा उत्पादकतेचा जसा घटक आहे त्याप्रमाणेच विकासाचे जे अनेक घटक युनेस्को - युनो आणि जागतिक बँकेने मान्य केलेले आहेत. त्यापैकी एक घटक म्हणजे मानव विकास निर्देशांक होय (Human Development Index) या मानव विकास निर्देशांकाच्या मोजमापातील महत्वाच्या उपघटकांमध्ये आरोग्य व सरासरी आयुर्मानाबरोबर शिक्षण आणि प्रौढ शिक्षण यांचा समावेश आहे. शिक्षण आणि कौशल्ये हे विकासासाठीचे महत्वाचे घटक असल्याने लाभार्थींची शैक्षणिक पातळी लक्षात घेवून त्यांचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ६.४ मध्ये दिलेले आहे.

तक्ता क्र. ६.४

शैक्षणिक पातळी लाभार्थी वर्गीकरण

अ.क्र	शैक्षणिक पातळी	प्रमाण	टक्केवारी
१	अशिक्षित	६४	२२.७
२	प्राथमिक	११८	४१.८
३	माध्यमिक	९१	३२.३
४	उच्च माध्यमिक	७	२.५
५	पदवी	२	०.७
	एकूण	२८२	१००.०

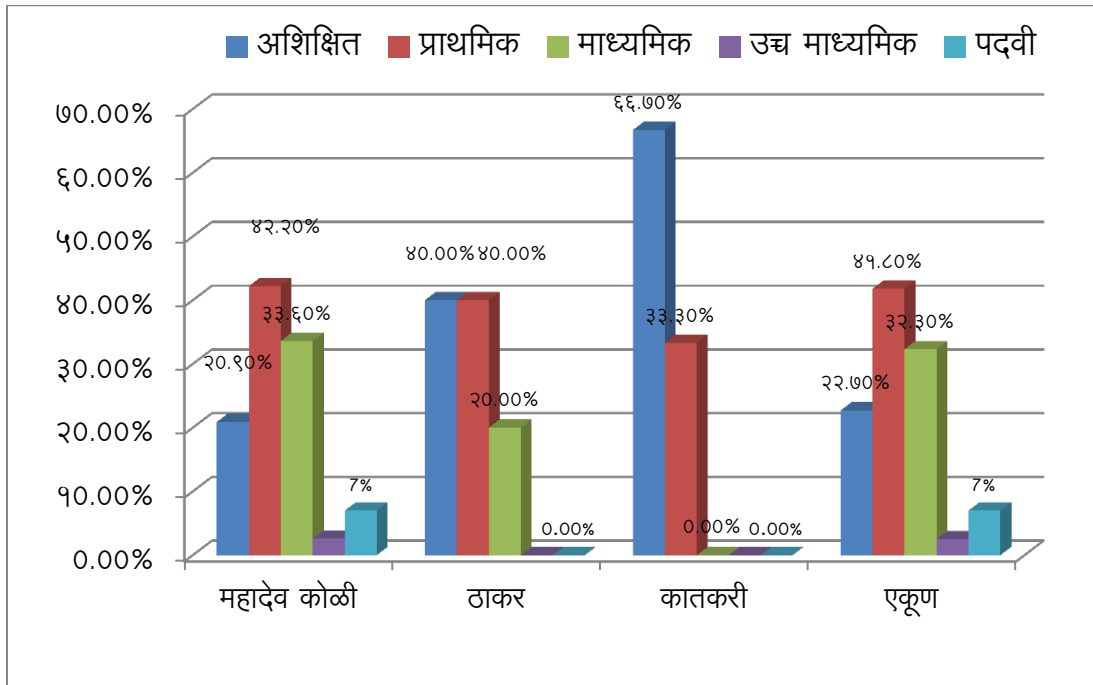

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, लाभार्थी मध्ये प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षण झालेल्यांचे प्रमाण सर्वाधिक (७४%) आहे. तर उच्च माध्यमिक व पदवीधरांचे प्रमाण हे केवळ ३.२% आहे. अशिक्षित लाभार्थींची संख्या ६४ असून त्यांचे प्रमाण हे २३% आहे. याचाच अर्थ अजूनही आदिवासींमध्ये निरक्षरतेचे प्रमाण बऱ्यापैकी आहे. शिक्षणाची पातळी ही प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणापर्यंतच सीमित झाल्याचे दिसते. एकूण लाभार्थी आदिवासींची विभागणी ही वेगवेगळ्या तीन उप-जमातींमध्ये झाल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये महादेव कोठी (२६८) ९५% तर ठाकर (२%) व कातकरी (३%) यांचा समावेश आहे. हे वर्गीकरण तक्ता क्र. ६.५ मध्ये दर्शविले आहे.

तक्ता क्र. ६.५
उपजमातीनिहाय शैक्षणिक लाभार्थी वर्गीकरण

शैक्षणिक पातळी	उप-जमाती			
	महादेव कोळी	ठाकर	कातकरी	एकूण
अशिक्षित	५६	२	६	६४
	(२०.९%)	(४०.०%)	(६६.७%)	(२२.७%)
प्राथमिक	११३	२	३	११८
	(४२.२%)	(४०.०%)	(३३.३%)	(४१.८%)
माध्यमिक	९०	१	०	९१
	(३३.६%)	(२०.०%)	(०.०%)	(३२.३%)
उच्च माध्यमिक	७	०	०	७
	(२.६%)	(०.०%)	(०.०%)	(२.५%)
पदवी	२	०	०	२
	(७%)	(०.०%)	(०.०%)	(७%)
एकूण	(२६८)	(५)	९	२८२

(टीप : कंसातील आकडे शेकडा प्रमाण दर्शवितात.)

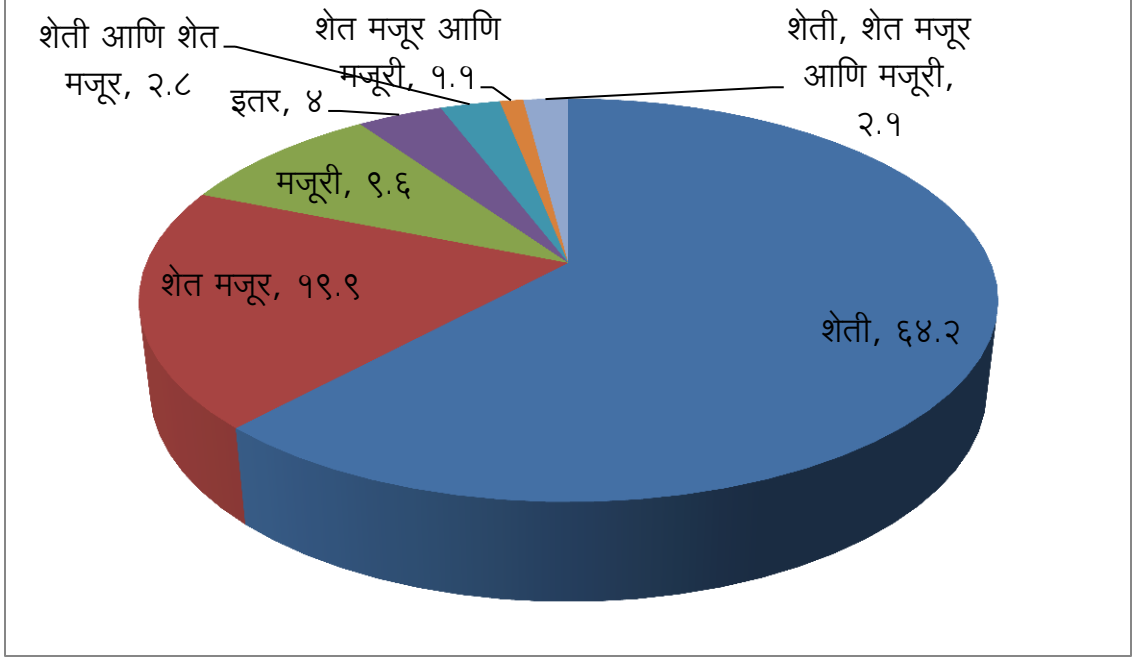
या उपजातीमध्ये शिक्षणाचे प्रमाण कसे आहे हे तपासले असता, सर्वच जमातीमध्ये कमी-अधिक प्रमाणात हीच स्थिती आहे. मात्र ठाकर व कातकरी समाजामध्ये अशिक्षितांचे प्रमाण जास्त आहे. त्यातही कातकरीमधील निरक्षरता सर्वाधिक ६६.७% आहे. म्हणूनच आदिवासींच्या सर्वच उप जमातीमध्ये उच्च शिक्षणाचे प्रमाण वाढविण्यास खूपच वाव आहे. त्यातूनच त्यांना त्यांच्या लाभांच्या योजनांची माहिती मिळू शकेल व त्याचा ते लाभ घेतील. याशिवाय कातकरी समाजातील निरक्षरता हा प्रश्न गंभीर असल्याने त्यांचेसाठी साक्षरता व प्रौढ शिक्षणाच्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करण्याची गरज लक्षात येते.

शिक्षण, कौशल्य, व्यवसाय, उद्योग आणि विकास यांचा सहसंबंध असतो. आदिवासी एकात्मिक विकास योजनांचे लाभ मिळण्यापूर्वी आदिवासींची व्यवसायानुसार स्थिती काय होती याचा आढावा प्राप्त व्हावा म्हणून लाभार्थींचे आदिवासी विकास योजना लाभापूर्वीचे व्यवसायिक वर्गीकरण तक्ता क्र. ६.६ मध्ये केले आहे.

तक्ता क्र. ६.६
लाभार्थींचे व्यवसायानुसार वर्गीकरण

अ.क्र.	व्यवसाय	प्रमाण	टक्केवारी
१	शेती	१८१	६४.२
२	शेत मजूर	५६	१९.९
३	मजूरी	२७	९.६
४	इतर	१	४
५	शेती आणि शेत मजूर	८	२.८
६	शेत मजूर आणि मजूरी	३	१.१
७	शेती, शेत मजूर आणि मजूरी	६	२.१
	एकूण	२८२	१००.०

(उद्योगधंदा करणारा एकही लाभार्थी सापडला नाही.)

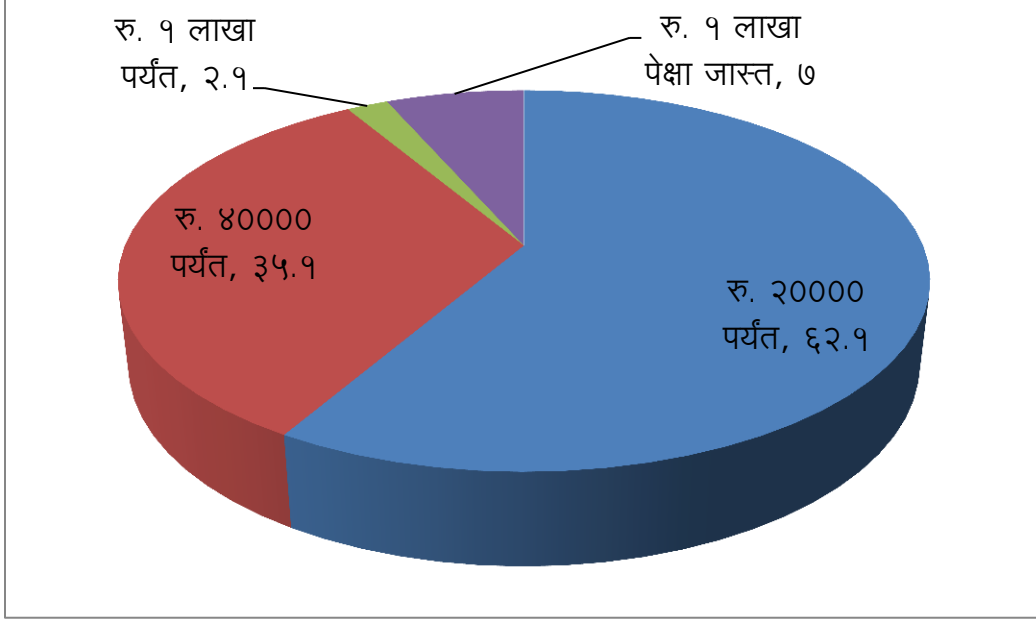

वरील तक्त्यानुसार सर्वच लाभार्थींचा व्यवसाय हा शेती आणि शेतमजूरी असल्याचे दिसून येते. एकही लाभार्थी उद्योगधंदा करणारा नव्हता. यावरून असे दिसते की या लाभधारकांना स्वयंरोजगार व काही कुटिरोद्योग आणि शेतीसलग्न पूरक व्यवसायांच्या योजना देण्यास खूपच वाव आहे. शेतीस पूरक व्यवसाय आणि इतर अनिवासी योजना प्राप्त होण्यापूर्वी या लाभार्थींची आर्थिक स्थिती जाणून घेण्याचा प्रयत्न संशोधकाने केला आहे. तक्ता क्र. ६.७ मध्ये लाभार्थींचे वार्षिक उत्पन्नानुसार वर्गीकरण दिले आहे.

तक्ता क्र. ६.७

वार्षिक उत्पन्नानुसार लाभार्थी वर्गीकरण

अ.क्र.	उत्पन्न पातळी	प्रमाण	टक्केवारी
१	रु. २०००० पर्यंत	१७५	६२.१
२	रु. ४०००० पर्यंत	९९	३५.१
३	रु. १ लाखा पर्यंत	६	२.१
४	रु. १ लाखा पेक्षा जास्त	२	७
	एकूण	२८२	१००.०

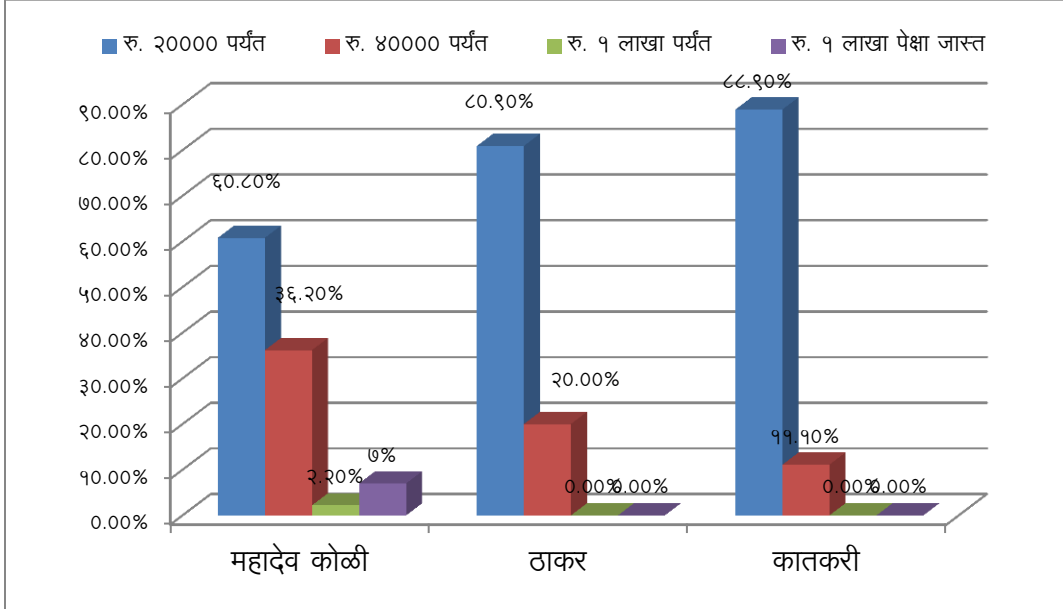
आंबेगाव तालुक्यामध्ये ५१% लाभार्थींचे उत्पन्न २००००/- रुपये इतके आहे; तर जुन्नर मध्ये हेच प्रमाण ७३.७% आहे. वरील तक्ता क्र. ६.७ वरून असे दिसून येते की एकूण २८२ लाभार्थींपैकी ९३% म्हणजे २८० लाभार्थींचे वार्षिक उत्पन्न हे १ लाख रुपयांपेक्षा कमी आहे. त्यातही अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थी (₹.२०००० पर्यंत वार्षिक) सर्वाधिक म्हणजे ६२% आहेत व ४०,००० रुपये वार्षिक उत्पन्न मर्यादित असणाऱ्या लाभार्थींची संख्या ९९ म्हणजेच ३५% आहे. थोडक्यात आदिवासी लाभार्थींना विविध अर्थ निर्मितीच्या व शेती सलग्न आणि कृषी पूरक योजना देवून त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यास खूपच वाव आहे. त्यामुळे तशा प्रकारच्या योजनांसाठी या लाभार्थींना प्रोत्साहित करणे व त्या योजनांचा त्यांना प्रत्यक्ष लाभ मिळवून देणे ही यांच्या विकासासाठीची गरज दिसून येते. तालुकानिहाय उत्पन्नस्तराचे विश्लेषण असे सांगते की जुन्नर तालुक्यात अल्प उत्पन्न गटातील लाभार्थींचे प्रमाण आंबेगावपेक्षा जास्त असून ते ७३.७% आहे. तर आंबेगाव तालुक्यात हेच प्रमाण ५१% आहे.

आदिवासींच्या उपजमातीनुसार उत्पन्न पाहिल्यास असे आढळले की कातकरी समाजातील अल्प उत्पन्न असणाऱ्या लाभार्थींचे प्रमाण हे महादेव कोळी आणि ठाकर उप जमातीपेक्षा जास्त असून ते ८९% आहे. म्हणजेच या उपजमातीतील दारिद्र्याचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. ज्या उपजमातीत निरक्षरता जास्त आहे त्या जमातीतच दारिद्र्याचे प्रमाणही जास्त असल्याचे

सर्वेक्षणात आढळून आलेले आहे. एक लाख रुपये वार्षिक उत्पन्न असणारा एकही लाभार्थी ठाकर व कातकरी या उपजमातीमध्ये आढळून आला नाही. याचे विश्लेषण खालील तक्ता क्र. ६.८ मध्ये केले आहे.

तक्ता क्र. ६.८
पोटजात व उत्पन्ननिहाय लाभार्थी वर्गीकरण

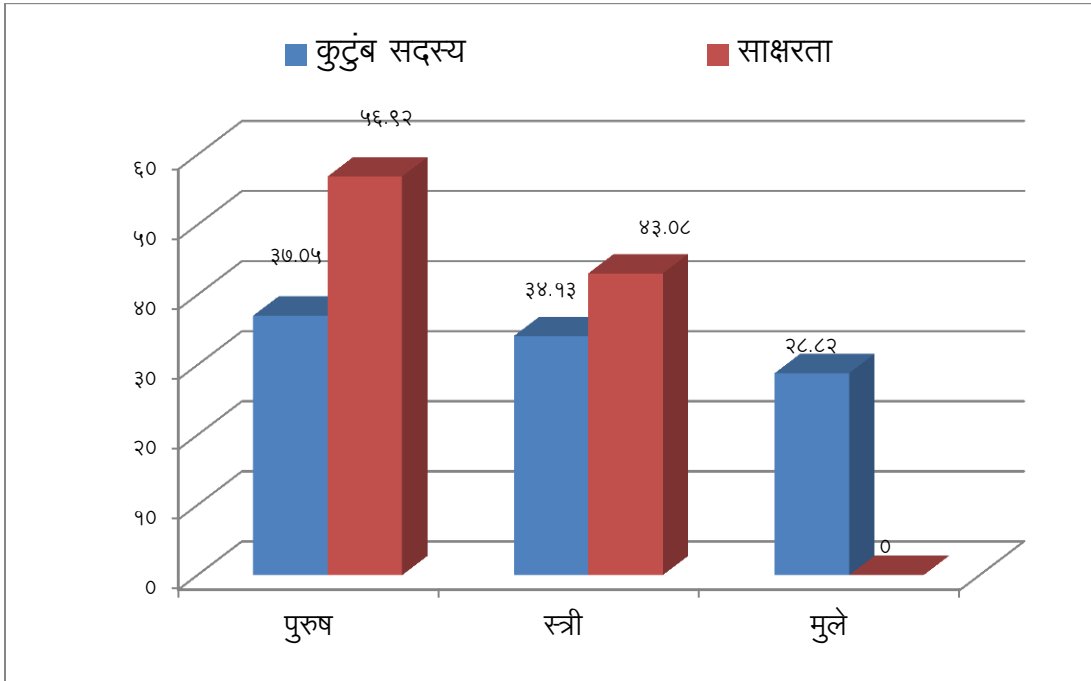
अ.क्र.	वार्षिक उत्पन्न	उप-जमाती			एकूण
		महादेव कोळी	ठाकर	कातकरी	
१	रु. २०००० पर्यंत	१६३	४	८	१७५
		(६०.८%)	(८०.९%)	(८८.९%)	(६२.१%)
२	रु. ४०००० पर्यंत	९७	१	१	९९
		(३६.२%)	(२०.०%)	(११.१%)	(३५.१%)
३	रु. १ लाखा पर्यंत	६	०	०	६
		(२.२%)	(०.०%)	(०.०%)	(२.१%)
४	रु. १ लाखा पेक्षा जास्त	२	०	०	२
		(७%)	(०.०%)	(०.०%)	(७%)
	एकूण	२६८	५	९	२८२

सर्वेक्षित लाभार्थी कुटुंबातील एकूण सदस्य आणि त्यांच्या साक्षरतेबाबतची आकडेवारी तक्ता क्र. ६.९ मध्ये देण्यात आली आहे. एकूण १८४६ सदस्यांपैकी ६८४ पुरुष (३७.०५%) ६३० स्त्रीया (३४.१३%) व ५३२ मुले (२८.८२%) असे वर्गीकरण दिसून येते. याच तक्त्यामधील साक्षरतेची आकडेवारी असे सांगते की पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण ५६.९२% असून स्त्रीयांचे साक्षरतेचे प्रमाण हे ४३.०८% आहे.

तक्ता क्र. ६.९
कुटुंबातील सदस्यांचे वर्गीकरण

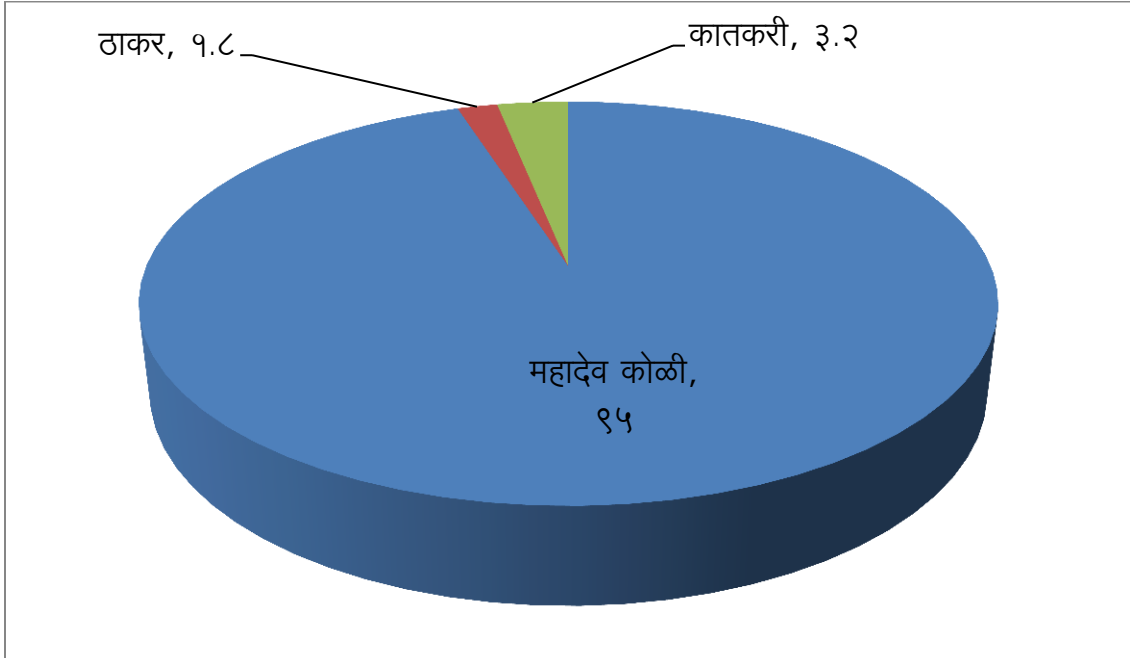
अ.क्र.	कुटुंब सदस्य			साक्षरता	
	सदस्य	संख्या	टक्केवारी	प्रमाण	टक्केवारी
१	पुरुष	६८४	३७.०५	६४६	५६.९२
२	स्त्री	६३०	३४.१३	४८९	४३.०८
३	मुले	५३२	२८.८२	-	-
	एकूण	१८४६	१००.००	११३५	१००

पुरुषांचे साक्षरतेचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा जास्त आहे. साक्षरतेच्या बाबत उपजमातींची पाहणी व आकडेवारी असे सांगते की, ठाकर व कातकरी उपजमातीमध्ये साक्षरता ही अत्यल्प आहे. त्यामानाने महादेव कोळी समाजात हे प्रमाण खूप चांगले दिसून आले.

तक्ता क्र. ६.१०
उप-जमातीचे वर्गीकरण

अ.क्र.	उप-जमाती	प्रमाण	टक्केवारी
१	महादेव कोळी	२६८	९५.०
२	ठाकर	५	१.८
३	कातकरी	९	३.२
	एकूण	२८२	१००.०

लाभार्थींच्या शिक्षण व साक्षरता प्रमाणाबरोबरच त्यांना एकात्मिक आदिवासी विकास योजनांची माहिती आहे किंवा नाही हे महत्वाचे असल्याने तक्ता क्र. ६.११ मध्ये या माहितीची मांडणी केली आहे.

तक्ता क्र. ६.११
आय. टि. डी. पी. विषयी माहिती

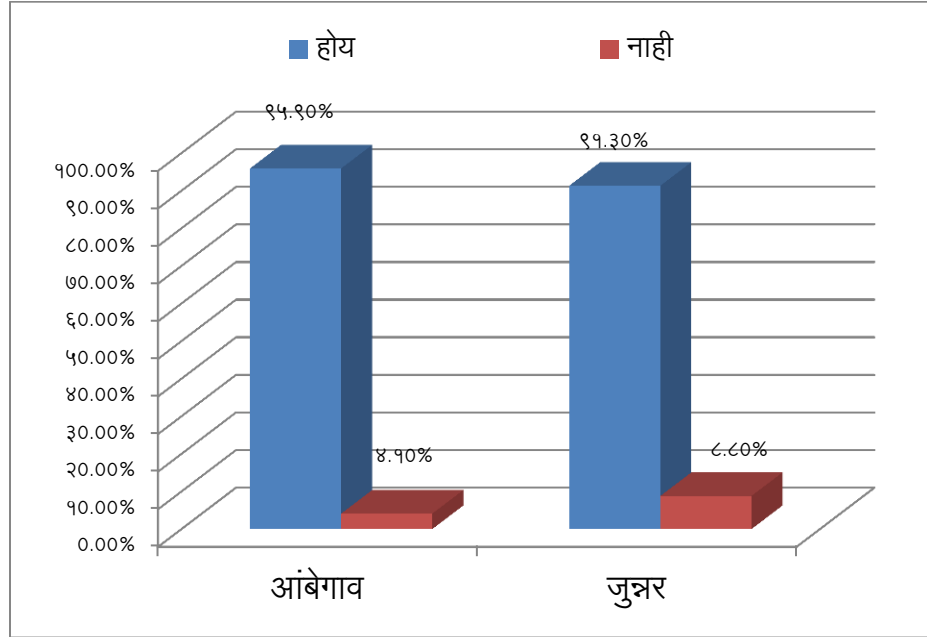
अ.क्र.	माहितीचा तपशील	प्रमाण	टक्केवारी
१	होय	२६२	९२.९
२	नाही	२०	७.१
	एकूण	२८२	१००.०
	होय असल्यास,		
१	आदिवासींसाठी विविध योजना राबवते (घर, शेती)	१९३	७३.६६
२	आदिवासी लोकांना मदत करते / आदिवासींसाठी काम करते	९	३.४४
३	शेती विकासासाठी योजना (बी-बियाणे, खते, वस्तू, तेल पंप) अनुदान	१८	६.८७
४	आदिवासींना पैसे देणारे कार्यालय आहे	१	०.३८
५	सरकारी आदिवासी योजनांची माहिती देते (सामाजिक, आर्थिक व इतर)	१०	३.८२
६	कर्ज देते (उद्योग व इतर)	२	०.७६
७	वाईट समयी मदत करते	१	०.३८
८	उत्पन्न जात प्रमाणपत्र मिळते	२	०.७६
९	मोटर ड्रायव्हिंग स्कूल	१	०.३८
	एकूण	२६२	१००.००

वरील तक्ता क्र. ६.११ वरून असे दिसून येते की जवळजवळ ९३% लाभार्थींना सदर योजनेची माहिती आहे. तर केवळ ७% लाभार्थींना या योजनेची माहिती नाही असे दिसून आले. ज्या लाभार्थींना योजनेबाबत माहिती आहे अशांनी ही योजना कोणत्या प्रकारचे लाभ देते याबाबतही माहिती दिली आहे. त्यामध्ये लोकांना मदत करणे, शेती विकास योजना राबविणे, योजनांची माहिती देणे, कर्ज देणे अशी माहिती लाभार्थींनी दिल्याचे दिसून आले.

आपल्या विकासाबाबत कार्य करणाऱ्या कार्यालयाची माहिती किती लाभार्थीना आहे याचाही शोध घेण्याचा प्रयत्न केला. त्यात असे आढळून आले की दोन्ही तालुक्यातील ९०% पेक्षा जास्त लाभार्थीना या कार्यालयाबाबत माहिती आहे.

तक्ता क्र. ६.१२
आदिवासी विकास घोडेगाव कार्यालयाबाबत

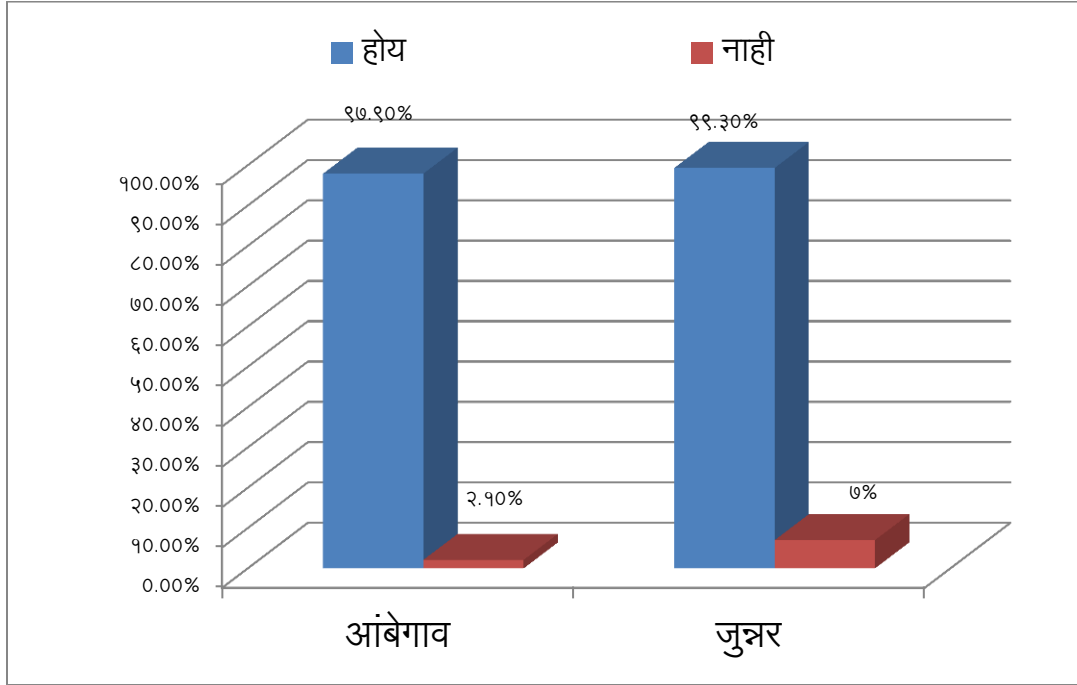
तालुका	होय	नाही	एकूण
आंबेगाव	१३९	६	१४५
	(९५.९%)	(४.१%)	(१००%)
जुन्नर	१२५	१२	१३७
	(९१.३%)	(८.८%)	(१००%)
एकूण	२६४	१८	२८२
	(९३.६%)	(६.४%)	(१००%)

मात्र आंबेगाव तालुक्यातील लाभार्थींचे हे प्रमाण जुन्नरपेक्षा जास्त आहे. (९५%), कार्यालयाचे ठिकाण घोडेगांव येथे म्हणजेच आंबेगाव तालुक्यात असल्याने हे साहजिक आहे. एकात्मिक आदिवासी विकास कार्यालयाचे ठिकाण योग्य कि अयोग्य आहे, याबाबत लाभार्थींनी जे मत प्रदर्शन केले त्याची मांडणी तक्ता क्र. ६.१३ मध्ये करण्यात आली आहे.

तक्ता क्र. ६.१३
आय.टि.डी.पी. कार्यालय योग्य ठिकाणाबाबत

तालुका	होय	नाही	एकूण
आंबेगाव	१४२	३	१४५
	(९७.९%)	(२.१%)	(१००%)
जुन्नर	१३६	१	१३७
	(९९.३%)	(७%)	(१००%)
एकूण	२७८	४	२८२
	(९८.६%)	(१.४%)	(१००%)

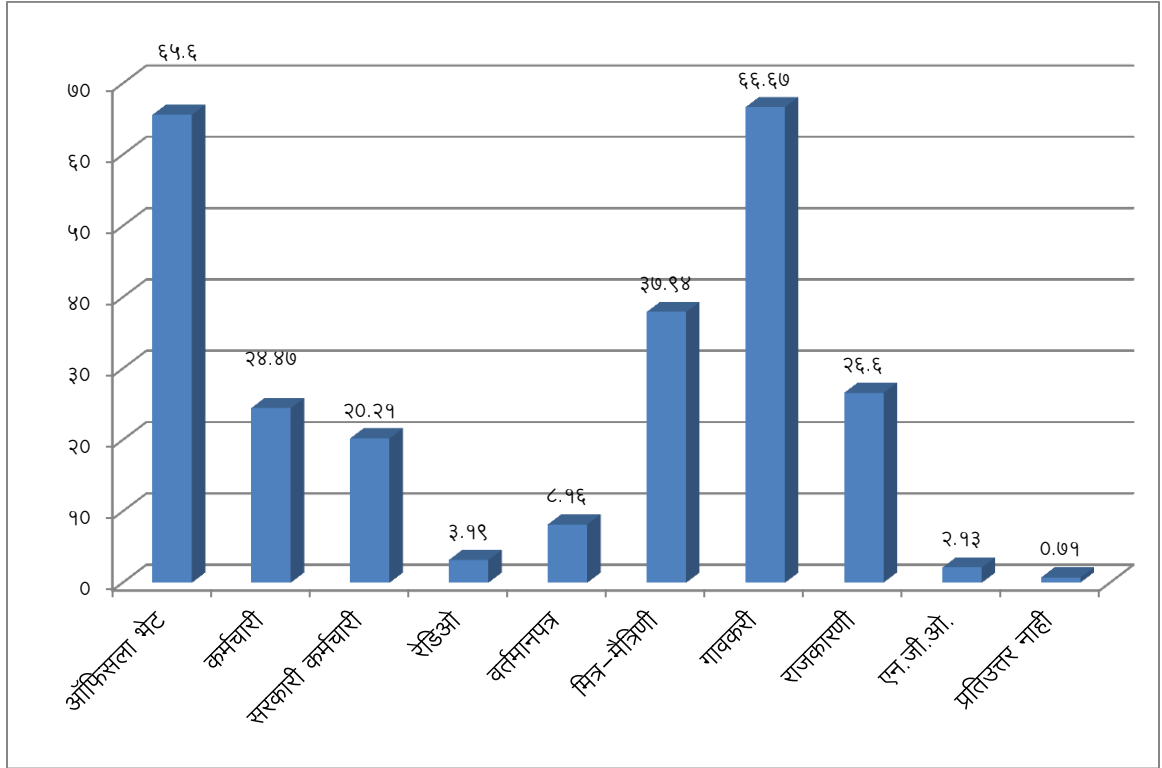
वरील तक्त्यावरून असे दिसते की ९८.६% लाभार्थींना हे ठिकाण योग्य असल्याचे दिसून आले. जुन्नर येथील लाभार्थीबाबत तर हे प्रमाण ९९.३% आहे. याचाच अर्थ या कार्यालयाचे ठिकाणाबाबत सर्वच समाधानी आहेत.

लाभार्थींना कार्यालयाबाबतची माहिती कोणत्या स्रोतापासून प्राप्त झाली याचा शोध घेतला असता गावकऱ्यांकडून सर्वाधिक (६६.६७%) लाभार्थींना त्याबाबत माहिती झाली आहे.

तक्ता क्र. ६.१४
माहितीचे स्रोत

अ.क्र.	माहितीचे प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
१	ऑफिसला भेट	१८५	६५.६०
२	कर्मचारी	६९	२४.४७
३	सरकारी कर्मचारी	५७	२०.२१
४	रेडिओ	९	३.१९
५	वर्तमानपत्र	२३	८.१६
६	मित्र-मैत्रिणी	१०७	३७.९४
७	गावकरी	१८८	६६.६७
८	राजकारणी	७५	२६.६०
९	एन.जी.ओ.	६	२.१३
१०	प्रतिउत्तर नाही	२	०.७१

(टिप : लाभार्थींनी एका पेक्षा जास्त पर्यायांची उत्तरे दिल्याने एकूण संख्येत बदल होऊ शकतो.)

त्याखालोखाल ६५.६०% लाभार्थींना प्रत्यक्ष कार्यालयास भेट देवून सदर माहिती मिळाली असल्याचे दिसून आले. त्याचबरोबर मित्र-मैत्रिणी (३८%) राजकारणी व्यक्ती (२७%) व कार्यालयीन कर्मचारी (२४.४७%) असेही माहितीचे स्रोत असल्याचे लाभार्थींनी नमूद केले आहे. एकापेक्षा अधिक ठिकाणावरून माहिती प्राप्त झाल्याचेही निदर्शनास आले आहे. त्याचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ६.१४ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. ६.१४
पुरवणी तक्ता

पर्यायांची / उत्तराची संख्या	लाभार्थी संख्या	टक्केवारी
१	१०५	३७.२३
२	९२	३२.६२
३	३३	११.७०
४	६	२.१३
	२८२	१००.००

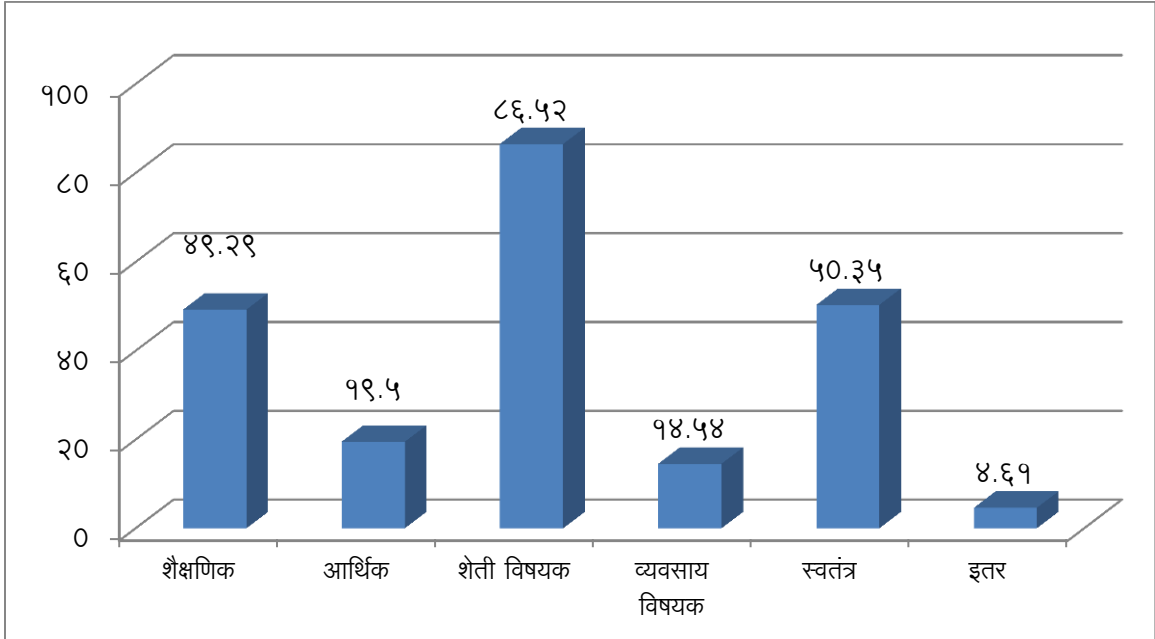
(टिप : लाभार्थींनी एका पेक्षा जास्त पर्यायांची उत्तरे दिल्याने एकूण संख्येत बदल होऊ शकतो.)

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की कर्मचारी व इतर मार्गाने ३७% लाभार्थींनी माहिती मिळविली तर सरकारी अधिकारी व इतर मार्गाने ३२.६२% लाभार्थींना योजनांची माहिती मिळाली आहे. एकात्मिक आदिवासी विकास योजनांमध्ये आदिवासी विकासाच्या विविध योजना राबविल्या जातात. त्यामध्ये शैक्षणिक, आर्थिक, शेतीविषयक, व्यवसाय विषयक योजना अशा विविध योजनांचा समावेश आहे. त्यांची माहिती तक्ता क्र. ६.१५ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.१५
उपलब्ध योजनांबाबत

अ.क्र.	योजनेचा प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
१	शैक्षणिक	१३९	४९.२९
२	आर्थिक	५५	१९.५०
३	शेती विषयक	२४४	८६.५२
४	व्यवसाय विषयक	४१	१४.५४
५	सामाजिक, सांस्कृतिक	१४२	५०.३५
६	इतर	१३	४.६१
	एकूण	२८२	१००.००

टिप : लाभार्थीनी एका पेक्षा जास्त उत्तरे दिल्याने एकूण संख्येत बदल होऊ शकतो.

तक्ता क्र. ६.१५ असे स्पष्ट करतो की, शेती विषयक योजनांचा लाभ सर्वाधिक म्हणजे २४४ लाभार्थींना झाला असून त्यांचे प्रमाण ८६.५२% आहे. त्याखालोखाल आदिवासी विकासाच्या स्वतंत्र योजनांचा क्रमांक असून त्याचा लाभ १४२ लाभार्थींनी घेतला आहे. त्यांचे प्रमाणे ५०.३५% आहे. शिक्षण योजनेचा लाभ घेणारे लाभार्थी १३९ असून त्यांचे प्रमाण ४९.२९% आहे. अशा प्रकारे ज्यावर आदिवासींची उपजिविका अवलंबून आहे, त्या शेती योजनांनाच प्राधान्य दिले गेल्याचे दिसून येते.

सर्वेक्षित लाभार्थीमध्ये एकापेक्षा जास्त योजनांचा लाभ घेतलेले लाभार्थीही दिसून आले. त्याची माहिती तक्ता क्र. ६.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.१५(ब)
पुरवणी तक्ता

योजनांची संख्या	उत्तराची संख्या	उत्तराची टक्केवारी
२	९५	३३.६९
३	७९	२८.०१
४	१८	६.३८
४	१२	४.२६

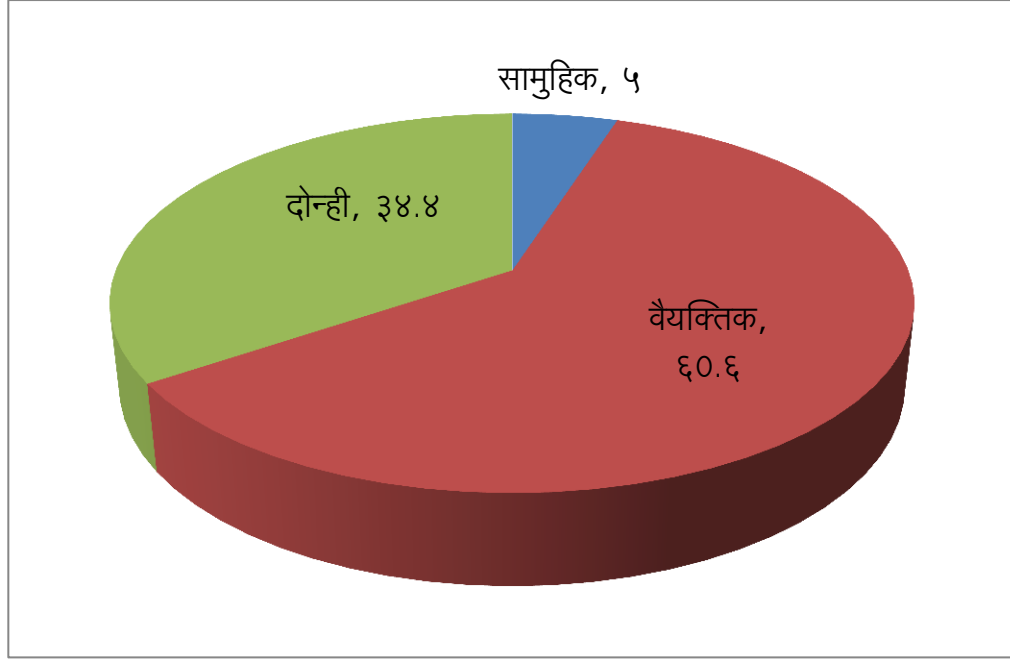
(एकापेक्षा जास्त उत्तरे दिलेल्या लाभार्थींचे वर्गीकरण बदलू शकते.)

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की आर्थिक योजनांबरोबर इतर योजना घेणारांचे प्रमाण ३३.६९% आहे. तर शेती योजनांबरोबर इतर योजनांचा लाभ घेतलेल्या लाभार्थींचे प्रमाण २८.०१% आहे. योजनांचा पर्याप्त उपयोग होण्याच्या दृष्टीने पूरक योजना प्राप्त होणे गरजेचे असते. पुरक योजना मिळाल्यास दोन्ही योजनांची उपयुक्तता वाढत असते. त्यादृष्टीने एका पेक्षा जास्त योजना मिळण्याचे प्रमाण महत्वाचे असते.

आदिवासी विकास योजनांमध्ये वैयक्तिक लाभाच्या जशा योजना आहेत. तशाच सामुहिक योजनांचाही त्यामध्ये समावेश आहे. किती लाभार्थींना सामुहिक, वैयक्तिक व दोन्ही प्रकारच्या योजनांचा फायदा मिळाला आहे याची आकडेवारी तक्ता क्र. ६.१६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.१६
योजनांचा प्रकार

अ.क्र.	योजना	प्रमाण	टक्केवारी
१	सामुहिक	१४	५.०
२	वैयक्तिक	१७१	६०.६
३	दोन्ही प्रकारच्या	९७	३४.४
	एकूण	२८२	१००

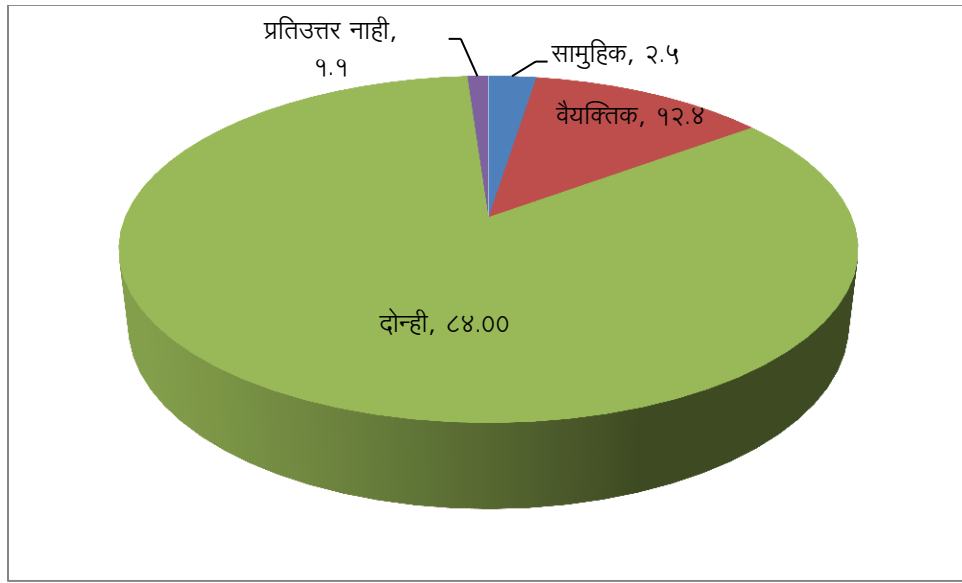

तक्ता क्र. ६.१६ वरुन असे दिसते की, बहुतेक लाभार्थी हे वैयक्तिक योजनांचे लाभार्थी असून (१७१) त्यांचे एकूणाशी असणारे प्रमाण हे ६०.३% आहे. केवळ १४ लाभार्थीना सामुहिक योजनेचा लाभ मिळाला असून त्यांचे प्रमाण हे ५% आहे. याशिवाय सामुहिक आणि वैयक्तिक योजनांचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थींची संख्या ९७ असून त्यांचे प्रमाण ३४.४% आहे.

लाभार्थींच्या बाजूबरोबरच योजना राबविणाऱ्या कार्यालयाचा भर कोणत्या योजनांवर आहे हे पाहण्याचा प्रयत्न केला. त्यातून असे दिसले की योजना राबविणाऱ्या कार्यालयाचा भर हा दोन्ही प्रकारच्या योजना राबविण्यावर आहे.

तक्ता क्र. ६.१७
कार्यालयाने कोणत्या योजनांवर भर द्यावा

अ.क्र.	योजना	प्रमाण	टक्केवारी
१	सामुहिक	७	२.५
२	वैयक्तिक	३५	१२.४
३	दोन्ही	२७	८४.००
४	प्रतिउत्तर नाही	०३	१.१
	एकूण	२८२	१००.०

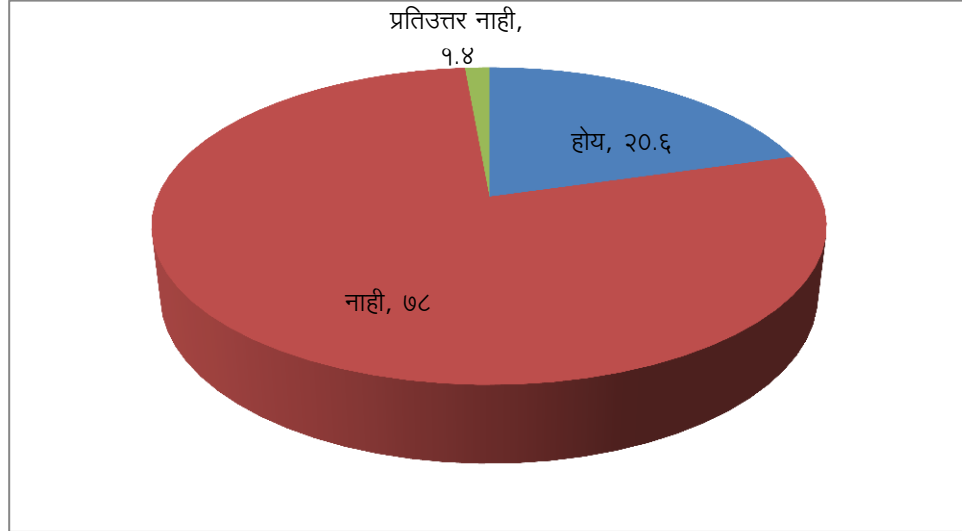
प्रत्यक्षात दोन्ही प्रकारच्या योजना लाभ घेणारांचे प्रमाण ८४.०% आहे. याचाच अर्थ लाभार्थींच्या बाजूने सकारात्मक प्रयत्न वाढायला हवेत. त्यासाठी अनेक योजना उपलब्ध आहेत. मात्र एका पेक्षा जास्त योजनांचा लाभ घेण्यास वाव व संधी जरी असली तरी शासकीय बाजूने काही मर्यादा असल्याने उदा. एका लाभार्थींना मंजूर करावयाची मर्यादा किंवा लाभार्थी निवडण्याचे निकष या सर्व बाबींमुळे हे बहुविध योजना लाभार्थींचे प्रमाण कमी असल्याचे दिसून येते. (तक्ता क्र. ६.१७ वरून हे स्पष्ट होते.)

दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबे व दारिद्र्यरेषेवरील कुटुंबे यांना आदिवासी योजनांचा लाभ प्राप्त होण्याच्या बाबतीत काही फरक आहे काय, यादृष्टीने शोध घेण्याचा प्रयत्न केला असता एकात्मिक

आदिवासी विकास योजनांचा दारिद्र्यरेषेखालील कुटुंबांना अतिरिक्त लाभ मिळत नसल्याचे २२० लाभार्थींनी नमूद केले असून त्याचे प्रमाण ७८.०% आहे. केवळ ५८ लाभार्थी म्हणजे २०.६% लाभार्थी असा अतिरिक्त लाभ मिळाल्याचे मान्य करतात. ४ कुटुंबांनी याबाबत प्रतिसाद दिला नसल्याचे दिसते. हे तक्ता क्र. ६.१८ वरून दिसून येते.

तक्ता क्र. ६.१८
दारिद्र्य रेषेखालील कुटुंबास अतिरिक्त फायद्यांबाबत

अ.क्र.	योजना	प्रमाण	टक्केवारी
१	होय	५८	२०.६
२	नाही	२२०	७८.००
३	प्रतिउत्तर नाही	४	१.४
	एकूण	२८२	१००.०

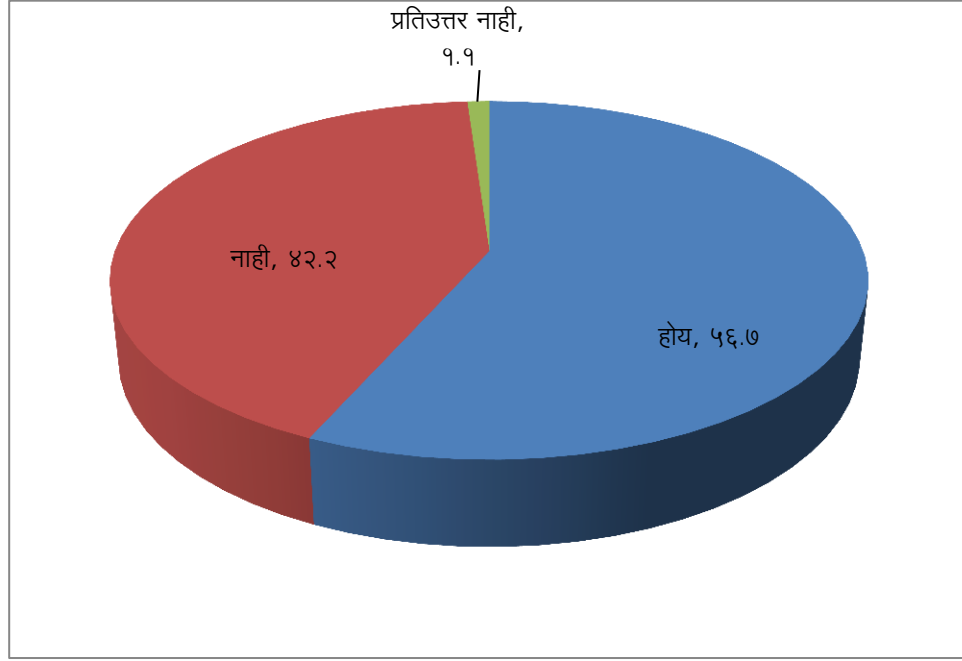

कोणत्याही योजनेचे यशापयश जसे लाभार्थींचा सहभाग व प्रतिसादावर अवलंबून असते. तसेच ती योजना राबविणारे शासकीय अधिकारी व कर्मचारी यांच्या सकारात्मक भूमिकेवर व क्षमतेवर देखील अवलंबून असते. तक्ता क्र. ६.१९ वरून असे दिसते की, ५७% लाभार्थींना आपल्या समस्या सोडविण्याची क्षमता शासकीय कर्मचाऱ्यांमध्ये आहे असे वाटते. तर ४२% लाभार्थींना मात्र शासकीय कर्मचारी आपल्या समस्या सोडविण्यास सक्षम असल्याचे दिसत नाहीत. १% लाभार्थी प्रतिसाद न देणारे दिसून आले.

तक्ता क्र. ६.१९

प्रकल्पातील कर्मचारी लाभार्थ्यांच्या अडचणी समजवून घेतात काय?

अ.क्र.	तपशील	प्रमाण	टक्केवारी
१	होय	१६०	५६.७
२	नाही	११९	४२.२
३	प्रतिउत्तर नाही	०३	१.१
	एकूण	२८२	१००.०

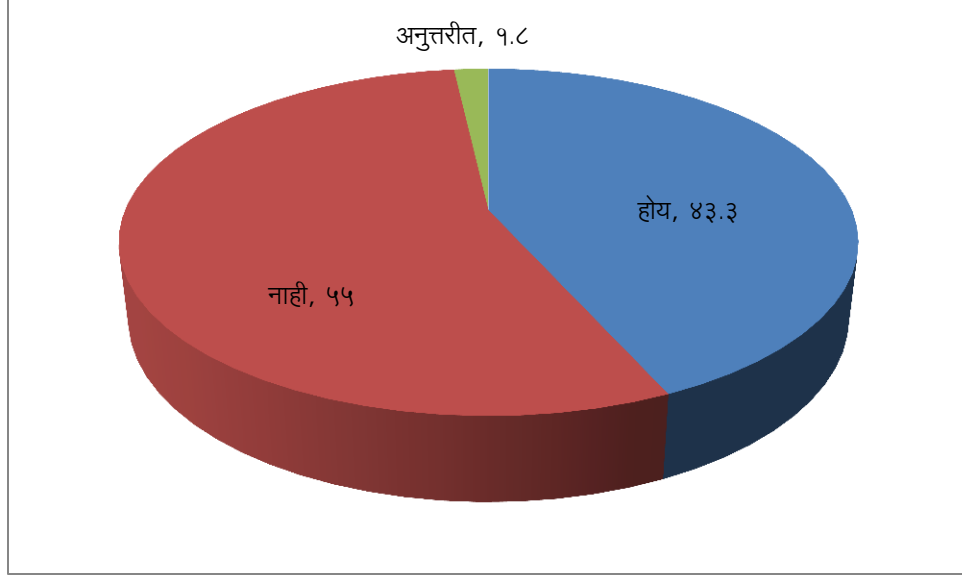

शासकीय कर्मचाऱ्यांकडे येणारा निधी वेळेवर येणे व त्यांच्याकडून तो त्या-त्या योजनांवर वेळेत खर्च होणे यासाठी अनेक घटक कारणीभूत असतात. कारणे विविध असली तरी परिणाम मात्र लाभार्थींना वेळेत मदत मिळणे वा न मिळणे असाच होत असतो.

तक्ता क्र. ६.२०

वेळेवर आर्थिक मदत मिळते का?

अ.क्र.	तपशील	प्रमाण	टक्केवारी
१	होय	१२२	४३.३
२	नाही	१५५	५५.०
३	अनुत्तरीत	५	१.८
	एकूण	२८२	१००.०

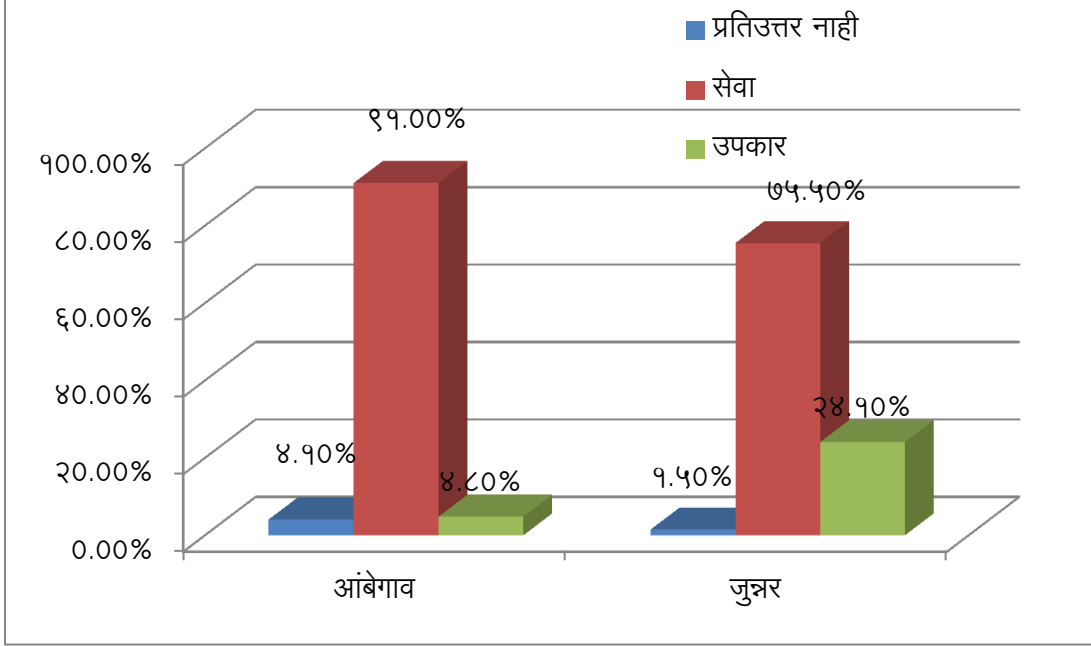

वरील तक्ता क्र. ६.२० वरून असे दिसून येते की, ५५% लाभार्थींना वेळेवर आर्थिक मदत मिळत नाही तर ४३.३% लाभार्थींना ती वेळेवर मिळत असल्याचे आढळले. येथेही जवळजवळ २% लाभार्थींनी या प्रश्नास प्रतिसाद दिला नाही.

शासकीय योजना या लाभार्थींसाठीच असतात. मात्र अधिकारी व कर्मचारी वर्गाचा भाव व त्या योजनांचे वाटप करतानांचे वर्तन हे देखील महत्वाचे असते. या संबंधित वर्गीकरण तक्ता क्र. ६.२१ मध्ये मांडले आहे.

तक्ता क्र. ६.२१
आय.टी.डी.पी. कर्मचाऱ्यांचे वर्तन

तालुका	आय.टी.डी.पी. कर्मचाऱ्यांचे वर्तन			
	प्रतिउत्तर नाही	सेवाभाव	उपकार	एकूण
आंबेगाव	६	१३२	७	१४५
	(४.१%)	(९१.०%)	(४.८%)	(१००.०%)
जुन्नर	२	१०२	३३	१३७
	(१.५%)	(७५.५%)	(२४.१%)	(१००.०%)
एकूण	८	२३४	४०	२८२
	(२.८%)	(८३.०%)	(१४.२%)	(१००.०%)

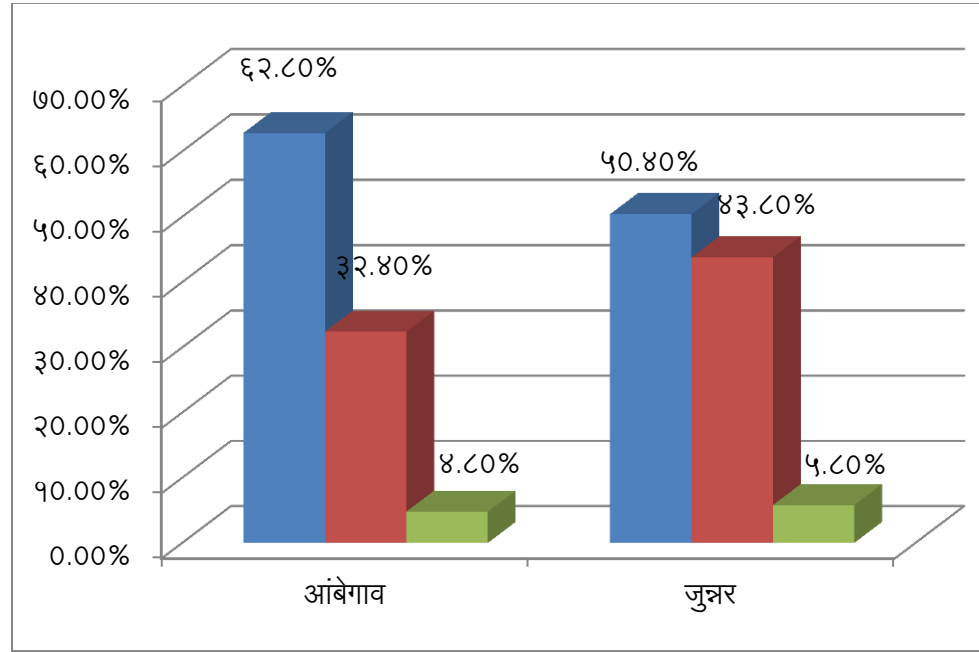

८३% लाभार्थींचा अनुभव असा आहे की, शासकीय कर्मचारी हे सेवाभावनेनेच काम करतात तर १४% लाभार्थींना मात्र आपलीच योजना आपल्यावर उपकार केल्यासारखी दिली जाते आहे असे अनुभवास आले. ३% लाभार्थी याबाबत तटस्थ असल्याचे दिसून आले. सेवाभावी वृत्तीने काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण जुन्नरपेक्षा आंबेगाव तालुक्यात जास्त (९१%) असल्याचे दिसून आले.

उपकार केल्याची भावना मनात ठेवून जेव्हा काम केले जाते तेव्हा त्या कर्मचाऱ्यांचा लाभार्थींना मदतीचा हात असत नाही. याचा शोध संशोधकाने आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला तर जे चित्र दिसून आले त्याची मांडणी तक्ता क्र.६.२२ मध्ये केली आहे.

तक्ता क्र. ६.२२
आय.टी.डी.पी. कर्मचाऱ्यांविषयी अभिप्राय

तालुका	आय.टी.डी.पी. कर्मचाऱ्यांविषयी अभिप्राय			
	थोडी फार मदत करतात	जास्त मदत करतात	मदत करत नाही	एकूण
आंबेगाव	९१	४७	७	१४५
	(६२.८%)	(३२.४%)	(४.८%)	(१००.०%)
जुन्नर	६९	६०	८	१३७
	(५०.४%)	(४३.८%)	(५.८%)	(१००.०%)
एकूण	१६०	१०७	१५	२८२
	(५६.७%)	(३७.९%)	(५.३%)	(१००.०%)

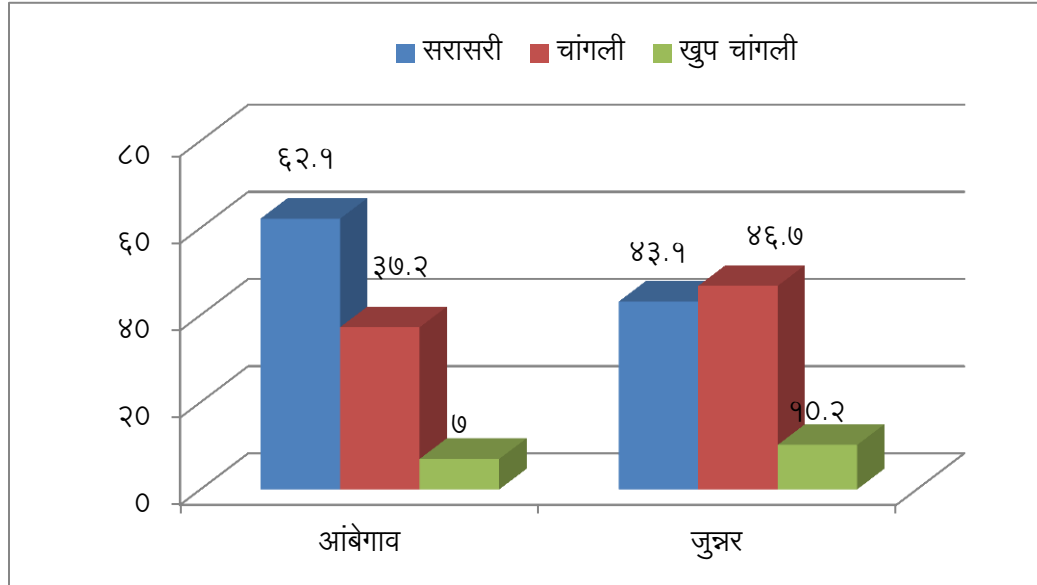

तक्ता क्र. ६.२२ असे स्पष्ट होते की एकूण लाभार्थींपैकी ३७.९% लाभार्थींना जास्त प्रमाणात मदत प्राप्त झाली तर ५६.७% लाभार्थींना मिळालेली मदत अल्प प्रमाणात आहे. मात्र ५.४% लाभार्थींना कर्मचारी मदत करत नसल्याचाही अनुभव मिळाला आहे.

लाभार्थींच्या दृष्टीने एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची क्षमता कशी आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा सरासरी क्षमता असणारे कर्मचारीच जास्त प्रमाणात (५२.८%) असल्याचे आढळले. तर ४१.८% कर्मचारी चांगली क्षमता असलेले. मात्र खूप चांगली क्षमता असणारे कर्मचारी अत्यल्प प्रमाणात (५.४%) असल्याचे दिसून आले. तक्ता क्र. ६.२३ मध्ये सदर आकडेवारी दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.२३
आय.टी.डी.पी. कर्मचाऱ्यांची क्षमता

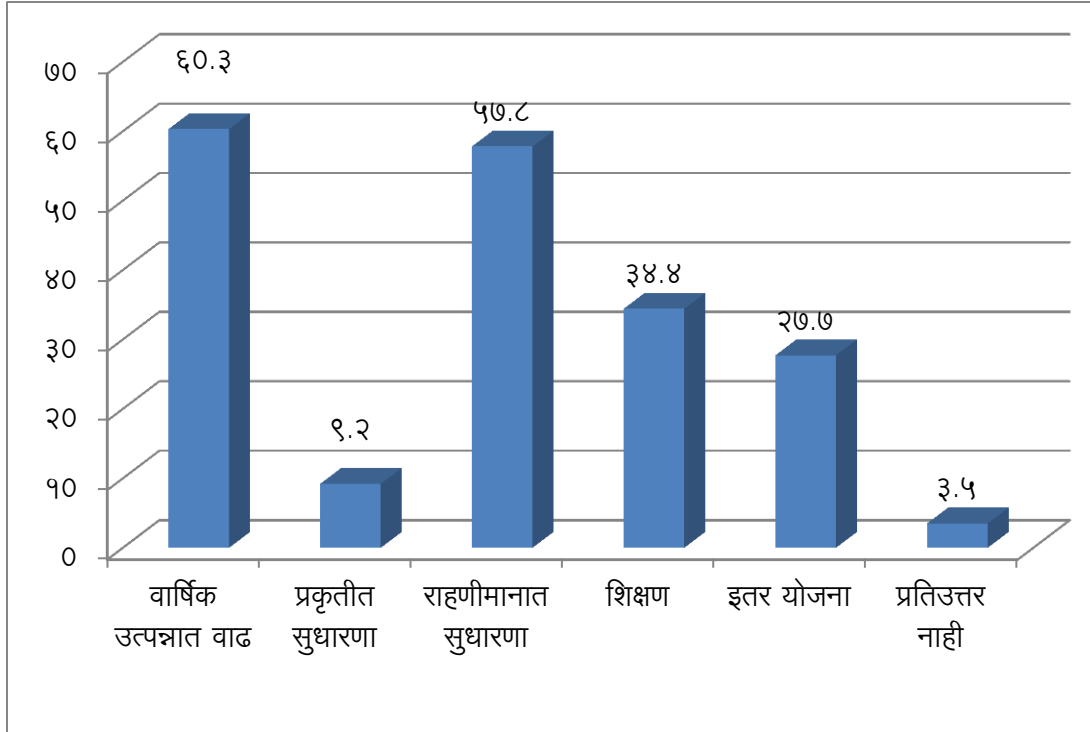
तालुका	आय.टी.डी.पी. कर्मचाऱ्यांची क्षमता			
	सरासरी	चांगली	खूप चांगली	एकूण
आंबेगाव	९०	५४	१	१४५
	(६२.१%)	(३७.२%)	(७%)	(१००.०%)
जुन्नर	५९	६४	१४	१३७
	(४३.१%)	(४६.७%)	(१०.२%)	(१००.०%)
एकूण	१४९	११८	१५	२८२
	(५२.८%)	(४१.८%)	(५.४%)	(१००.०%)

वरील सर्व प्रक्रियेतून योजना लाभार्थीपर्यंत पोहचल्यानंतर त्या लाभार्थींवर त्या योजनांचा काय परिणाम होतो याची मांडणी तक्ता क्र. ६.२४ मध्ये केली आहे.

तक्ता क्र. ६.२४
योजना लाभामुळे झालेल्या बदलाबाबत

अ.क्र.	बदलाचा प्रकार	संख्या	टक्केवारी
१	वार्षिक उत्पन्नात वाढ	१७०	६०.३
२	प्रकृतीत सुधारणा	२६	९.२
३	राहणीमानात सुधारणा	१६३	५७.८
४	शिक्षण	९७	३४.४
५	इतर योजना	७८	२७.७
६	प्रतिउत्तर नाही	१०	३.५
	एकूण	२८२	१००.०

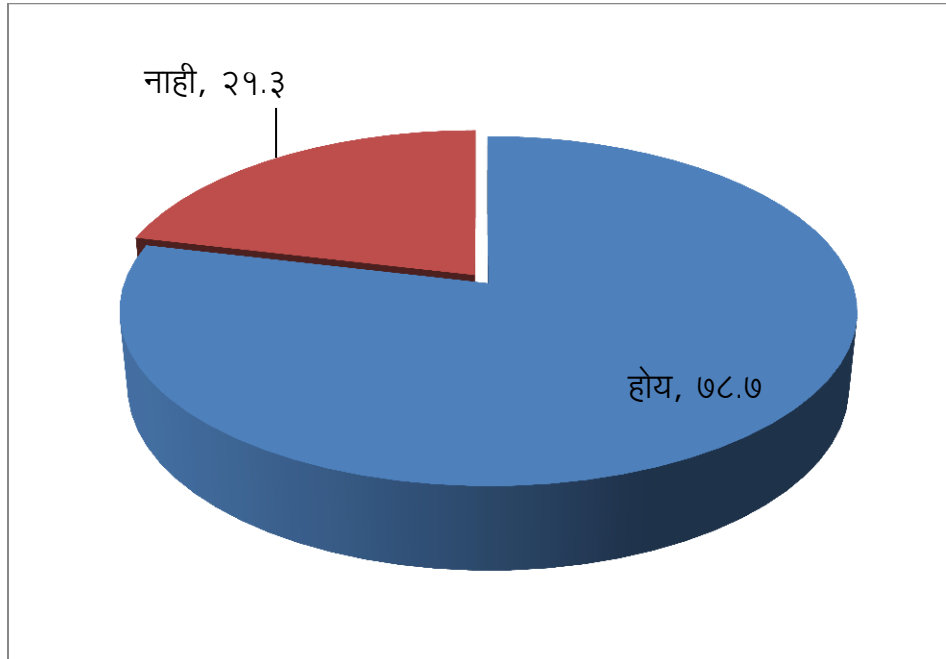
लाभार्थींना योजना प्राप्त झाल्यानंतर त्यांच्या कुटुंबात शैक्षणिक, आरोग्यविषयक व आर्थिक परिवर्तन झाल्याचे दिसून आले. एकूण २८२ लाभार्थींपैकी १७० लाभार्थी म्हणजेच ६०.३%

लाभार्थींच्या वार्षिक उत्पन्नात वाढ झाल्याचे दिसून आले. त्यामुळे ५७.८% लाभार्थींच्या राहणीमानात सुधारणा झाल्याचे आढळले. शैक्षणिक सुधारणा म्हणजेच शिक्षणात वाढ झाल्याचे मत ९७ लाभार्थी सांगत असून त्यांचे प्रमाण ३४.४% आहे. प्रकृतीत सुधारणा होऊन आरोग्य सुधारल्याचे ९.२% लाभार्थींना वाटते. एका पेक्षा जास्त घटकांचा लाभ मिळाल्याचेही काही लाभार्थींचे मत आहे.

विकास योजनांचा प्रत्यक्ष लाभ आणि त्यामुळे अप्रत्यक्ष लाभही प्राप्त होत असतो. तक्ता क्र. ६.२५ मध्ये अशा अप्रत्यक्ष लाभाचा विचार दिसून येतो. विकास प्रक्रियेत मानसिक बदल हा अधिक सकारात्मक बदल घडवून आणत असतो.

तक्ता क्र. ६.२५
विकासास गती मिळाली आहे काय?

अ.क्र.	तपशील	संख्या	टक्केवारी
१	होय	२२२	७८.७
२	नाही	६०	२१.३
	एकूण	२८२	१००.०

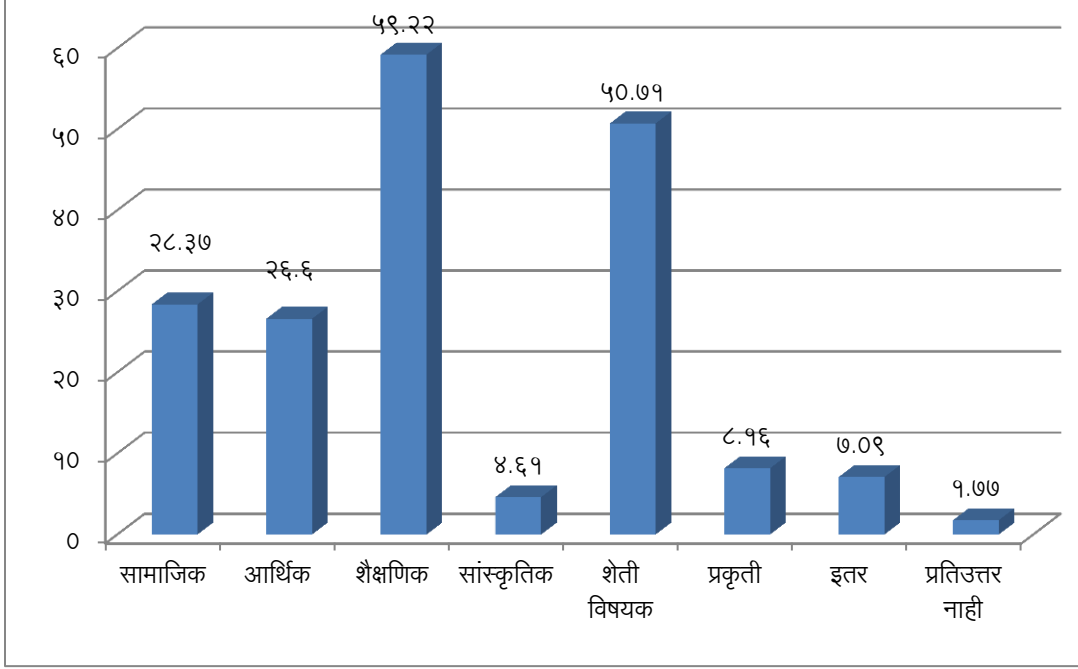

योजनांचा लाभ मिळाल्याने जवळजवळ ७८.७% आदिवासी लाभार्थींना विकासाची प्रेरणा प्राप्त झाल्याचे आढळून आले की अत्यंत सकारात्मक व विकास प्रक्रिया पुढे नेण्यास आवश्यक अशी बाब आढळून आली.

वैयक्तिक विकास प्रेरणेबरोबरच त्या विभागाच्या कोणत्या क्षेत्राचा विकास झाला याचा आढावा घेतला असता आदिवासींचा विकास विविध क्षेत्रात झाल्याचे लाभार्थींनी स्पष्ट केले. त्याचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ६.२६ मध्ये केले आहे.

तक्ता क्र. ६.२६
आय.टी.डी.पी. द्वारे कोणत्या क्षेत्राचा विकास झाला?

अ.क्र.	विकास प्रकार	संख्या	टक्केवारी
१	सामाजिक	८०	२८.३७
२	आर्थिक	७५	२६.६०
३	शैक्षणिक	१६७	५९.२२
४	सांस्कृतिक	१३	४.६१
५	शेती विषयक	१४३	५०.७१
६	प्रकृती	२३	८.१६
७	इतर	२०	७.०९
८	प्रतिउत्तर नाही	०५	१.७७
	एकूण	२८२	१००.०

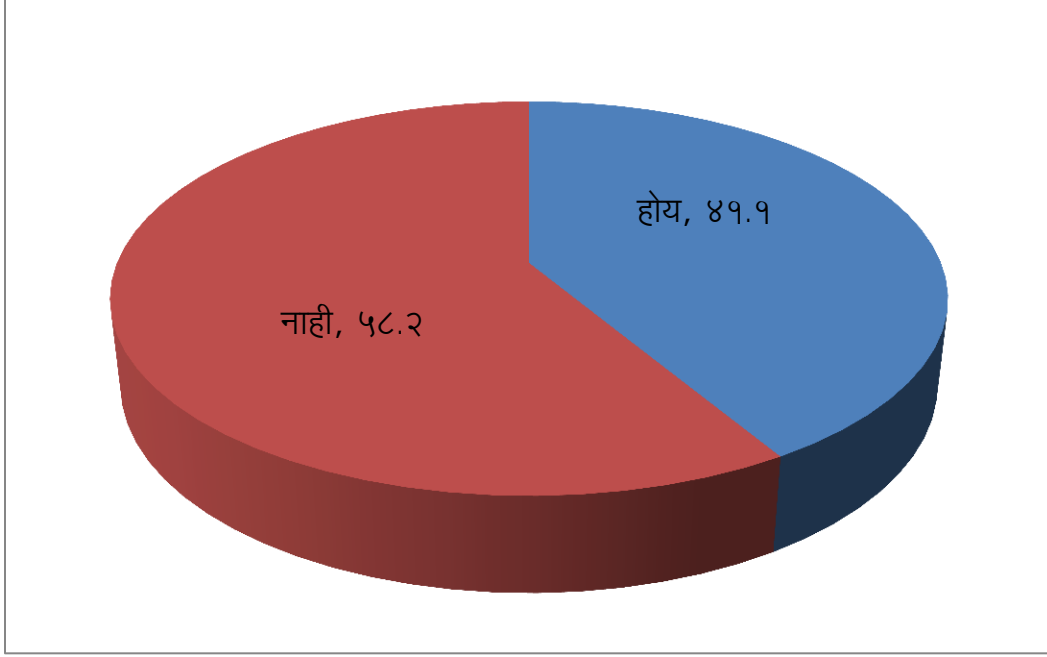

तक्ता क्र. ६.२६ वरून असे दिसते की आदिवासींच्या विकासामध्ये ज्या मानव संसाधन विकास करणाऱ्या घटकांना अत्यंत महत्त्व आहे त्या शिक्षण या घटकाचा विकास झाल्याचे १६७ लाभार्थींनी म्हणजेच ५९.२२% लोकांनी मान्य केले. त्याखालोखाल शेती विभागाचा विकास झाल्याचे १४३ लाभार्थी म्हणजे ५०.७१% लोक सांगतात. त्यानंतर सामाजिक व आर्थिक विकास प्रक्रियांचा क्रमांक लागतो.

तक्ता क्र. ६.२७

आय.टी.डी.पी. द्वारे राबविलेल्या योजना पुरेशा आहेत का?

तपशील	प्रमाण	टक्केवारी
होय	११६	४१.१
नाही	१६४	५८.२
प्रतिउत्तर नाही	२	७
एकूण	२८२	१००.०

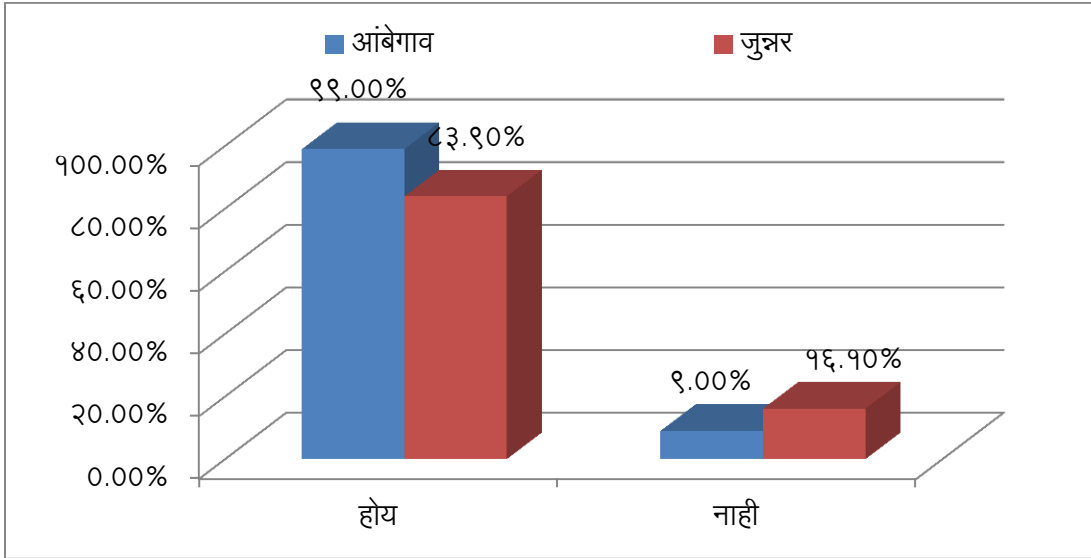

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, खरेतर एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे महत्वाचे उद्दिष्ट म्हणजे आदिवासींचा सर्वांगीण विकास साध्य करणे होय. मात्र अद्यापही ५८.२% लाभार्थींना आहे त्या योजनांच्या अंमलबजावणीतून आदिवासींचा सर्वांगीण विकास होत आहे असे वाटत नाही. केवळ ४१.१% लोकांना सर्वांगीण विकास होत असल्याचे जाणवते. याचाच अर्थ शासकीय बाजूने आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी या प्रकल्पातील योजनाबदल व अंमलबजावणी प्रक्रिया सुधारणा करून आदिवासींचा सर्वांगीण विकास साध्य करण्यास वाव आहे.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा लाभ घेणाऱ्या लाभार्थींमध्ये शेतजमीन असणारे व नसणारे यांचे प्रमाण पाहिल्यास असे दिसते की २८२ पैकी २४७ (८७.६%) लाभार्थींकडे स्वतःच्या मालकीची जमीन आहे. मात्र केवळ ३५ (१२.४%) लाभार्थी हे भूमिहीन असल्याचे दिसून आले, याचे वर्णन तक्ता क्र. ६.२८ मध्ये केले आहे.

तक्ता क्र. ६.२८
शेतजमीन आहे का?

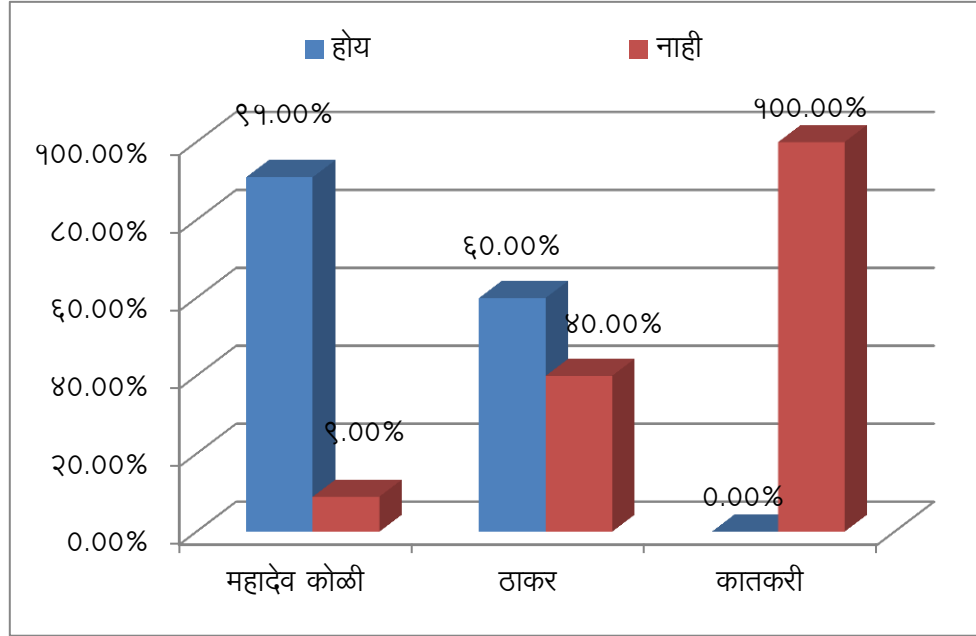
तालुका	आहे.	नाही.	एकूण
आंबेगाव	१३२	१३	१४५
	(९९.०%)	(९.०%)	(१००.०%)
जुन्नर	११५	२२	१३७
	(८३.९%)	(१६.१%)	(१००.०%)
एकूण	२४७	३५	२८२
	(८७.६%)	(१२.४%)	(१००.०%)

तक्ता क्र. ६.२८ वरून असे दिसून येते की, शेती असणाऱ्या लाभार्थींचे प्रमाण जुन्नर पेक्षा आंबेगाव तालुक्यात जास्त (९९%) आहे. शेतजमिन मालकीबाबत आदिवासींच्या उपजमातीनुसार विचार करता महादेव कोळी व ठाकर समाजाकडे शेतजमीन आहे. मात्र कातकरी समाजातील लाभार्थी हे १००% भूमिहीन असल्याचे आढळून आले.

तक्ता क्र. ६.२९
उप-जमाती नुसार जमिनीची धारणा

उप-जमाती	जमीन		
	होय	नाही	एकूण
महादेव कोळी	१३३	२४	२६८
	(९१.०%)	(९.०%)	(१००.०%)
ठाकर	३	२	५
	(६०.०%)	(४०.०%)	(१००.०%)
कातकरी	०	९	९
	(०.०%)	(१००.०%)	(१००.०%)
एकूण	२४७	३५	२८२
	(८७.६%)	(१२.४%)	(१००.०%)

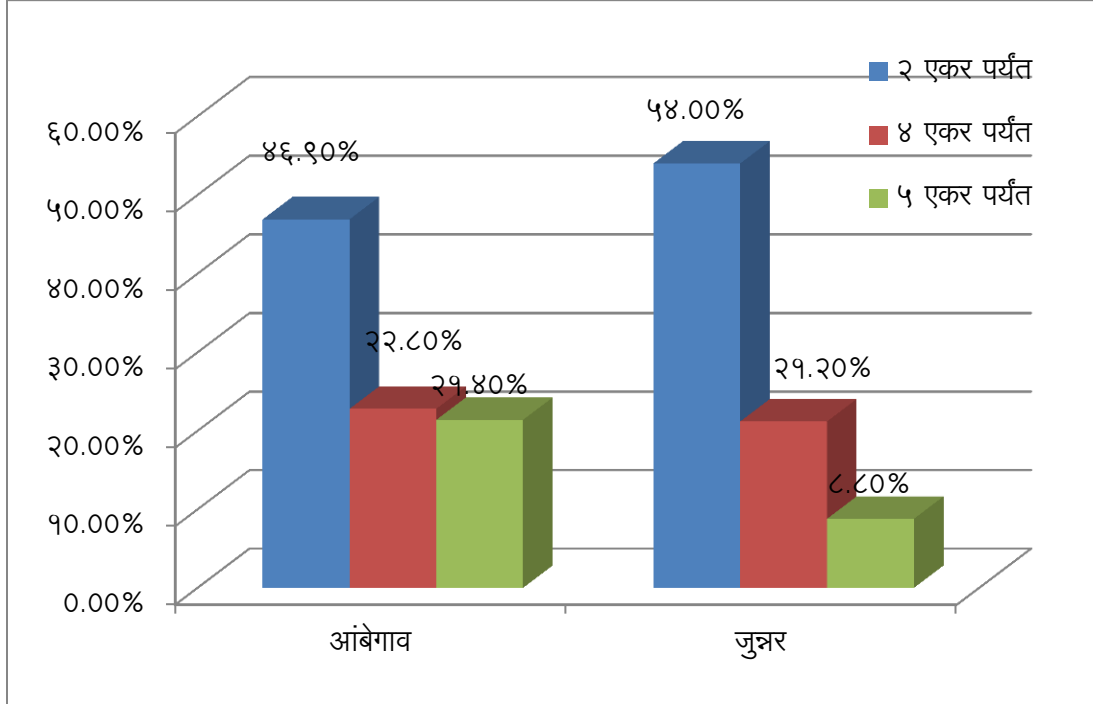

उपजमातीमध्ये जमीन असणारे सर्वाधिक लाभार्थी ९१% हे महादेव कोळी उपजमातीतील असून ठाकर समाजातील ६०% लाभार्थीकडे शेतजमीन आहे.

लाभार्थीकडे जमीन आहे किंवा नाही हे जसे महत्वाचे आहे तसेच किती प्रमाणात जमीन आहे याचाही परिणाम त्या कुटुंबाच्या विकासावर होत असतो म्हणून तक्ता क्र. ६.३० मध्ये तालुकानिहाय लाभार्थी शेतजमीन आकारमानाचे वर्गीकरण दिले आहे.

तक्ता क्र. ६.३०
तालुकानिहाय लाभार्थीची जमीन धारणा

तालुका	२ एकर पर्यंत	४ एकर पर्यंत	५ एकर पर्यंत	एकूण
आंबेगाव	६८	३३	३१	१४५
	(४६.९%)	(२२.८%)	(२१.४%)	(१००.०%)
जुन्नर	७४	२९	१२	१३७
	(५४.०%)	(२१.२%)	(८.८%)	(१००.०%)
एकूण	१४२	६२	४३	२८२
	(५०.४%)	(२२.०%)	(१५.२%)	(१००.०%)

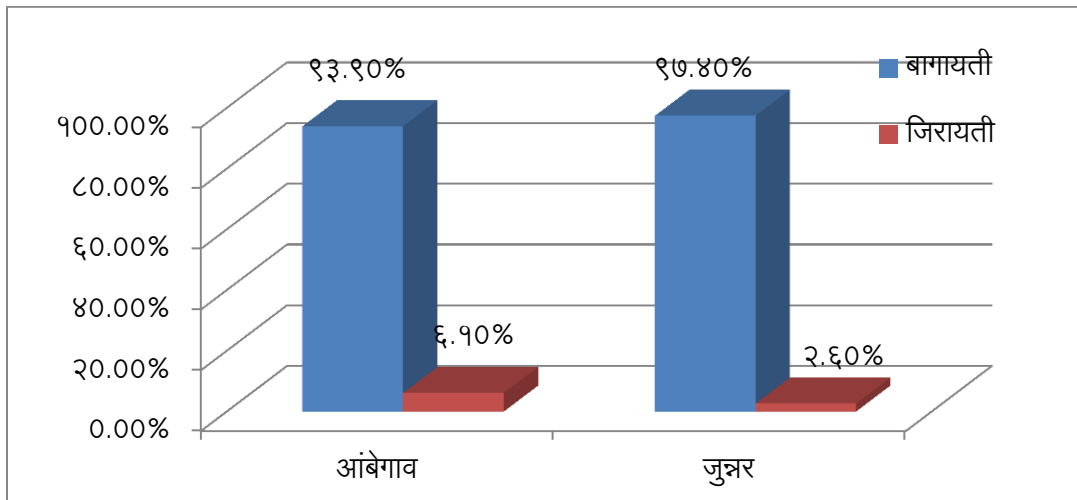
या तक्त्यावरून असे दिसते की निम्मे लाभार्थी (५०.४%) हे अत्यल्प भू-धारक आहेत. चार एकरपर्यंत शेती असणाऱ्या लाभार्थींचे प्रमाण २२% तर ५ एकरपेक्षा जास्त जमीन धारणा

असलेले लाभार्थी केवळ १५% आहेत. त्याबरोबर दोन्ही तालुक्यांचा विचार केला तर जुन्नरमध्ये अत्यल्प भूधारकांचे प्रमाण जुन्नरपेक्षा जास्त असून आंबेगावमध्ये अल्प भूधारक व पाच एकरपेक्षा जास्त भूधारणा असणाऱ्या लाभार्थींचे प्रमाण जुन्नरपेक्षा जास्त आहे.

शेतजमीन असल्याबरोबर ती कोणत्या प्रकारची आहे. यावरही आदिवासींच्या विकासाचा दर अवलंबून असतो. शेतीस जलसिंचन उपलब्ध असेल तर तिला बागायती व जर ते उपलब्ध नसेल तर ती जिरायती शेती म्हणून संबोधिली जाते. लाभार्थींच्या जमिनीचे असे वर्गीकरण तक्ता क्र. ६.३१ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. ६.३१
भूभाग क्षेत्र प्रकार (बागायत-जिरायत)

तालुका	भूभाग क्षेत्र प्रकार		
	बागायती	जिरायती	एकूण
आंबेगाव	१२४	८	१३२
	(९३.९%)	(६.१%)	(१००.०%)
जुन्नर	११२	३	११५
	(९७.४%)	(२.६%)	(१००.०%)
एकूण	२३६	११	२४७
	(९५.५%)	(४.५%)	(१००.०%)

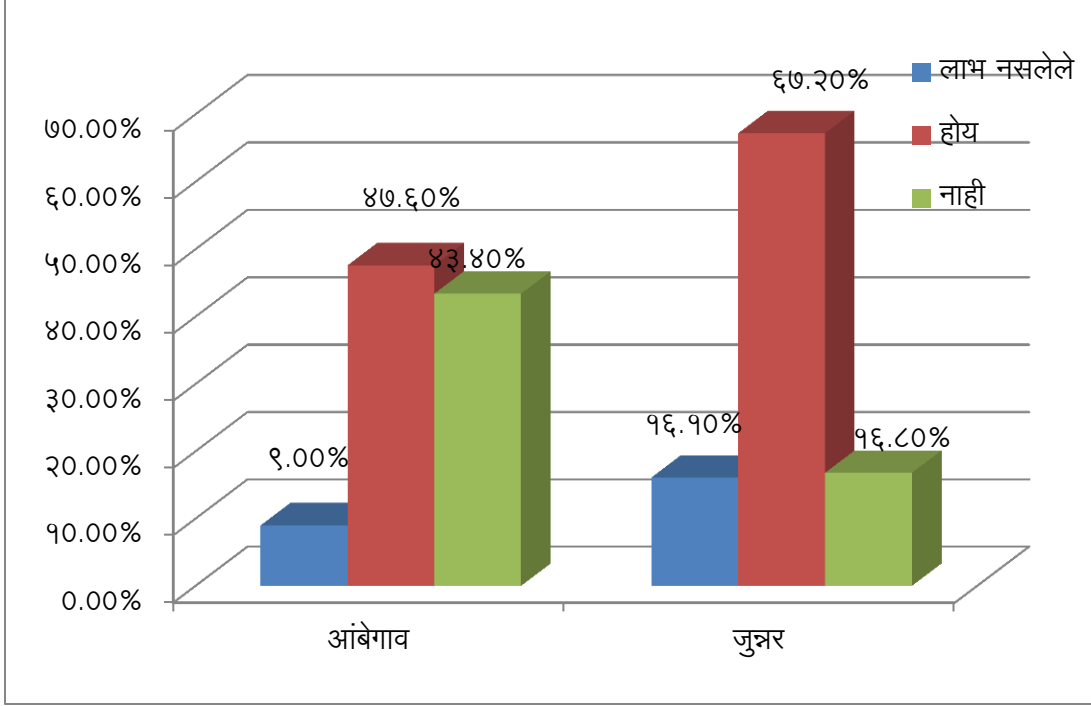

तक्ता क्र. ६.३१ असे दर्शवितो की, जवळजवळ ९५.५% लाभार्थींच्या जमिनीला जलसिंचनाची सुविधा उपलब्ध असून ती बागायती आहे. तर केवळ ४.५% लोकांची जमिन ही जिरायती आहे. जुन्नरमधील लाभार्थी आंबेगाव पेक्षा जास्त प्रमाणात बागायती असणारे म्हणजे ९७% लाभार्थी बागायती क्षेत्र असणारे आहेत. जमीन धारणा आणि आदिवासी विकास योजना यांचा सहसंबंध आहे.

अल्प भूधारक व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांना अधिक योजनांचा लाभ मिळत असल्याने असे लाभ मिळावेत म्हणून कुटुंबातील जमीन मालकीचे विभाजन वारसा हक्कानुसार करण्यात येते, त्यास खातेफोड असे म्हणतात. अशी खातेफोड केल्याने लाभार्थींची संख्या वाढून त्यांच्या प्रत्येकाच्या मालकीचे क्षेत्र कमी होत असते व असे अत्यल्प भूधारक लाभार्थी जास्त योजनांचे लाभ मिळविण्यास पात्र होत असतात. हा लाभ मिळविण्याच्या दृष्टीनेही खातेफोड होत असते. सर्वेक्षित लाभार्थींमध्ये खातेफोड झाली किंवा नाही याचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ६.३२ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. ६.३२
खातेफोड

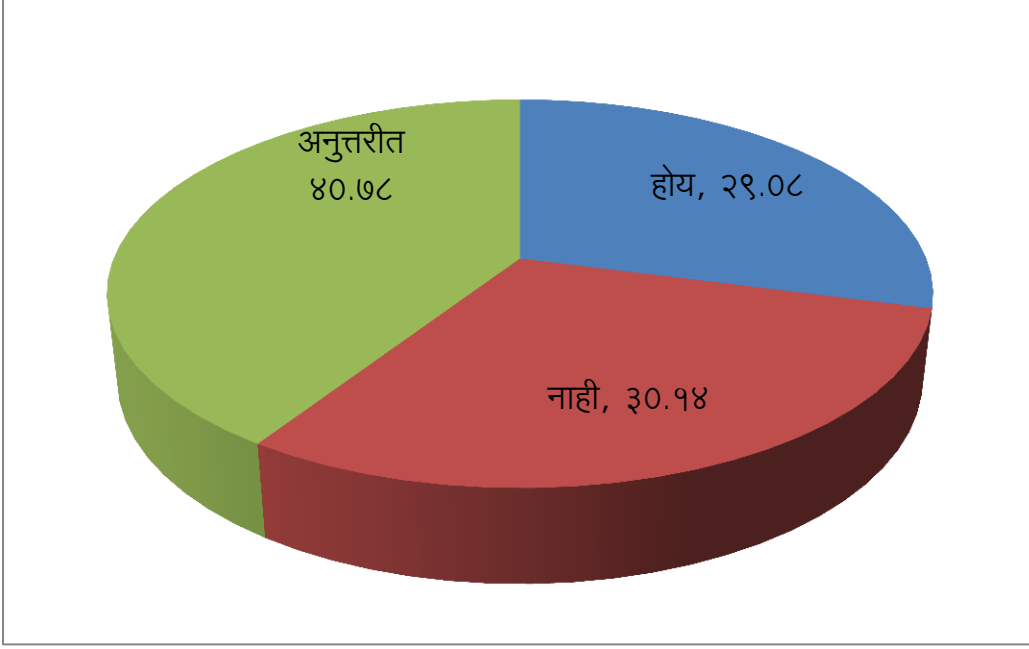
तालुका	खातेफोड			
	लाभ नसलेले	होय	नाही	एकूण
आंबेगाव	१३	६९	६३	१४५
	(९.०%)	(४७.६%)	(४३.४%)	(१००.०%)
जुन्नर	२२	९२	२३	१३७
	(१६.१%)	(६७.२%)	(१६.८%)	(१००.०%)
एकूण	३५	१६१	८६	२८२
	(१२.४%)	(५७.१%)	(३०.५%)	(१००.०%)

वरील तक्ता क्र. ६.३२ वरून असे दिसते की, २८२ पैकी १६१ लाभार्थींनी म्हणजे ५७% लाभार्थींनी खातेफोड केली आहे. मात्र ३०.५% लाभार्थींनी ती केली नसल्याचे दिसून येते.

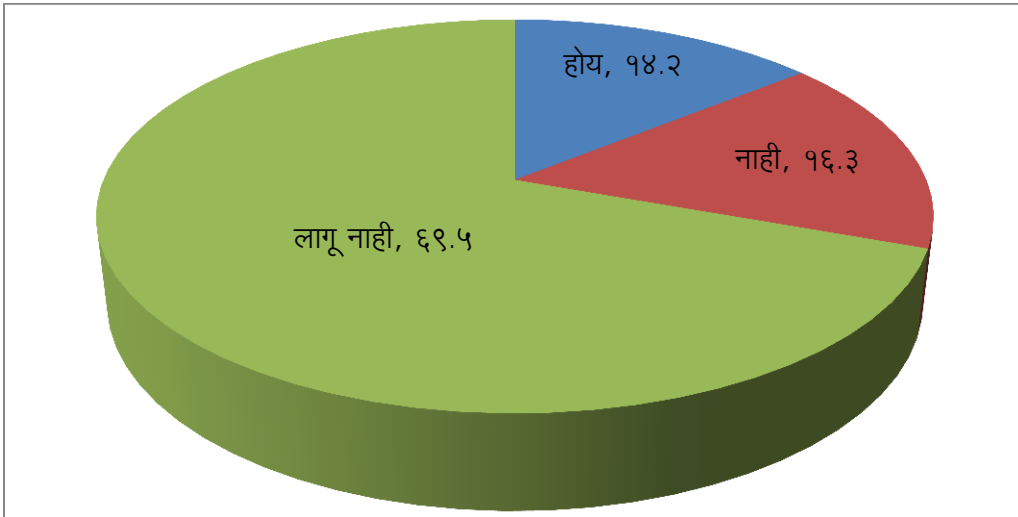
तक्ता क्र. ६.३३
खातेफोड करताना आय.टी.डी.पी. मदत करते का?

तपशील	प्रमाण	टक्केवारी
होय	८२	२९.०८
नाही	८५	३०.१४
अनुत्तरीत	११५	४०.७८
एकूण	२८२	१००.०

तक्ता क्र. ६.३३
खातेफोडीचे फायदे (पुर्वणी तक्ता)

परिणाम प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
होय	४०	१४.२
नाही	४६	१६.३
लागू नाही	१९६	६९.५
एकूण	२८२	१००.०

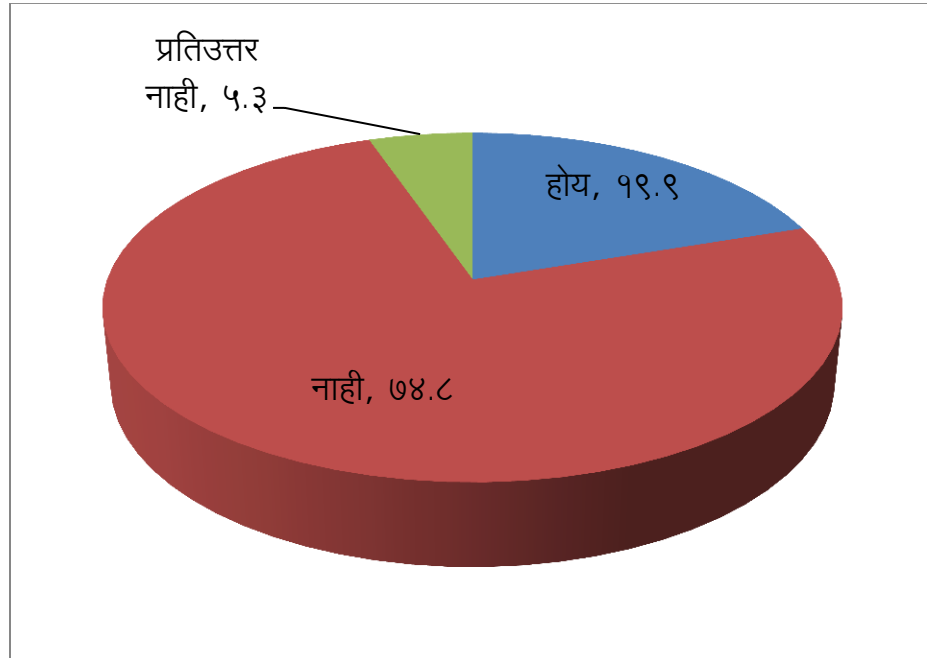
खातेफोड केल्यानंतर त्याचा विकास योजना मिळविण्यासाठी फायदा होतो किंवा नाही असे तपासले असता १४% लोकांना लाभ मिळाला असल्याचे दिसून आले तर १६.३% लोकांना लाभ झाला नसल्याचे दिसते.

शेती कमी आहे की जास्त याबरोबरच शेतीतून मिळणारे उत्पन्न कुटुंबासाठी पुरेसे आहे किंवा नाही हे देखिल महत्वाचे असते. आदिवासी लाभार्थींच्या बाबत ७४% लाभार्थींनी शेतीतील उत्पन्न पुरेसे नाही असे नमूद केले आहे. तर केवळ १९.९% लाभार्थींनी शेतीतील उत्पन्न पुरेसे असल्याचे मान्य केले.

तक्ता क्र. ६.३४

शेतीमधून मिळणारे उत्पन्न (पुरेसे आहे/नाही)

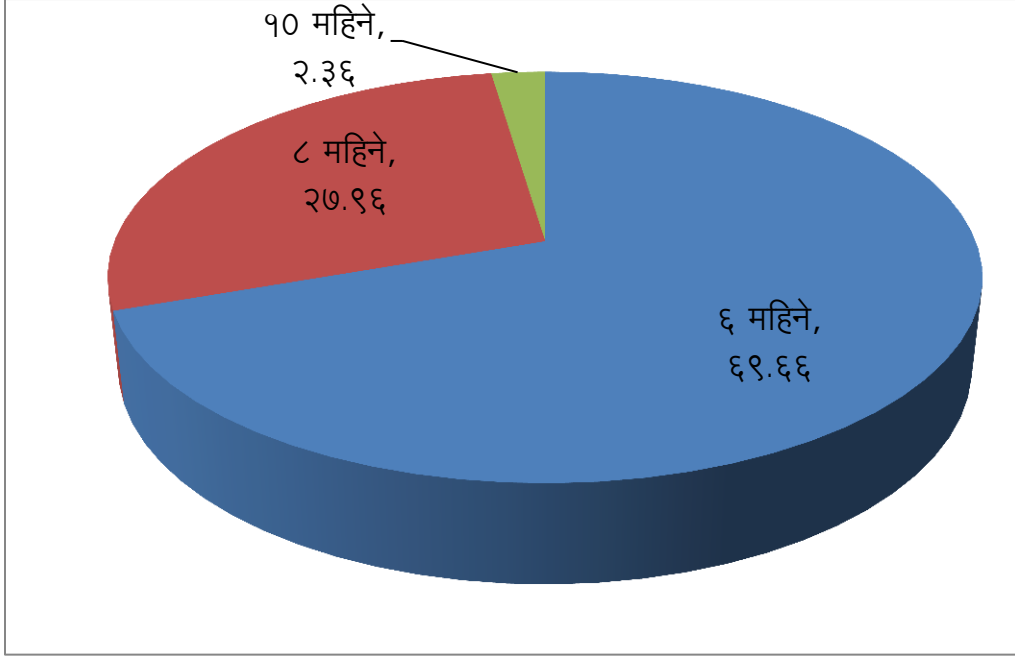
प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
आहे	५६	१९.९
नाही	२११	७४.८
प्रतिउत्तर नाही	१५	५.३
एकूण	२८२	१००.०

ज्या लाभार्थीना शेतीतील उत्पन्न बारा महिने पुरत नाही अशांना ते उत्पन्न वर्षातील किती महिने उपजिविका पूर्ण करण्यास पुरते असे विचारले असता. ज्या २११ लाभार्थीनी उत्पन्न पुरेसे नाही असे उत्तर दिले त्यांचे विश्लेषण तक्ता क्र. ६.३५ मध्ये दिले आहे.

तक्ता क्र. ६.३५
उत्पन्न पुरत नाही असे म्हणणाऱ्यांचे वर्गीकरण

प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
६ महिने	१४७	६९.६६
८ महिने	५९	२७.९६
१० महिने	५	२.३६
एकूण	२११	१००.०

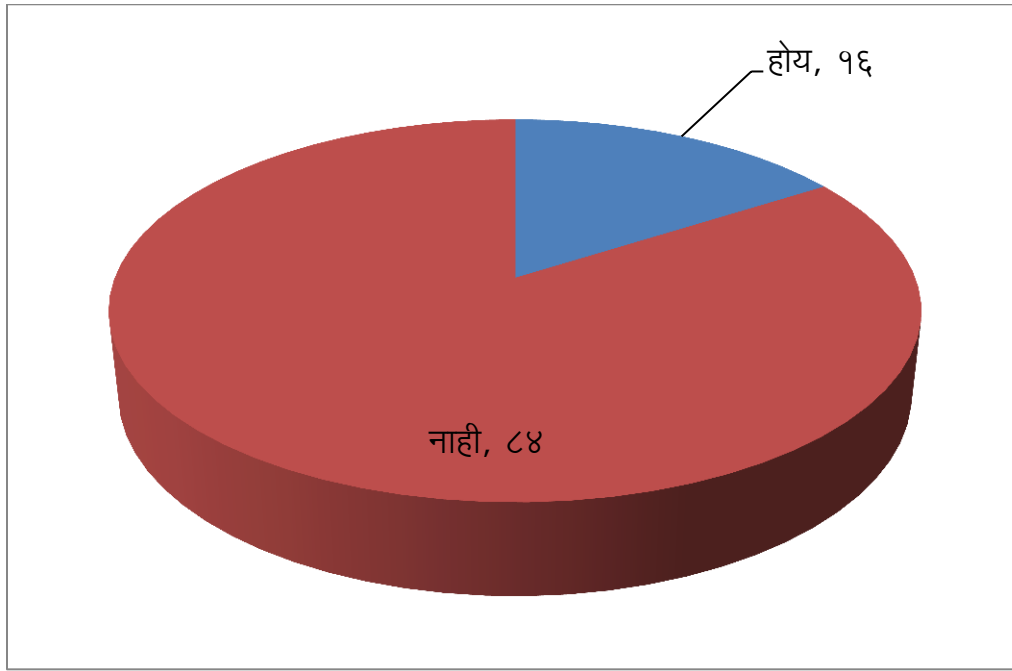

तक्ता क्र. ६.३५ असे सांगतो की २११ पैकी १४७ लाभार्थी म्हणजे ६९.६६% लोकांना शेती उत्पन्न केवळ ६ महिनेच पुरते. तर २७.९६% लोकांना ८ महिने व २.३६% लाभार्थीना १० महिने शेती उत्पन्न पुरते. शेती उत्पन्न पुरत नाही याचा परिणाम म्हणजे त्यांचा उत्पन्न खर्च मेळ बसत नाही.

तक्ता क्र. ६.३६

उत्पन्न आणि खर्चाचा ताळमेळ बसतो का?

जमाखर्च ताळमेळ	प्रमाण	टक्केवारी
होय	४५	१६.०
नाही	२३७	८४.०
एकूण	२८२	१००.०

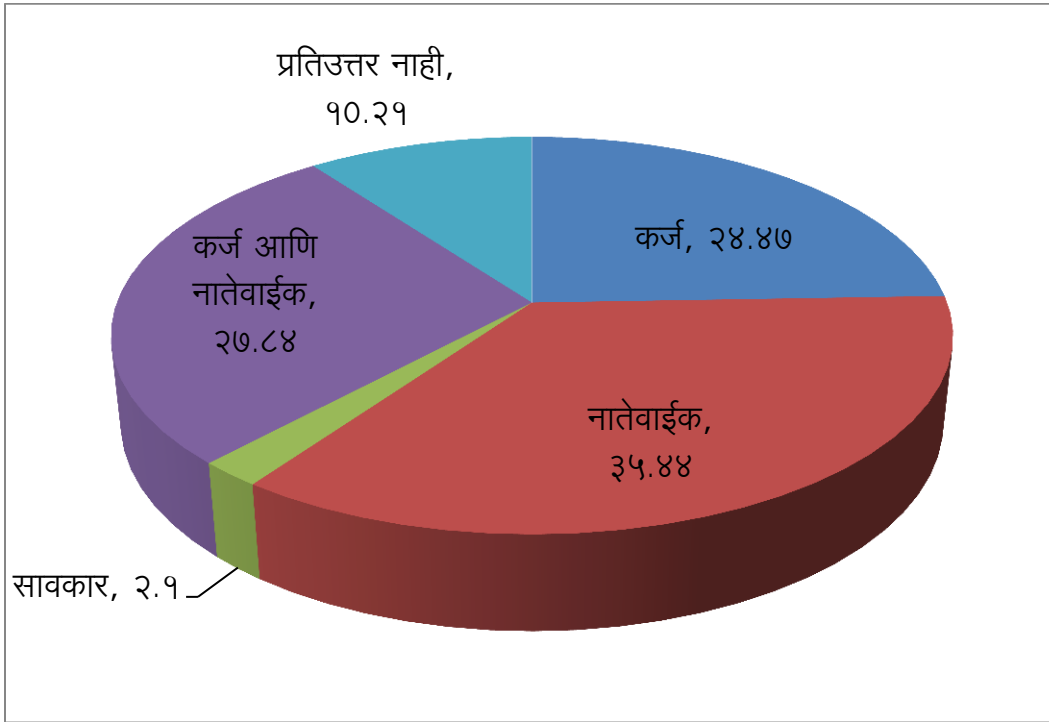
तक्ता क्र. ६.३६ मधील आकडेवारी असे नमूद करते की २८२ पैकी २३७ लाभार्थी म्हणजे ८४% लाभार्थींच्या उत्पन्न व खर्चाचा मेळ बसत नाही. म्हणजेच त्यांच्या खर्चाचे प्रमाण उत्पन्नापेक्षा जास्त आहे.

जेव्हा उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त होतात तेव्हा कुटुंबाचे अंदाजपत्रक कोलमडते म्हणजेच तुटीचे अंदाजपत्रक होते. ही तुट भरून काढण्यासाठी मग अशा कुटुंबाना कर्जाचा मार्ग स्वीकारावा लागतो. ज्या २३७ लाभार्थींच्या जमा खर्चाचा मेळ बसत नाही त्यांनी घेतलेल्या कर्जाची माहिती तक्ता क्र. ६.३७ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र. ६.३७

उत्तर नाही असल्यास-कर्ज कोणाकडून घेता

जमाखर्च प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
कर्ज (संस्थात्मक)	५८	२४.४७
नातेवाईक	८४	३५.४४
सावकार	५	२.१०
कर्ज आणि नातेवाईक	६६	२७.८४
प्रतिउत्तर नाही	२४	१०.२१
एकूण	२३७	१००.०

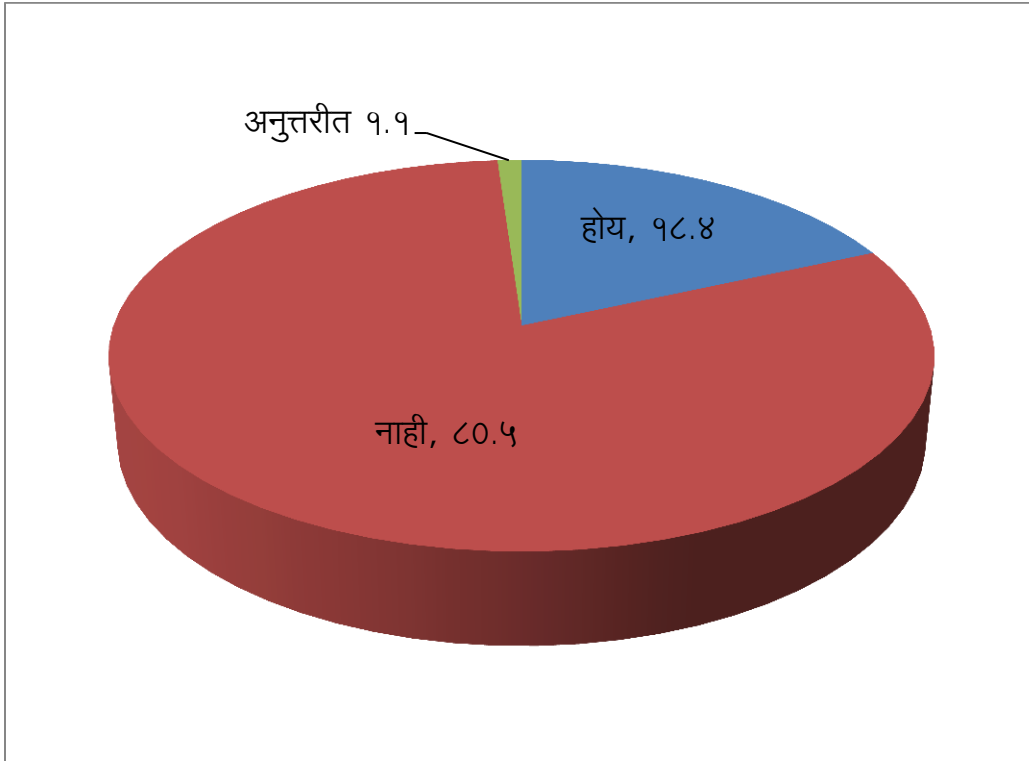

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की ३५.४४% कर्ज हे केवळ नातेवाईकांकडून २४% कर्ज संस्थांकडून आणि २.१०% लोकांनी सावकाराकडून कर्ज घेतले आहे. तसेच संस्थात्मक कर्ज व नातेवाईक या दोहोंकडून कर्ज घेणाऱ्या लाभार्थींचे प्रमाण २७.८४% आहे.

आर्थिक अडचणींवर मात करण्यासाठी कर्ज घेतले असले तरी तक्ता क्र. ६.३८ मध्ये थकबाकीदार असलेल्यांचे प्रमाण कमी १८.४% आहे. तर ८०.५% लोक थकबाकीदार नाहीत. यावरून आदिवासी गरीब कुटुंबातील प्रामाणिकपणा हे मूल्य प्रकर्षाने दिसून येते.

तक्ता क्र. ६.३८
थकबाकीदार आहात काय ?

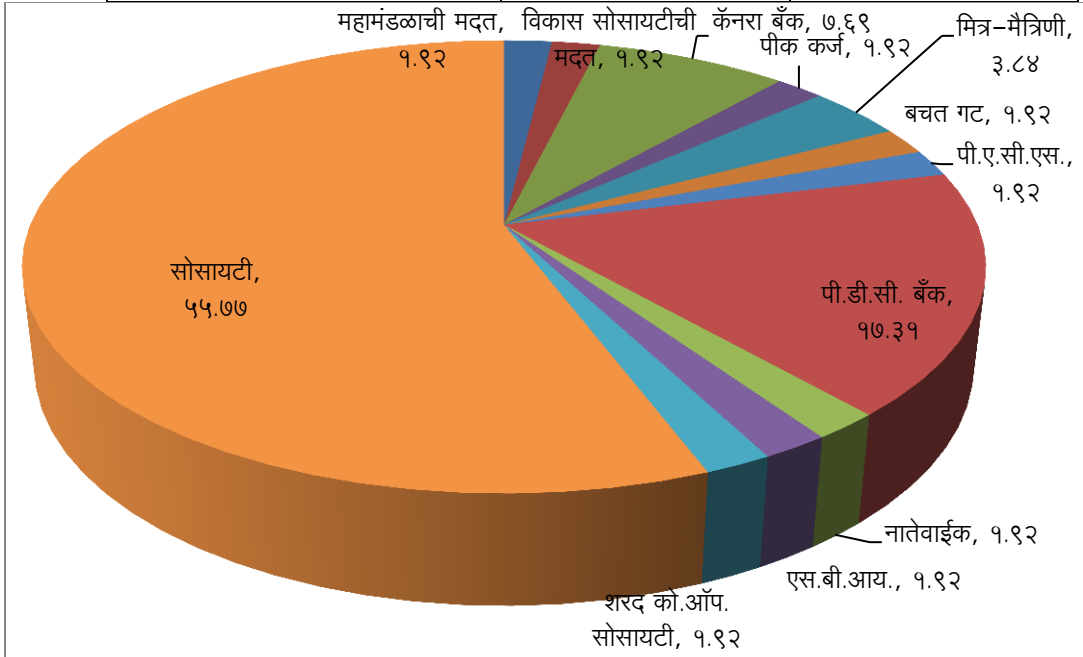
थकबाकी प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
होय	५२	१८.४
नाही	२२७	८०.५
अनुत्तरीत	३	१.१
एकूण	२८२	१००.०

संस्थात्मक पातळीवरून ज्या ५२ लाभार्थीनी विविध प्रकारच्या स्रोतांकडून कर्ज घेतले त्याचे वर्गीकरण तक्ता क्र. ६.३९ मध्ये केले आहे.

तक्ता क्र. ६.३९
कर्जाचे स्रोत

कर्ज प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
महामंडळाची मदत	१	१.९२
विकास सोसायटीची मदत	१	१.९२
कॅनरा बँक	४	७.६९
पीक कर्ज	१	१.९२
मित्र-मैत्रिणी	२	३.८४
बचत गट	१	१.९२
पी.ए.सी.एस.	१	१.९२
पी.डी.सी. बँक	९	१७.३१
नातेवाईक	१	१.९२
एस.बी.आय.	१	१.९२
शरद को.ऑप. सोसायटी	१	१.९२
सोसायटी	२९	५५.७७
एकूण	५२	१००.०

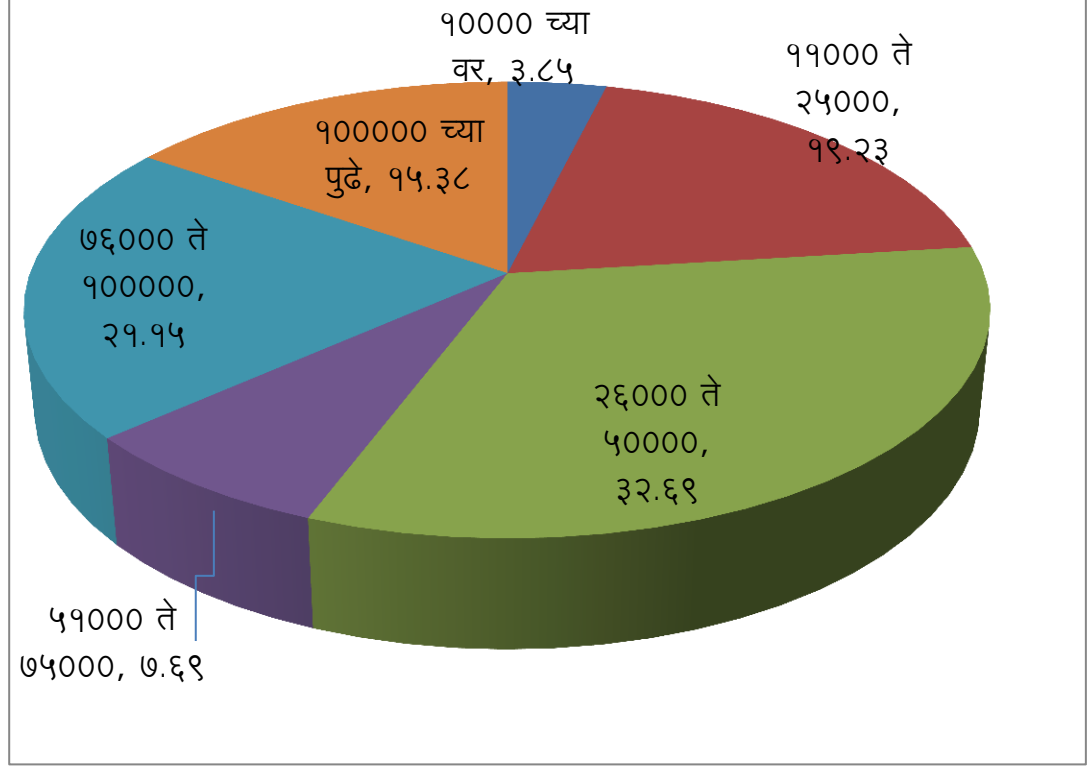

२८२ पैकी ५२ लाभार्थी कर्ज घेतले आहे. हे प्रमाण एकूण संख्येच्या १०% आहे. ५२ लाभार्थीनी कर्ज घेतले त्यांचे वर्गीकरण संस्थात्मक कर्ज स्रोतांमध्ये स्थानिक पातळीवरील सहकारी सोसायटीकडून कर्ज घेतलेल्या लाभार्थींचे प्रमाण सर्वाधिक म्हणजे ५५.७७% आढळले. तर दुसरा क्रमांक जिल्हा मध्यवर्ती बँकेचा दिसून आला. याशिवाय इतर कर्जांच्या मार्गात राष्ट्रीयकृत बँका, सहकारी बँका, बचत गट, विकास सोसायटी इ. चा सहभाग असल्याचे दिसून आले.

कर्जांच्या स्रोताबरोबरच कर्जांचे प्रमाण अभ्यासले असता असे दिसून आले की साधारणपणे दहा हजार ते १ लाख रुपये या मर्यामध्येच बहुतेकांनी कर्ज घेतल्याचे दिसून आले. याबाबतची आकडेवारी तक्ता क्र. ६.४० मध्ये नमूद केली आहे.

तक्ता क्र. ६.४०
कर्जांची रक्कम

रुपये	प्रमाण	टक्केवारी
१०००० च्या वर	२	३.८५
११००० ते २५०००	१०	१९.२३
२६००० ते ५००००	१७	३२.६९
५१००० ते ७५०००	४	७.६९
७६००० ते १०००००	११	२१.१५
१००००० च्या पुढे	८	१५.३८
एकूण	५२	१००.०
सरासरी	८३१३६	

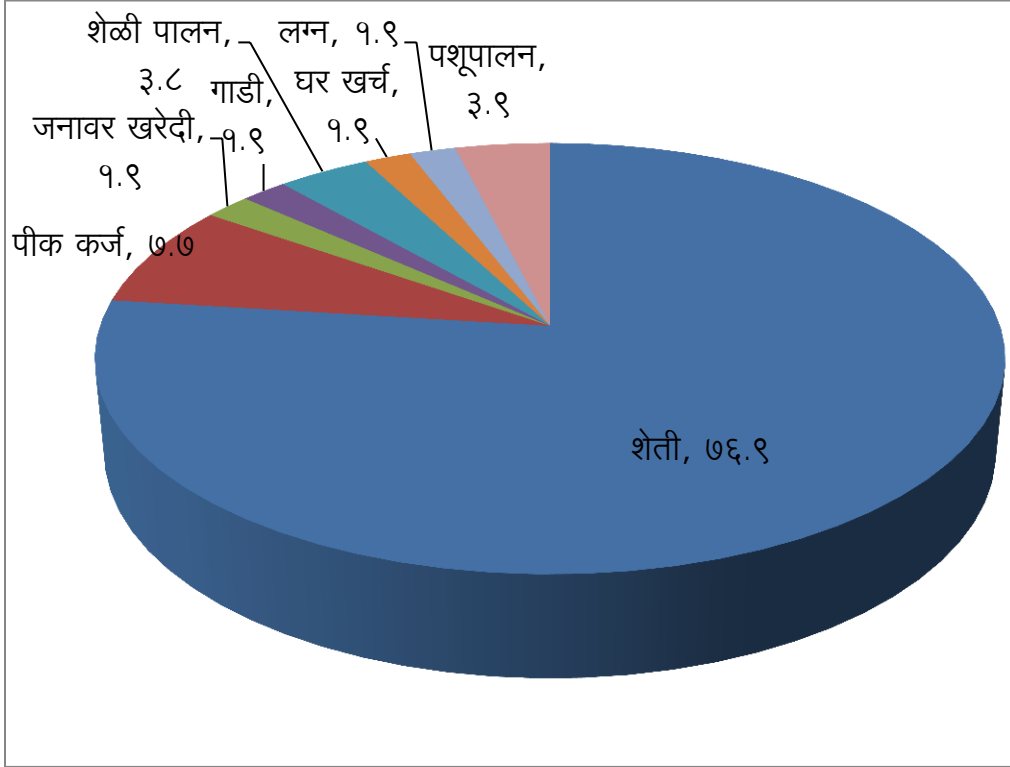

तक्ता क्र. ६.४० वरून असे दिसते की दहा हजार रुपये ते ५०,००० हजार रुपये या मर्यादामध्येच २७ लाभार्थीनी (५१.९२%) कर्ज घेतले आहे. रुपये पंच्याहत्तर हजारापर्यंत कर्ज घेणारांचे प्रमाण ७.६९% असून पंच्याहत्तर हजार ते १ लाख रुपयांपर्यंत कर्ज घेणारे २१.१५% लाभार्थी दिसून आले. केवळ ८ लाभार्थी (१५.३८%) हे १ लाखापेक्षा जास्त कर्ज घेणारे असल्याचे आढळले.

लाभार्थी आदिवासींचा प्रमुख व्यवसाय शेती हाच असल्याने कर्ज घेण्याचे कारण हे देखील शेतीसाठी कर्ज असेच असल्याचे दिसून येते. तक्ता क्र. ६.४१ मध्ये कर्ज घेतलेल्या लाभार्थींची कारणमीमांसा विशद केली आहे.

तक्ता क्र. ६.४१
कर्ज घेण्याची कारणे

कारण	प्रमाण	टक्केवारी
शेती	४०	७६.९
पीक कर्ज	४	७.७
जनावर खरेदी	१	१.९
गाडी	१	१.९
शेळी पालन	२	३.८
घर खर्च	१	१.९
लग्न	१	१.९
पशूपालन	२	३.९
एकूण	५२	१००.०

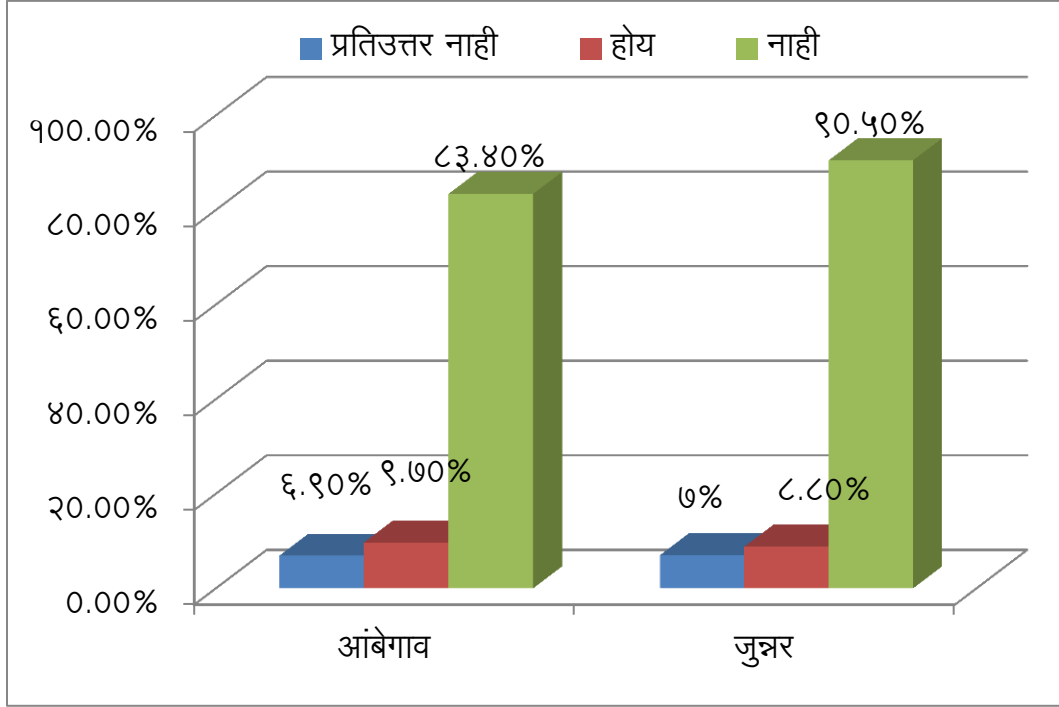

यावरून असे दिसते की, ५२ कर्जदार लाभार्थींपैकी ४० म्हणजे ७६.९% लाभार्थ्यांनी शेतीतील अडचणी सोडविण्यासाठीच कर्ज घेतले असल्याचे दिसते. पीक कर्जाचा त्यात समावेश

केला तर ८३.१६% कर्ज हे शेती कारणासाठीच घेतल्याचे दिसते. पशुपालन या कारणासाठी ५.६% लोकांनी कर्ज घेतले आहे. लग्न व घरखर्च यासाठी ३.८% लोक कर्ज घेताना आढळले.

तक्ता क्र. ६.४२
सावकारांकडून कर्ज घेता का?

तालुका	अनुत्तरीत	होय	नाही	एकूण
आंबेगाव	१०	१४	१२१	१४५
	(६.९%)	(९.७%)	(८३.४%)	(१००.०%)
जुन्नर	१	१२	१२४	१३७
	(७%)	(८.८%)	(९०.५%)	(१००.०%)
एकूण	११	२६	२४५	२८२
	(३.९%)	(९.२%)	(८६.९%)	(१००.०%)

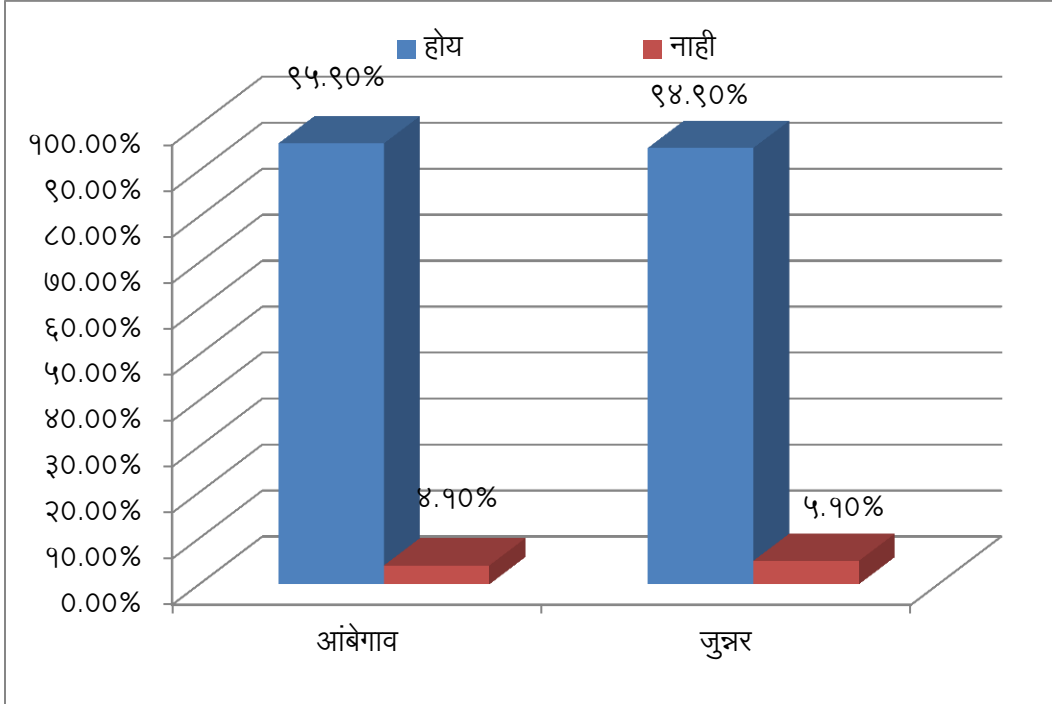
वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, ग्रामीण व विशेषतः आदिवासी भागात सावकारी पाश मोठ्या प्रमाणात असतो असे म्हटले जाते. मात्र सर्वेक्षणातील या अभ्यासामध्ये मात्र तसे आढळले नाही. केवळ ९.२% लाभार्थ्यांनी सावकारांकडून कर्ज घेतले आहे तर उर्वरित ८६.९% लाभार्थ्यांनी या मार्गाचा वापर केला नसल्याचे दिसते.

शेतीस पूरक उद्योग गावातच सुरु झाल्यास रोजगार व उत्पन्न पातळी वाढून आदिवासीच्या राहणीमानात सुधारणा होईल असे असल्याने याबाबतचे त्यांचे मत जाणून घेण्याचाही प्रयत्न या सर्वेक्षणात केला.

तक्ता क्र. ६.४३

शासनाने आपल्या गावात उद्योग सुरु करावेत का?

तालुका	होय	नाही	एकूण
आंबेगाव	१३९	६	१४५
	(९५.९%)	(४.१%)	(१००.०%)
जुन्नर	१३०	७	१३७
	(९४.९%)	(५.१%)	(१००.०%)
एकूण	२६९	१३	२८२
	(९५.४%)	(४.६%)	(१००.०%)

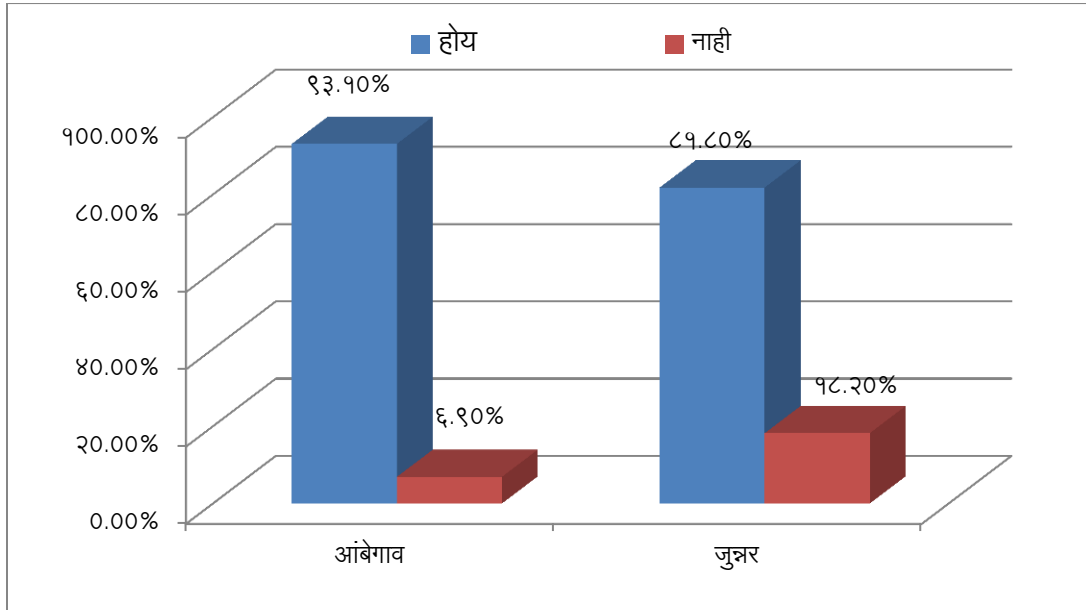
तक्त्यावरुन असे दिसते की ९५.४% लोकांचे मत असे आहे की गावात उद्योग सुरु व्हावेत. यावरुन असे स्पष्ट होते की, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाने शेती पूरक व्यवसाय व त्याबाबतच्या प्रशिक्षणावर लक्ष देण्याची गरज आहे.

वैचारिक देवाण-घेवाण व सामुहिक एकोपा हे ग्रामीण जनतेचे व्यवच्छेदक लक्षण असते. याचे दर्शन या आदिवासी व बिगर आदिवासींच्या सहसंबंधातून दिसून आले.

तक्ता क्र. ६.४४

बिगर आदिवासी समाजाकडून मिळणारी वागणूक

तालुका	बरोबरीने	हिनतेने	एकूण
आंबेगाव	१३५	१०	१४५
	(९३.१%)	(६.९%)	(१००.०%)
जुन्नर	११२	२५	१३७
	(८१.८%)	(१८.२%)	(१००.०%)
एकूण	२४७	३५	२८२
	(८७.६%)	(१२.४%)	(१००.०%)

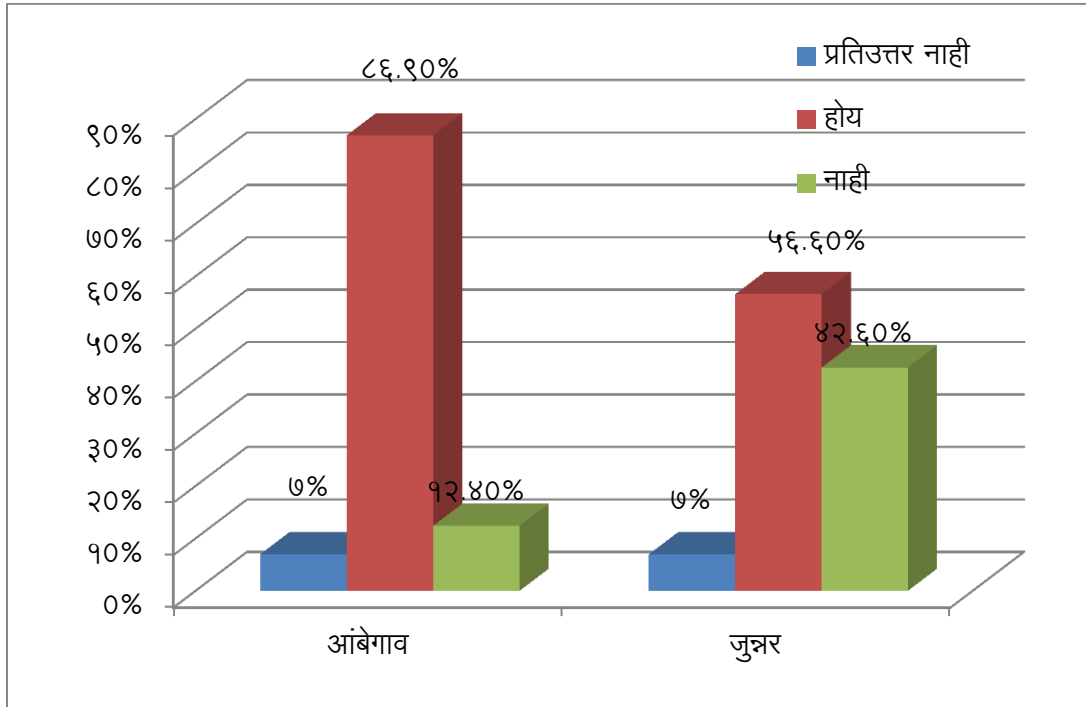
वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, ८७.६% लाभार्थींनी असे मत नोंदविले की बिगर आदिवासी समाजाकडून त्यांना मिळणारी वागणूक ही बरोबरीची आहे. याचाच अर्थ आदिवासी व बिगर आदिवासी समाजामध्ये असणारे संबंध हे सकारात्मक आहेत व त्यामुळे विकासास पूरकही आहेत.

तक्ता क्र. ६.४५

आदिवासींपुढे व्यसनाधीनता ही एक मोठी समस्या आहे.

तालुका	प्रतिउत्तर नाही	होय	नाही	एकूण
आंबेगाव	१	१२६	१८	१४५
	(७%)	(८६.९%)	(१२.४%)	(१००.०%)
जुन्नर	१	७७	५८	१३६
	(७%)	(५६.६%)	(४२.६%)	(१००.०%)
एकूण	२	२०३	७६	२८१
	(७%)	(७२.२%)	(२७.०%)	(१००.०%)

(कंसातील आकडे टक्केवारी दर्शवितात)

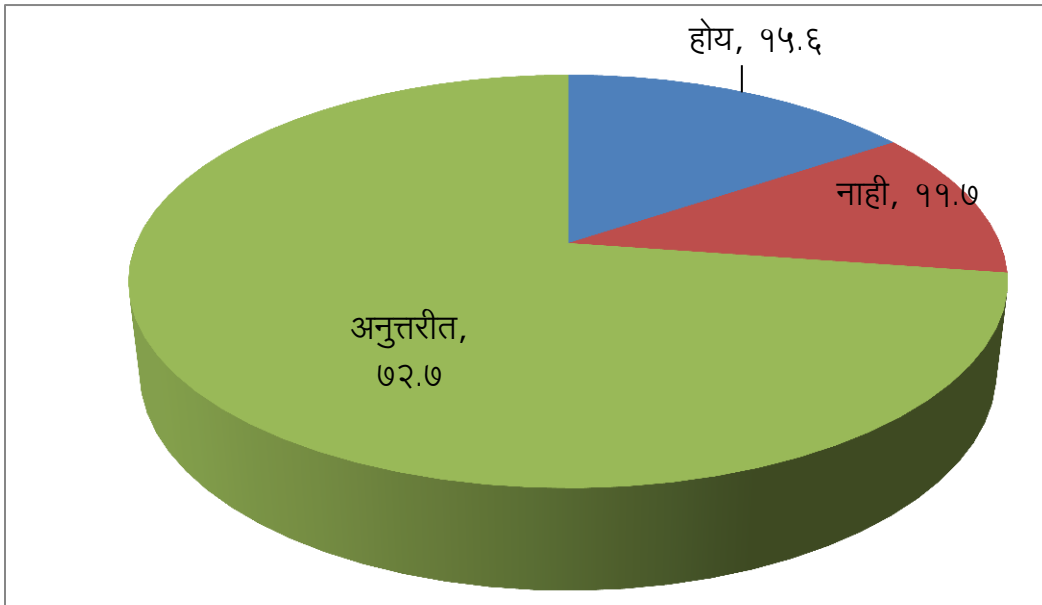

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, आदिवासींना आरोग्य व व्यसनाधिनता यांचा संबंध असल्याने त्याबाबत माहिती घेतली असता असे आढळले की जवळजवळ ७३% लाभार्थींना कोणते ना कोणते व्यसन आहे. दारु, तंबाखू, बीडी, मशेरी अशा प्रकारच्या या व्यसनांचे प्रमाण जुन्नर तालुक्यापेक्षा आंबेगाव मध्ये जास्त म्हणजे ८७% आहे. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय याबाबत काही उपाय करते किंवा नाही याचा आढावा घेतला असता ७२.७% लाभार्थी याबाबत मौन पाळले तर १५% लाभार्थींचे मत याबाबत काम होत आहे तर ११% लाभार्थी याबाबत काम होत नसल्याचे मत मांडतात.

तक्ता क्र. ६.४६

प्रकल्प कार्यालय व्यसनमुक्तीसाठी प्रयत्न करते का?

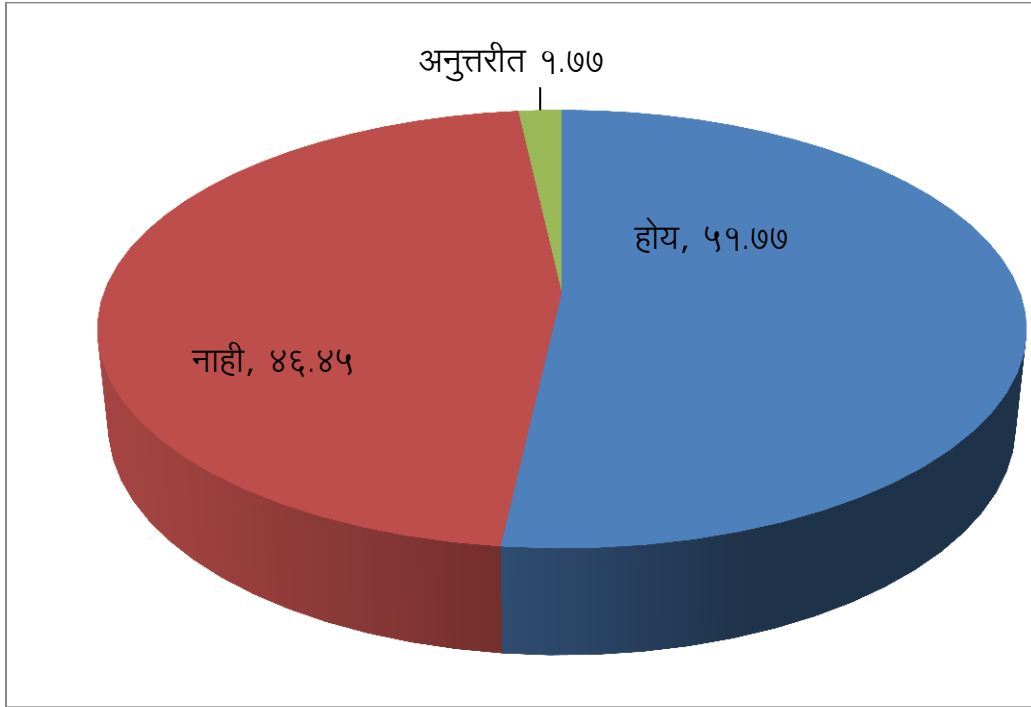
तपशील	प्रमाण	टक्केवारी
होय	४४	१५.६
नाही	३३	११.७
अनुत्तरीत	२०५	७२.७
एकूण	२८२	१००.०

याशिवाय सर्वेक्षणातून असेही स्पष्ट झाले की, लाभार्थींना असे वाटते की प्रकल्प कार्यालयाने व्यसनाबाबत जनजागृती करावी, चित्रपट दाखविणे, चर्चासत्रे आयोजित करून जनजागृती करावी असे त्यांना वाटते.

तक्ता क्र. ६.४७
कुपोषण समस्यांबाबत

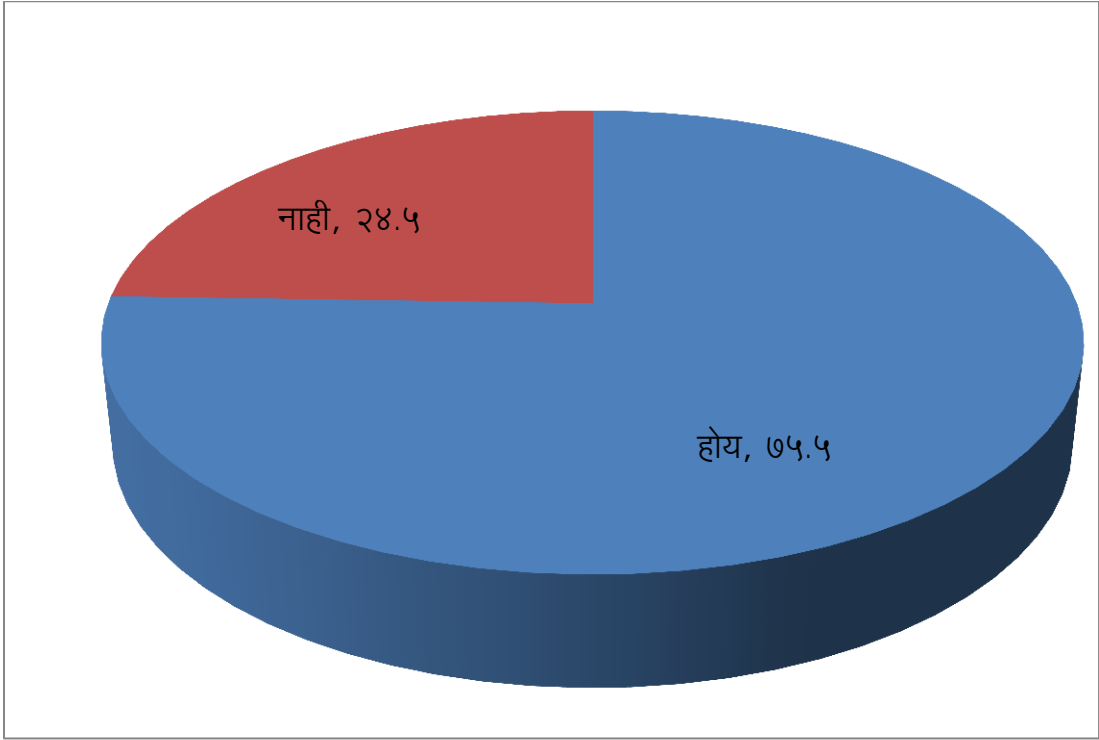
कुपोषण प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
होय	१४६	५१.७७
नाही	१३१	४६.४५
अनुत्तरीत	५	१.७७
एकूण	२८२	१००.०

तक्ता क्र. ६.४७ असे दर्शवितो की, कुपोषण हा आदिवासी भागातील एक महत्वाचा विषय असल्याने त्याबाबत या लाभार्थींमध्ये काय स्थिती आहे हे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला. २८२ पैकी १४६ (५१.७७%) लाभार्थींनी कुपोषण असल्याचे मत नोंदविले आहे. याबाबतही प्रकल्प कार्यालयाने काम करण्याची गरज यातून दिसून येते.

तक्ता क्र. ६.४८
बँक व्यवहार करता का?

प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
होय	२१३	७५.५
नाही	६९	२४.५
एकूण	२८२	१००.०

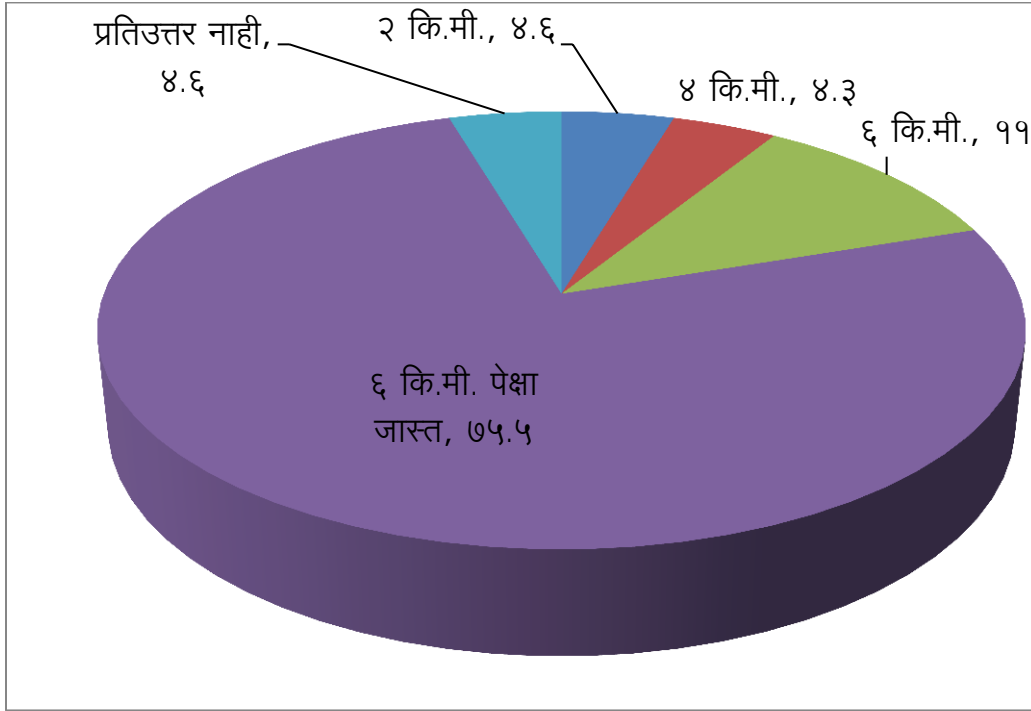

बँकेचे व्यवहार करणारे व न करणारे याबाबतची माहिती तक्ता क्र. ६.४८ मध्ये आहे. त्यावरून जवळजवळ ७५.५% लाभार्थी बँकेचे व्यवहार करताना आढळले. मात्र, अजूनही २४.५% लाभार्थी बँकेपासून दूर आहेत. त्यांना बँकेच्या प्रवाहात आणण्याचे प्रयत्न व्हायला हवेत.

या लाभार्थींना बँक व्यवहार करण्यात येणाऱ्या अडचणी कोणत्या आहेत याबाबतच्या अनेक पर्यायामध्ये घर ते बँक हे अंतर हेही एक कारण लक्षात घेऊन माहिती घेतली असून त्याचे वर्णन तक्ता क्र. ६.४९ मध्ये केले आहे.

तक्ता क्र. ६.४९
घर ते बँक मधील अंतर

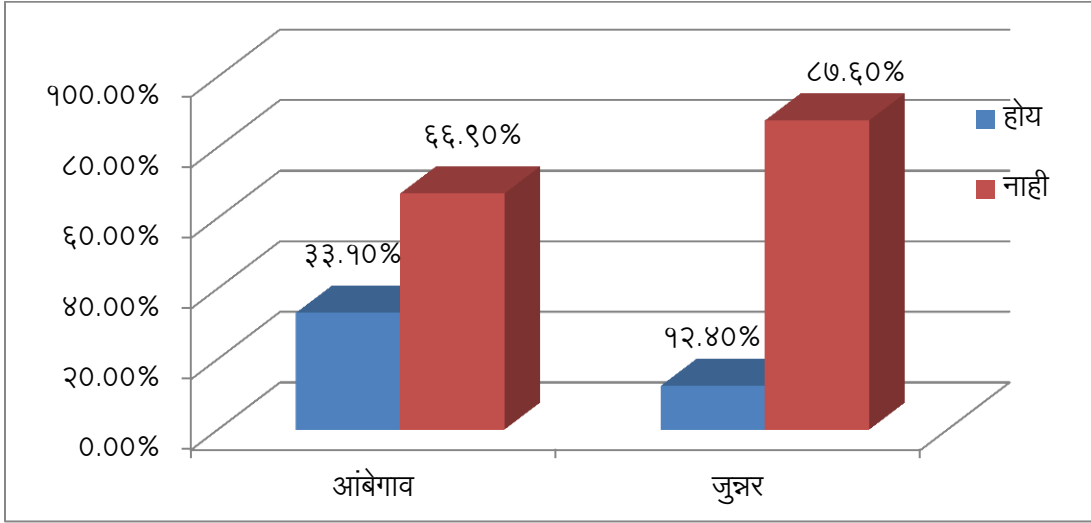
अंतर	प्रमाण	टक्केवारी
२ कि.मी.	१३	४.६
४ कि.मी.	१२	४.३
६ कि.मी.	१३	११.०
६ कि.मी. पेक्षा जास्त	२१३	७५.५
प्रतिउत्तर नाही	१३	४.६
एकूण	२८२	१००.०

यावरून असे आढळले की, या भागात २१३ लाभार्थी म्हणजे (७५.५%) लोकांचे घर ते बँक हे अंतर ६ कि.मी. पेक्षा जास्त आहे. साहजिकच याचा परिणाम त्यांचेकडून बँक व्यवहार करण्यावर होत असेल. विकास प्रकल्प यशस्वी राबविण्याच्या प्रक्रियेत प्रकल्प अधिकाऱ्यांचा वाटा व स्वेच्छेने काम करण्याची प्रवृत्ती देखील महत्वाचे असते.

तक्ता क्र. ६.५०
प्रकल्प अधिकाऱ्याची गावास भेट

तालुका	होय	नाही	एकूण
आंबेगाव	४८	९७	१४५
	(३३.१%)	(६६.९%)	(१००.०%)
जुन्नर	१७	१२०	१३७
	(१२.४%)	(८७.६%)	(१००.०%)
एकूण	६५	२१७	२८२
	(२३.०%)	(७७.०%)	(१००.०%)

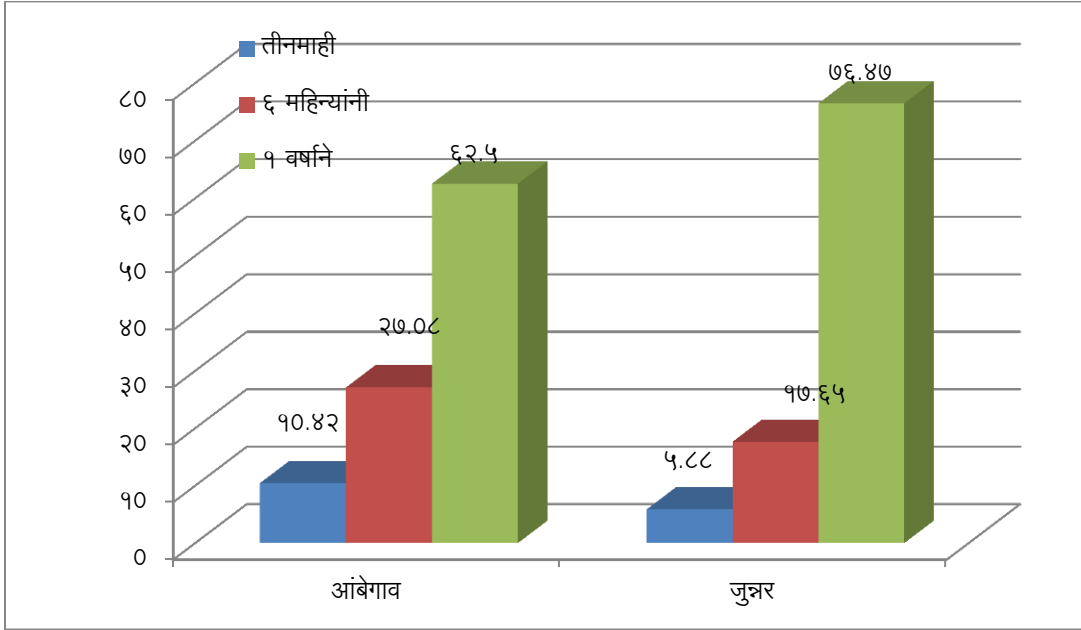

अज्ञान व अनेक इतर अडचणींमुळे लाभार्थी हे प्रकल्प कार्यालयाकडे जाण्यात अडथळे येतात. मात्र आदिवासी विकास प्रकल्पात विस्तार सेवा (Extension) असल्याने लाभार्थींच्या परिसरापर्यंत वा गावापर्यंत या योजना पोहचविण्याची जबाबदारी प्रकल्प अधिकारी व कर्मचारी वर्गाची आहे. त्यासाठी प्रकल्प अधिकारी गावास भेट देतात काय - याचा आढावा घेतला व त्याची मांडणी वरील तक्ता क्र. ६.५० मध्ये केली आहे. ७७% लाभार्थी म्हणतात की, प्रकल्प अधिकारी गावास भेट देत नाहीत. जुन्नर तालुक्यात हे प्रमाण आंबेगावपेक्षा जास्त म्हणजे ८७.६०% आहे. एकूण लाभार्थींपैकी २३% लाभार्थी म्हणतात की गावात भेट दिली जाते. त्या

भेटीची वारंवारता किती आहे याचाही तपास प्रश्नांद्वारे केला व त्यातून मिळालेली आकडेवारी तक्ता क्र. ६.५१ मध्ये मांडली.

तक्ता क्र. ६.५१
जर होय असेल तर

कालावधी	आंबेगाव		जुन्नर		एकूण	
	संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी
तीनमाही	५	१०.४२	१	५.८८	६	९.२३
६ महिन्यांनी	१३	२७.०८	३	१७.६५	१६	२४.६२
१ वर्षाने	३०	६२.५०	१३	७६.४७	४३	६६.१५
एकूण	४८	१००.००	१७	१००.००	६५	१००.००

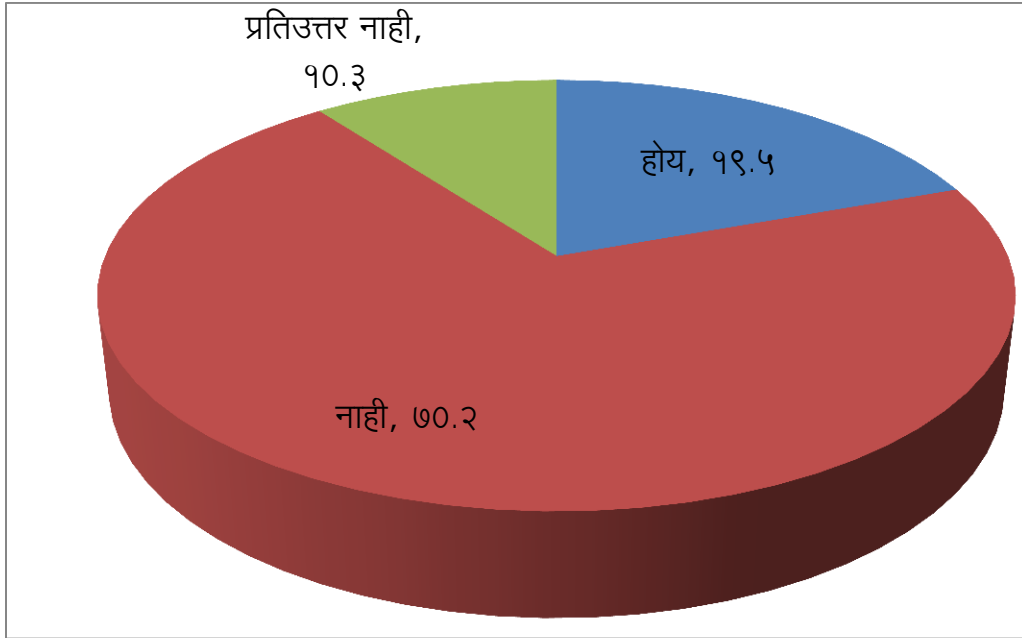

यावरून असे दिसते की, ६६.१५% लाभार्थी असे म्हणतात की वर्षातून एखादेवेळी भेट दिली जाते तर २४.६२% लाभार्थी म्हणतात सहा महिन्यांनी भेट दिली जाते. तर ९.२३% लाभार्थ्यांच्या मते तीन महिन्यातून सदर भेट दिली जाते. यावरून अधिकाऱ्यांची गावात होणारी भेट ही सहा महिने ते एक वर्ष या कालावधीतच असल्याचे जाणवते. या भेटी वाढविल्यास विकास योजनांबाबत आदिवासींमध्ये जनजागृती होऊ शकते व त्यांच्या अंमलबजावणीची कार्यक्षमताही

वाढू शकते. विकास योजनांच्या प्रचाराबाबत अधिकाऱ्यांबरोबरच समाजातील सेवाभावी संस्था देखिल या योजनांचा लाभ मिळवून देवू शकतात. याबाबत सर्वेक्षित ७०% लाभार्थीनी असे मत नोंदविले की असा लाभ मिळत नाही.

तक्ता क्र. ६.५२
सेवाभावी संस्थांचे फायदे

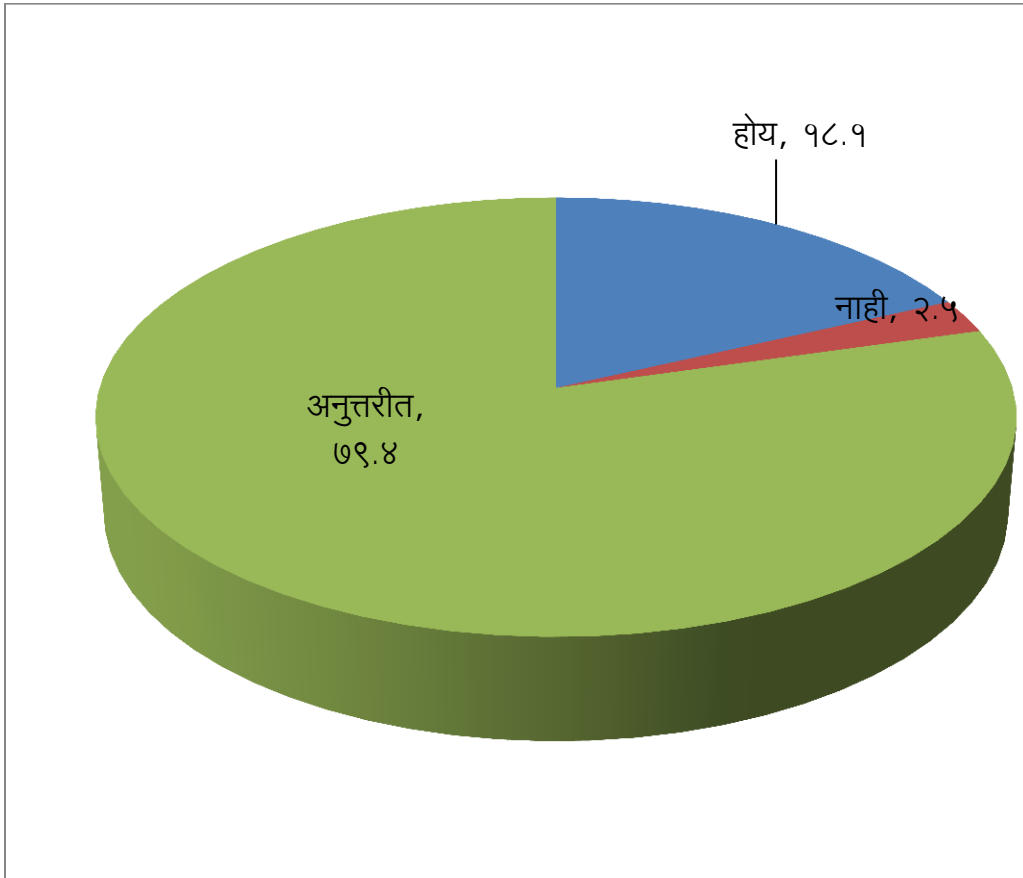
प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
होय	५५	१९.५
नाही	१९८	७०.२
प्रतिउत्तर नाही	२९	१०.३
एकूण	२८२	१००.०

यावरून असे दिसते की आदिवासी भागात अशा संस्थांचे प्रमाण अत्यल्प आहे. त्यांचेसाठी अशा स्वयंसेवी संस्थांना काम करण्यास अधिक वाव आहे. स्वयंसेवी संस्था शिवाय इतर शासकीय व इतर संस्थात्मक फायदे प्राप्त होतात का याबाबत मिळालेली माहिती तक्ता क्र. ६.५३ मध्ये मांडली आहे.

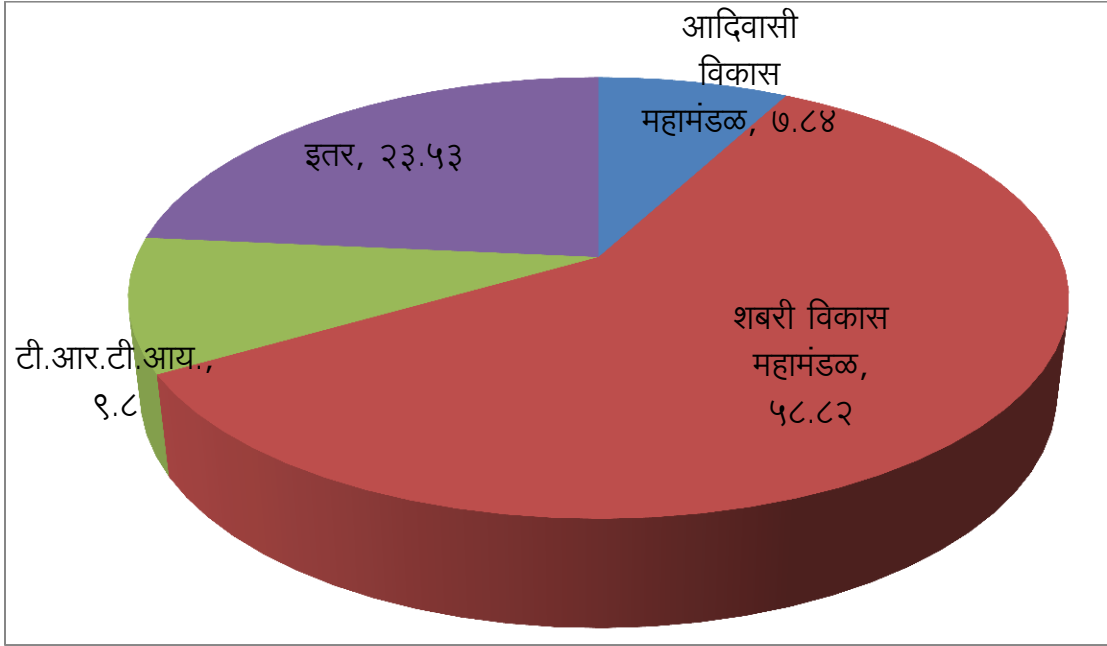
तक्ता क्र. ६.५३ (अ)
इतर संस्थांकडील फायदे

प्रकार	प्रमाण	टक्केवारी
होय	५१	१८.१
नाही	७	२.५
अनुत्तरीत	२२४	७९.४
एकूण	२८२	१००.०

तक्ता क्र. ६.५३ (ब)

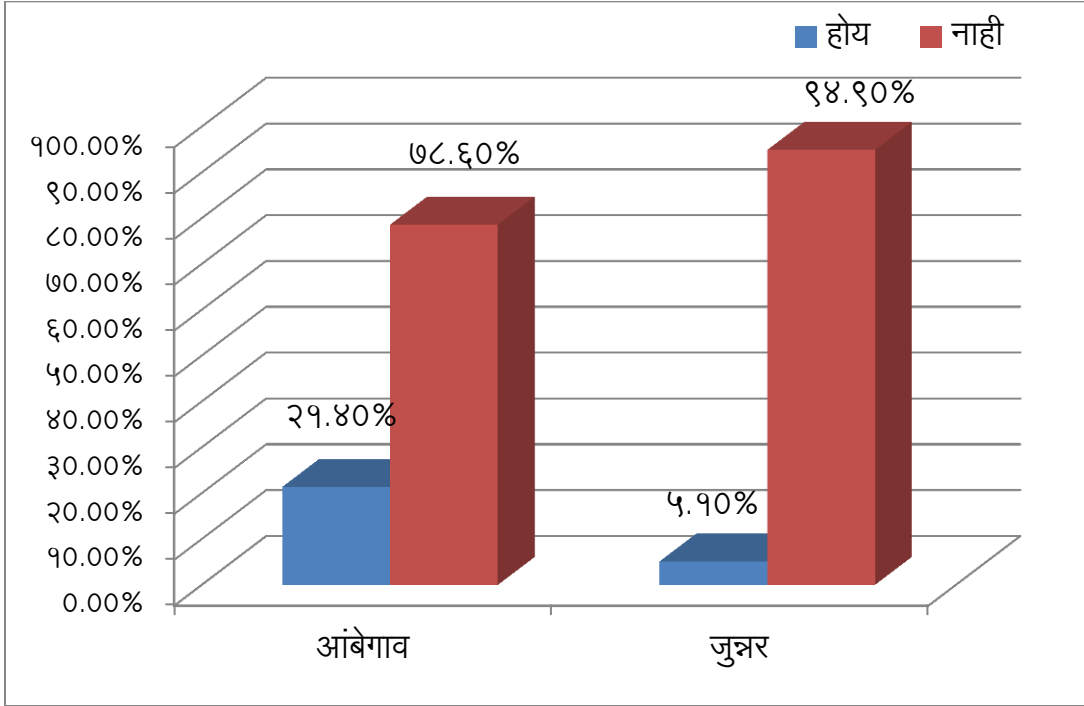
संस्था	प्रमाण	टक्केवारी
आदिवासी विकास महामंडळ	४	७.८४
शबरी विकास महामंडळ	३०	५८.८२
टी.आर.टी.आय.	५	९.८०
इतर	१२	२३.५३
एकूण	५१	१००.०

जवळजवळ ८०% लाभार्थींनी या प्रश्नाबाबत मौन पाळले व केवळ १८% लाभार्थींना संस्थांकडून असा लाभ मिळतो असे वाटते. या संस्थांमध्ये आदिवासी विकास महामंडळ, शबरी विकास महामंडळ टी.आर.टी.आय. अशा संस्थांचा समावेश असल्याचे दिसून आले. त्यातही शबरी विकास महामंडळाचा लाभ मिळणारे ५८.८२% लाभार्थी आढळून आले. आदिवासींना त्यांच्या हक्काच्या व मालकीच्या जमिनी परत मिळाव्यात व ते त्या जमिनीचे स्वतः मालक व्हावेत व त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारून त्यांचा विकास व्हावा या उद्देशाने २००६ साली आदिवासी वन हक्क कायद्याची सुरुवात झाली. त्याच्या अंमलबजावणीची स्थिती या आदिवासी भागात कशा प्रकारे झाली याचीही माहिती घेण्याचा प्रयत्न केला.

तक्ता क्र. ६.५४
वन कायद्याचे लाभार्थी

तालुका	होय	नाही	एकूण
आंबेगाव	३१	११४	१४५
	(२१.४%)	(७८.६%)	(१००.०%)
जुन्नर	७	१३०	१३७
	(५.१%)	(९४.९%)	(१००.०%)
एकूण	३८	२४४	२८२
	(१३.५%)	(८६.५%)	(१००.०%)

लाभार्थीनी दिलेल्या माहितीचे तक्ता क्र. ६.५४ मधील वर्गीकरण असे स्पष्ट करते की, २८२ पैकी केवळ ३८ म्हणजे १३.५% लाभार्थीना या कायद्याचा लाभ मिळाला आहे. याचाच अर्थ या कायद्याच्या अंमलबजावणीची गती अत्यंत कमी असून अद्यापही ८६.५% लाभार्थीना या कायद्याचा लाभ मिळालेला नसल्याचे दिसून आले. वनाधिकार कायद्याचा लाभ न मिळालेल्या लाभार्थींचे प्रमाण आंबेगाव तालुक्यापेक्षा जुन्नर तालुक्यात जास्त असून ते ९५% आहे. म्हणजे या तालुक्यात केवळ ५% आदिवासींना या कायद्याचा लाभ मिळाला आहे.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची अंमलबजावणी व त्याचे आर्थिक व सामाजिक परिणाम अभ्यासले असता असे दिसते की सदर प्रकल्पाने आदिवासी योजना लाभार्थींसाठी राबविण्याचा प्रयत्न केला असला तरी लाभार्थींना अधिक कार्यक्षमतेने या योजना मिळण्यास बराच वाव आहे. त्यादृष्टीने शासन, स्वयंसेवी संस्था व स्वतः लाभार्थी यांनी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. याशिवाय वन हक्क कायदा अधिक गांभिर्याने व कार्यक्षमतेने राबविण्याची आवश्यकता आहे.

-----***-----

प्रकरण सातवे
निष्कर्ष व शिफारशी

- ७.१ प्रस्तावना
- ७.२ उद्दिष्टांची पुर्तता
- ७.३ गृहितकांची पडताळणी
- ७.४ निष्कर्ष
- ७.५ शिफारशी
- ७.६ भावी संशोधनाची दिशा

प्रकरण सातवे

निष्कर्ष व शिफारशी

७.१ प्रस्तावना :

संशोधन अभ्यास केल्यानंतर व संकलित माहिती आणि आकडेवारीचे विश्लेषण केल्यानंतर प्रथम अभ्यासाची जी उद्दिष्टे मांडली होती, तसेच जी गृहितके गृहित धरली होती त्याबाबत संशोधनामधून जी सिद्धता प्राप्त झाली ती या प्रकरणामध्ये मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे.

प्रकरणाची मांडणी करताना प्रथमतः जी सहा उद्दिष्टे लक्षात घेतली होती. त्याची पूर्तता कशाप्रकारे झाली आहे, याबाबतची मांडणी सुरुवातीला केली आहे. त्यानंतर संशोधनासाठी जी पाच गृहितके मांडली होती. त्याची सत्यासत्यता तपासून ती पुढील भागात मांडली आहेत. शेवटी संशोधनातून हाती आलेले निष्कर्ष आणि शिफारशी मांडल्या आहेत. या संशोधनामधून आदिवासींच्या जीवनाबाबत, विकास प्रकल्पाबाबत आणि विविध अंगाने भविष्यात अभ्यास व संशोधन करता येईल याची मांडणी प्रकरणाच्या शेवटी केली आहे.

७.२ उद्दिष्टांची पूर्तता :

संशोधकाने ज्या उद्दिष्टांसाठी संशोधनकार्य हाती घेतलेले आहे. ती उद्दिष्टे पूर्ण झाली किंवा नाही हे पहाणे महत्त्वाचे असते. सामाजिक संशोधनामध्ये याला विशेष महत्त्व आहे. संशोधनाची उद्दिष्टे पूर्ण झाली तरच ते संशोधन पूर्ण झाले असे मानले जाते.

प्रस्तुत संशोधनासाठी ६ उद्दिष्टे निश्चित केली होती. ही उद्दिष्टे पूर्ण झाली किंवा नाही ह्या संबंधीची तपासणी करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१) महाराष्ट्रातील आदिवासी समुहाच्या सद्य कालीन वस्तुस्थितीचा अभ्यास करणे.

प्रस्तुत संशोधन करताना सर्वात पहिले उद्दिष्ट महाराष्ट्रातील आदिवासी समुहाच्या सद्यकालिन वस्तुस्थितीचा आढावा घेणे हे होते. यासाठी घोडेगाव येथील प्रकल्पातील आदिवासी उपयोजन क्षेत्रातील १३२ गावांपैकी १४ गावांची निवड करताना आंबेगाव व जुन्नर या दोन

तालुक्यातील एकुण २८२ कुटुंबप्रमुख लाभार्थींच्या मुलाखती निवडलेल्या गावात, वाड्या, वस्त्यांवर, पाड्यावर जाऊन माहिती गोळा केली. गावोगावी जाऊन लाभार्थींना प्रत्यक्ष भेटून स्वतः निरिक्षण केले. लाभार्थी आदिवासी कुटुंब प्रमुखाच्या प्रश्नावली भरून घेतल्या. त्यातून मिळालेल्या माहितीतून वस्तुस्थितीची माहिती झाली. प्रकरण ६ मध्ये या माहितीचे विश्लेषण केले आहे. ही माहिती महाराष्ट्रातील आदिवासी समुहाच्या सद्यकालीन वस्तुस्थितीचा आढावा प्रातिनिधीक आहे.

२) आदिवासी समाजासाठी भारतीय संविधानात केलेल्या तरतुदीचा अभ्यास करणे व त्यास अनुसरून आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या विकास कार्यक्रमांचा अभ्यास करणे.

संशोधन करताना भारताच्या संविधानात आदिवासींच्या उन्नतीसाठी केलेल्या तरतुदींचा अभ्यास करून त्यांची मांडणी करणे व त्यास अनुसरून आदिवासी समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी केलेले कायदे व दोन्ही शासनाकडून ज्या योजना राबविल्या जातात त्याचा आढावा घेण्याचे उद्दिष्ट निश्चित केले होते. भारताच्या संविधानात आदिवासींसाठी केलेल्या तरतुदीची माहिती घेवून सविस्तर मांडणी प्रकरण ३ मध्ये केली आहे. तसेच आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी केंद्र सरकार व राज्य सरकारकडून ज्या विविध योजना राबविल्या जातात त्यामध्ये आर्थिक, शैक्षणिक, कृषी इत्यादी योजनांचा समावेश होतो. त्याचा सविस्तर आढावा प्रकरण ४ मध्ये घेण्यात आला आहे. त्यावरून आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी संविधानात केलेल्या तरतुदी व आदिवासी समाजाच्या केंद्र व राज्य शासनाकडून राबविण्यात येणाऱ्या विकास कार्यक्रमाच्या अभ्यासास दिशा मिळाली आहे.

३) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामुळे आदिवासी भागाचा समतोल विकास साधला जात आहे का याचा शोध घेणे व त्या कार्यक्षेत्रातील आदिवासींच्या जीवनमानावर कितपत परिणाम झाला आहे याचा अभ्यास करणे.

प्रस्तुत संशोधन करताना एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामुळे आदिवासी भागाचा समतोल विकास साधला जात आहे का? याचा शोध घेणे व त्या भागातील आदिवासींच्या जीवनमानावर कितपत परिणाम झाला आहे याचा अभ्यास करणे हे तिसरे उद्दिष्ट निश्चित केले होते. यासंबंधीची माहिती व आकडेवारी गोळा करण्यासाठी एक प्रश्नावली तयार करून प्रत्यक्ष लाभार्थ्यांपर्यंत जाऊन त्यांच्याशी संवाद साधून ती लाभार्थ्यांकडून भरून घेतली. तदनंतर वरील उद्दिष्टांस अनुसरून सदर माहितीचे विश्लेषण केले. त्यासंबंधीची माहिती प्रकरण ६ मध्ये दिली आहे. तसेच त्या क्षेत्रातील आदिवासींच्या जीवनमानावर कितपत परिणाम झाला आहे हे प्रकरण ७ मध्ये जे निष्कर्ष काढले आहेत, त्यावरून स्पष्ट होते. केंद्र व राज्य शासनाने आदिवासींच्या विकासासाठी ज्या योजना राबविल्या आहेत. त्यांचा आदिवासींच्या जीवनमानावर चांगला परिणाम झाला आहे, असे दिसून आले आहे.

४) पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासींना शासनाच्या योजनांचा वैयक्तिक व सामुहिक लाभ कितपत झाला आहे याचा उहापोह करणे.

प्रस्तुत संशोधन करताना पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासींना एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामार्फत शासनाने राबविलेल्या वैयक्तिक व सामुहिक योजनांचा लाभ कितपत झाला, हे पाहण्यास विशेष महत्त्व दिले होते. केंद्रशासन व राज्यशासनाचा आदिवासी विकास विभाग यांच्याकडून पुणे जिल्ह्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासींच्या विकासासाठी ज्या योजना राबविण्यात येतात त्यामध्ये आदिवासींच्या वैयक्तिक लाभाच्या काही योजना आहेत, त्यामध्ये वीजपंप, तेलपंप, पाईप, दुधाळ गाई-म्हशी, सिंचनासाठी विहिर खोदाई, घरकुल, खावटी कर्ज इ. योजनांचा समावेश होतो. तर रस्ते, वीज, पिण्याचे पाणी, आरोग्य केंद्र, आश्रमशाळा, वसतीगृहे इ. योजनांचा समावेश सामुहिक योजनांमध्ये

होतो. या दोन्ही योजनांचा कितपत लाभ झाला या संदर्भात प्रश्नावलीच्या माध्यमातून जी माहिती मिळाली त्याची माहिती प्रकरण ६ मध्ये तक्ता क्र. ६.१७ मध्ये दिलेली आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील शासनाच्या वैयक्तिक व सामुहिक योजनांचा लाभ आदिवासींना काही प्रमाणात झाला आहे, असे अभ्यासातून दिसून येते.

५) आदिवासींच्या विकासाच्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी/ समस्या यांचा अभ्यास करणे व त्यासंदर्भात योग्य असे बदल सुचविणे.

प्रस्तुत संशोधन करताना आदिवासींच्या विकासाच्या विविध योजनांच्या अंमलबजावणीत येणाऱ्या अडचणी/समस्या यांचा अभ्यास करणे व त्या संदर्भात योग्य ते बदल सुचविणे हे उद्दिष्ट ठेवले होते. या उद्दिष्टास अनुसरून एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिकारी व कार्यालयातील इतर अधिकारी यांचे म्हणणे एकुण घेण्यासाठी मुलाखती घेण्यात आल्या त्यामध्ये जी माहिती मिळाली. त्यानुसार अपुरा कर्मचारी वर्ग, अपुरी साधन सामग्री, मोठे कार्यक्षेत्र, दुर्गम व अतिदुर्गम भागात संपर्कासाठी येणारे अडथळे, लाभार्थ्यांचा प्रतिसाद इ. अनेक अडचणी योजनांची अंमलबजावणी करताना येत असल्याचे स्पष्ट झाले आहे. त्या संदर्भात आवश्यक त्या सुचना प्रकरण ७ मध्ये केलेल्या शिफारशीमध्ये नमूद केल्या आहेत.

६) महाराष्ट्र शासनाची आदिवासींच्या विकासासाठीची प्रशासकीय यंत्रणा समजून घेणे व एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची फलनिष्पत्तीचा अभ्यास करणे.

प्रस्तुत संशोधन करताना वर्षानुवर्षे विकासापासून वंचित राहिलेल्या आदिवासी समाजाचा विकास करण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाची आदिवासींच्या विकासासाठीची प्रशासकीय यंत्रणा समजून घेणे व आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या फलनिष्पत्तीचा परामर्श घेणे हे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवण्यात आले होते. महाराष्ट्र शासनाने आदिवासींच्या विकासासाठी अतिशय चांगली अशी प्रशासकीय यंत्रणा निर्माण केली आहे. या संदर्भातील माहिती प्रकरण ५ मध्ये मुद्दा क्र. ५.६ व ५.७ मध्ये देण्यात आली आहे. त्याचबरोबर एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या फलनिष्पत्तीचा आढावा प्रकरण क्र. ७ मध्ये

सर्वसामान्य निष्कर्ष, विशेष निष्कर्ष, मुलाखतीवर आधारित जे निष्कर्ष काढले आहेत, त्यामध्ये घेण्यात आला आहे. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामुळे आदिवासींच्या विकासास जी चालना मिळाली आहे, त्यावरून सकारात्मक फलनिष्पत्ती दिसून येते.

७.३ गृहितकांची पडताळणी :

सामाजिक संशोधनाची मांडणी करताना काही गृहितके गृहित धरावी लागतात. ही गृहितके संशोधनाच्या कामात दिशादर्शक ठरत असतात. गृहितकांशिवाय संशोधनकार्य पूर्ण करताच येत नाही. प्रस्तुत संशोधन हे सामाजिक संशोधन असल्यामुळे सदर संशोधन सुरू करण्यापूर्वी काही बाबी गृहित धरल्या होत्या. निश्चित केलेली गृहितके सिद्ध झाली किंवा नाहीत याचा विचार करणे आवश्यक ठरते. त्यानुसार या भागामध्ये गृहितकांची सिद्धता तपासण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. त्याचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे :

१. आदिवासी समाजाच्या हितसंबंधाची जोपासना करण्यासाठी व त्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी भारतीय राज्यघटनेत आवश्यक तरतुदी केल्या असून आदिवासींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासनाकडून जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात आहेत.

भारताच्या राज्यघटनेत आदिवासी समाजाच्या उन्नतीसाठी अनेक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत. घटनेतील कलम १४, कलम १५, कलम १६, कलम १७, कलम १९ ते २२, कलम २३, कलम २९, यानुसार आदिवासींच्या हक्कांचे रक्षण करण्यात आले आहे. तसेच आदिवासी संख्येने अल्प असूनही संविधानातील तरतुदीमुळे त्यांच्या भाषिक व सांस्कृतिक हक्कांची जपणूक केली आहे. घटनेच्या कलम ४६ ते ५१ मध्ये राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे समाविष्ट केली असून कलम ४६ नुसार अनुसूचित जमातीच्या शिक्षणाची व आर्थिक हितसंबंधाची शासन काळजी घेईल व या घटकावर अन्याय व शोषण होणार नाही. यापासून सरकार संरक्षण देईल असे म्हटले आहे. घटनेतील कलम २४३ मध्ये आदिवासींसाठी राखीव जागांची तरतूद केली आहे. तर कलम २४४ नुसार अनुसूचित जनजाती क्षेत्राचे हितसंबर्धन केले आहे. तर कलम २७५ नुसार अनुसूचित जातीच्या क्षेत्रातील प्रशासन बळकटीसाठी व या क्षेत्राच्या उन्नतीसाठी निधी उपलब्ध करण्याची तरतूद केली आहे. कलम ३३० ते ३३२ मध्ये अनुसूचित जातीकरीता लोकसभेत व राज्याच्या

विधानसभेत जागा राखून ठेवल्या आहेत. त्याचबरोबर कलम ३३५, ३३८, ३३९, ३४०, ३४२ मध्येही आदिवासींच्या उन्नतीच्या अनेक तरतुदी केल्या आहेत. त्यामध्ये त्यांचा सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक, भाषिक विकास साध्य होईल, याकडे विशेष लक्ष दिले आहे. आदिवासींचे विकासाचे प्राधान्य लक्षात घेवून वेळोवेळी घटना दुरुस्त्याही केल्या आहेत. सन १९५१ पासून ते आजपर्यंत यासाठी १६ घटनादुरुस्त्या केल्या आहेत.

आदिवासी समाजासाठी घटनेत केलेल्या तरतुदी व त्यांच्या उन्नतीसाठी केलेले कायदे यांचा विचार करता आदिवासी समाजाच्या हितसंबंधाची जोपासना करण्यासाठी व त्यांच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी भारतीय राज्यघटनेत आवश्यक तरतुदी केल्या असून आदिवासींना समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी शासनाकडून जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले जात आहेत. यावरून पाहिले गृहितक पूर्णपणे सिद्ध होत आहे.

२. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अस्तित्वात आल्यामुळे आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासास चालना मिळाली आहे.

सन १९७६ पूर्वी महाराष्ट्रात राष्ट्रपतीद्वारे जाहिर केलेले अनुसूचित क्षेत्र अस्तित्वात होते. अनुसूचित क्षेत्रात म्हणजे आदिवासी क्षेत्रामध्ये विकासात्मक कार्यक्रम राबविण्यासाठी तालुका आदिवासी विकासगट निर्माण करण्यात आले होते. सन १९७५-७६ या वर्षी भारत सरकारने निर्देश दिल्याप्रमाणे ज्या गावातील आदिवासींची संख्या एकुण लोकसंख्येच्या ५० टक्केहून अधिक असेल त्या गावांचा समावेश एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प सुरू करून करण्यात आला आहे. सध्या महाराष्ट्रात २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आहेत. हे प्रकल्प अस्तित्वात आल्यामुळे आदिवासींच्या शैक्षणिक, सामाजिक, आर्थिक, कृषी व अन्य विकासास प्राधान्य दिल्यामुळे दुर्गम व डोंगराळ भागात राहणाऱ्या आदिवासींच्या जवळ हे प्रकल्प असल्यामुळे व चांगल्या अशा प्रशासकीय यंत्रणेमुळे आदिवासींच्या विकासाला मोठे पाठबळ मिळालेले आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी जवळपास १७ शैक्षणिक योजना, २३ आर्थिक विकासाच्या योजना, ७ शेतीविषयक योजना, २३ विशेष केंद्रीय सहाय्य योजना, याशिवाय इतर विकासासाठी ११ योजनांचा समावेश आहे. आदिवासींच्या विकासासाठी सुकथनकर समितीच्या शिफारशीनुसार ९

टक्के इतका नियतव्यय सन २००५-०६ पासून उपलब्ध होत आहे. त्यामुळे एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे आदिवासींचा नियोजनबद्ध विकास करण्याची प्रक्रिया गतीशील झाली आहे, असे दिसून येते. यावरून गृहितक क्र. २ हे सिद्ध होत आहे. सर्वेक्षित आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाबाबत व आर्थिक प्रगतीबाबत प्रकरण ६ मध्ये सविस्तर मांडणी केली आहे.

या प्रकल्पामार्फत राबविलेल्या योजनांमुळे आदिवासी कुटुंबाच्या वार्षिक उत्पन्नात वाढ झाली असून नमुना म्हणून निवडलेल्या २८२ लाभार्थ्यांपैकी १७० लाभार्थ्यांनी म्हणजेच ६०.३% लाभार्थ्यांनी वार्षिक उत्पन्नात वाढ झाल्याचे म्हटले आहे. तर १६३ लाभार्थ्यांनी म्हणजे ५७.८% लाभार्थ्यांनी राहणीमानात सुधारणा झाल्याचे सांगितले आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ६.२५ मध्ये दिलेली आहे. आदिवासींसाठी ज्या विविध विकासाच्या योजना राबविल्या आहेत त्यापासून विकासाची प्रेरणा अनेकांना मिळाली आहे. नमुना म्हणून निवडलेल्या २८२ लाभार्थ्यांपैकी २२२ लाभार्थ्यांनी म्हणजे ७८.७% लाभार्थ्यांनी योजनांचा लाभ होऊन विकासाची प्रेरणा मिळाल्याचे म्हटले आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ६.२६ मध्ये दिलेली आहे. या प्रकल्पामार्फत राबविलेल्या शैक्षणिक, कृषी विषयक योजनांचा लाभही झाला आहे. नमुना म्हणून निवडलेल्या २८२ लाभार्थ्यांपैकी शिक्षणविषयक योजनांचा लाभ १४३ लाभार्थ्यां म्हणजेच ५०.७१% लाभार्थ्यांना लाभ झाला आहे. याची माहिती तक्ता क्र. ६.२७ मध्ये दिलेली आहे.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे राबविलेल्या विविध योजनांच्या लाभामुळे आदिवासींची प्रगती होत असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अस्तित्वात आल्यामुळे आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासास चालना मिळाली आहे यावरून हे गृहितकही सिद्ध होत आहे.

३. आदिवासी समुहाच्या अंगभूत मर्यादा आणि पारंपारीक जीवन पद्धती इत्यादीमुळे आदिवासीमध्ये विकासाचा वेग कमी आहे.

आदिवासी समाजाच्याकाही अंगभूत मर्यादा आहेत. आपले क्षेत्र सोडण्याची तयारी नाही, अंधश्रद्धांवर विश्वास, रुढी परंपरांवरील विश्वास, स्त्री शिक्षणाचा अभाव, बोलीभाषा, साधी राहणी, व्यसनाधिनता, उदरनिर्वाह प्रधान अर्थव्यवस्था या अंगभूत मर्यादा आणि पारंपरिक जीवन

पद्धतीमुळे आदिवासी समाज विकासाच्या प्रवाहापासून दूर राहिलेला आहे. या संदर्भात असे दिसून येते की, नमूना म्हणून निवडलेल्या २८२ लाभार्थ्यांपैकी फक्त २९ म्हणजे १०.४ टक्के लाभार्थी महिला आहेत. त्याची माहिती तक्ता क्र. ६.२ मध्ये दिलेली आहे. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ५७.२ टक्के इतकेच आहे. शेती संदर्भात असे दिसून येते की, एकुण लाभार्थ्यांपैकी ७४.८ टक्के शेतकऱ्यांचे शेतातील उत्पन्न पुरेशे नाही. त्याची माहिती तक्ता क्र. ६.२६ मध्ये दिलेली आहे. एकुण लाभार्थ्यांपैकी २३७ लाभार्थी म्हणजे ८४ टक्के लाभार्थींच्या उत्पन्न व खर्चाचा मेळ बसत नाही. याची माहिती तक्ता क्र. ६.३८ मध्ये दिलेली आहे. व्यसनाधिनतेबाबत विचार केल्यास २८२ लाभार्थ्यांपैकी २०३ लाभार्थ्यांना म्हणजेच ७१.७५ लाभार्थ्यांना व्यसनाधिनतेची समस्या ही एक मोठी समस्या आहे असे वाटते. त्याची माहिती तक्ता क्र. ६.४७ मध्ये दिलेली आहे. या सर्व बाबींचा विचार करता आदिवासी समुहाच्या अंगभूत मर्यादा आणि पारंपरिक जीवनपद्धती इत्यादीमुळे आदिवासी विकासाचा वेग कमी आहे, त्यामुळे संशोधकाने गृहित धरलेले तिसरे गृहितक पूर्णपणे सिद्ध होत आहे.

४. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प हा आदिवासींच्या विकासासाठीची प्रमुख यंत्रणा आहे.

महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास विभागाच्या प्रशासकीय संरचनेमध्ये मंत्री आदिवासी विभाग, राज्यमंत्री आदिवासी विभाग, प्रधान सचिव आदिवासी विकास विभाग, आयुक्त आदिवासी विकास विभाग, अप्पर आयुक्त आदिवासी विकास विभाग (४), प्रकल्प अधिकारी (२९) अशी आदिवासींच्या विकासासाठी उत्तरदायी अशी प्रशासकीय संरचना उभारून आदिवासींच्या विकासाकडे लक्ष पुरविले आहे. या प्रशासकीय संरचनेत एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प हे शेवटच्या स्तरावर असून ते बहुतांश आदिवासी भागात आहेत.

आदिवासींच्या ज्या विविध विकास योजना आहेत, त्यांच्या अंमलबजावणीची अंतिम जबाबदारी ही महाराष्ट्रातील एकुण २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पावर टाकण्यात आलेली आहे. आदिवासींच्या विकास योजनांची अंमलबजावणीची जबाबदारी ही एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची असल्याने व या यंत्रणेमार्फतच सर्व आदिवासी विकासाच्या योजना पोहचत असल्याने तसेच जिल्हा परिषद, पंचायत समित्या, महाराष्ट्र शासनाचे काही विभाग, काही

योजना आदिवासींसाठी राबवत असल्या तरी त्याची अंदाजपत्रकीय तरतूद व अर्थसहाय्यता एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाकडून केली जाते. यावरून एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प हा आदिवासींच्या विकासासाठीची प्रमुख यंत्रणा आहे, हे गृहितक सिद्ध होते.

५. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील विकास योजनांमध्ये वैयक्तिक लाभाच्या योजनांवर अधिक भर देण्यात येत आहे.

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे आदिवासींच्या विविध विकास योजनांची सविस्तर माहिती प्रकरण क्र. ४ मध्ये दिलेली आहे. एकुण उपलब्ध ८१ योजनांचे वर्गीकरण करता असे दिसून येते की, त्यापैकी ३० योजना ह्या सामुहिक स्वरूपाच्या योजना आहेत तर जवळपास ५१ योजना ह्या वैयक्तिक लाभ स्वरूपाच्या आहेत. यावरून असे दिसते की, सामुहिक लाभापेक्षा वैयक्तिक लाभाच्या योजनांवर अधिक भर देण्यात आला आहे.

सर्व्हेक्षित लाभार्थींच्या विकासासाठीच्या योजनांचा विचार करता कोणत्या योजनांचा अधिक लाभ प्राप्त झाला आहे. याचे विश्लेषण तक्ता क्र. ६.१७ मध्ये दिलेले आहे. त्यानुसार सामुहिक लाभाच्या योजनांचा फायदा ५ टक्के लाभार्थ्यांना झाला आहे तर ६१ टक्के लाभार्थ्यांना वैयक्तिक विकास योजनांचा लाभ झाल्याचे दिसून येते. याशिवाय ३४ टक्के लाभार्थ्यांनी दोन्ही प्रकारच्या योजनांचा लाभ मिळाल्याचे नमूद केले आहे. इथेही वैयक्तिक लाभाच्या योजनांचा फायदा सर्वाधिक लाभार्थ्यांना मिळाल्याचे दिसते. यावरून पाचवे गृहितक सिद्ध झाले आहे

७.४ निष्कर्ष:

प्रस्तुत संशोधन प्रबंधामध्ये संकलीत केलेल्या प्राथमिक व दुय्यम माहितीच्या आधारावर तसेच सदर माहिती मिळविताना जी निरीक्षणे आढळून आली आहेत. तसेच स्थानिक नेते व कार्यकर्ते ह्यांच्या मुलाखतीतून व सेवाभावी संस्थांच्या पदाधिकाऱ्यांच्या मुलाखतीतून मिळालेल्या माहितीच्या आधारे जी एकत्रित निष्कर्ष काढली आहेत ते खालीलप्रमाणे आहेत :

१. आदिवासी समाजाची अर्थव्यवस्था ही अजूनही निर्वाहप्रधान व उपजिविकाप्रधान असल्याचे दिसून येते.

२. भारतातील आदिवासींचे साक्षरतेचे प्रमाण सन १९६१ मध्ये ८.५३ होते ते सन १९११ साली ५९ टक्के पर्यंत वाढल्याचे दिसून येते.
३. महाराष्ट्रातील एकुण भौगोलिक क्षेत्रापैकी १६.५ टक्के क्षेत्र आदिवासी उपयोजना क्षेत्राखाली येते. सन १९११ च्या जनगणनेनुसार महाराष्ट्रातील एकुण लोकसंख्येपैकी ९.३५ टक्के लोकसंख्या ही आदिवासी आहे. सन २००१ च्या तुलनेत आदिवासींची वाढलेली लोकसंख्या ०.०५ टक्के इतकी आहे.
४. महाराष्ट्रातील एकुण जिल्ह्यापैकी ११ जिल्ह्यांचा समावेश आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात होतो. पुणे जिल्हा हा त्यातील एक आहे. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात ४८ तालुके ५८०९ गावे व ह्या गावामध्ये असलेली लोकसंख्या ४७.६५ लाख इतकी आहे. त्यापैकी आदिवासी लोकसंख्या २९.२८ लाख असून त्याचे लोकसंख्येशी असणारे प्रमाण ६१.४५ टक्के इतके आहे.
५. महाराष्ट्रातील आदिवासी जनतेचे साक्षरतेचे प्रमाण सन १९६१ मध्ये ७.२१ टक्के होते ते सन २०११ मध्ये ६५.६३ टक्के झालेले आहे.
६. आदिवासींच्या विकासासाठी भारतीय राज्यघटनेत विविध कलमान्तर्गत विशेष तरतुदी करून ठेवण्यात आलेल्या आहेत. त्यामुळे आदिवासींना राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक विकासात सहभाग घेण्यासाठी प्रेरक वातावरण निर्माण झाल्याचे दिसून येते.
७. आदिवासी विकासाचे प्राधान्य लक्षात घेता त्यांच्यासाठी वेळोवेळी घटनात्मक उद्दिष्टे पूर्ण करण्याच्या दृष्टीने काही घटना दुरुस्त्याही केल्याचे दिसून येते. सन १९५१ पासून ते आजपर्यंत अशा एकूण १६ घटना दुरुस्त्या केल्याचे दिसून आलेले आहे.
८. आदिवासी विकासाला चालना देण्यासाठी व या जमातींच्या संरक्षणासाठी केंद्र व राज्य शासनाने विविध कायदे केले आहे. केंद्रशासनाने केलेल्या कायद्यामध्ये वेठबिगार पद्धती निर्मूलन अधिनियम - १९७६, अत्याचार प्रतिबंध कायदा १९८९, पेसा कायदा १९९६, वनाधिकार कायदा २००६ इ. कायद्यांचा समावेश होतो.
९. राज्यशासनाने देखील आदिवासींसाठी विविध कायदे केलेले आहेत. त्यामध्ये मुंबई कुळ वहिवाट व शेतजमीन अधिनियम १९४८, महाराष्ट्र जमीन महसूल संहिता १९६६, दळी

जमिनीबाबत कायदा १९७०, ७१ व ७४ आणि महाराष्ट्र जनजाती आर्थिक सुधारणा कायदा १९७६ अशा एकुण १४ कायद्यांचा समावेश आहे.

१०. आदिवासींच्या विकासासाठी जे विविध प्रकल्प व योजना राबविल्या जातात त्याचे प्रामुख्याने पाच विभागात विभागणी करण्यात येते. त्यामध्ये शैक्षणिक विकासाच्या योजना, आर्थिक विकासाच्या योजना, कृषी विकासाच्या योजना, विशेष केंद्रिय सहाय्य योजना व इतर योजनांचा समावेश होतो.

११. शैक्षणिक विकासामध्ये एकुण सतरा योजनांचा समावेश होत असून त्यामध्ये शासकीय आश्रमशाळा योजना, आदिवासी मुला-मुलींसाठी शासकीय वसतीगृह योजना, शालांत परीक्षोत्तर शिष्यवृत्ती योजना, व्यावसायिक शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना निर्वाह भत्ता योजना, अपघात विमा योजना, मुलींना उपस्थिती भत्ता योजना इ. योजनांचा समावेश आहे.

१२. आदिवासींच्या विकासासाठी एकुण तेवीस आर्थिक विकासाच्या योजना असल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये शेतकऱ्यांना विजपंप व तेलपंप पुरवठा योजना, केंद्रवर्ती अर्थसंकल्प (न्युक्लिअस बजेट) योजना, स्वयंरोजगारासाठी कर्जपुरवठा योजना, खावटी कर्ज योजना, शेळ्या-मेंढ्यांचा गट पुरवठा करणे योजना, इंदिरा आवास योजना इ. योजनांचा त्यामध्ये समावेश आहे.

१३. आदिवासींसाठी कृषी विकासाच्या एकुण सात योजना असल्याचे दिसून येते. त्यामध्ये तुषार ठिबक सिंचन योजना, पीक उत्पादन प्रोत्साहन योजना, अवर्षण प्रवण क्षेत्र विकास कार्यक्रम, आदिवासी शेतकऱ्यांना एच.डी.पी.ई. पाईप पुरवठा योजना इ. योजनांचा त्यामध्ये समावेश आहे.

१४. आदिवासींच्या विकासासाठी विशेष केंद्रिय सहाय्य योजना आहेत. त्या जवळ जवळ २३ आहेत. त्यामध्ये लघू उपसा जलसिंचन योजना, जुन्या विहिरींचे खोलीकरण, आदिम जमातीच्या लोकांसाठी घरकूल बांधणे, शिलाई कामाचे प्रशिक्षण देऊन शिलाई यंत्र पुरवठा करणे, गांडुळखत तयार करणे, आळंबी (मशरूम) तयार करण्याचे प्रशिक्षण व व्यवसायासाठी अर्थ सहाय्य, बांबू उत्पादन व प्रशिक्षण, मच्छिमारीसाठी नायलॉन जाळे पुरविणे, संकरित

- गाईचे वाटप करणे, मत्स्य तळे, शेतजमिनीचे सपाटीकरण इ. योजनांचा त्यामध्ये समावेश होतो.
१५. आदिवासींच्या विकासासाठी इतरही योजना आहेत. त्यामध्ये अकरा योजनांचा समावेश होतो. त्यामध्ये अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांसाठी सेवा योजना नोंदणी, आदिवासी क्षेत्रात उल्लेखनिय काम करणाऱ्या सामाजिक कार्यकर्त्यांना आदिवासी सेवक पुरस्कार, आदिवासी हस्तकला प्रदर्शन, आदिवासी पारंपरिक नृत्य स्पर्धा, वारली चित्रकला स्पर्धा, नव संजीवन योजना, रोजगार विषयक कार्यक्रम, ग्रामीण स्वच्छता कार्यक्रम इ. योजनांचा त्यामध्ये समावेश होतो.
१६. महाराष्ट्र शासनाने श्री. द.म. सुकथनकर यांच्या अध्यक्षतेखाली स्थापन केलेल्या समितीने केलेल्या शिफारशीनुसार सन १९९३-९४ पासून सुधारीत आदिवासी उपयोजना लागू करण्यात आली, त्यानुसार आदिवासींच्या लोकसंख्येच्या प्रमाणात अंदाजपत्रकीय निधी उपलब्ध करून देण्यात यावा अशी शिफारस केली. या शिफारशीनुसार सन २००५-०६ पासून आदिवासींच्या विकासासाठी ९ टक्के इतका नियत व्यय उपलब्ध होत असल्याचे दिसून येते.
१७. सन १९७५-७६ मध्ये भारत सरकारने दिलेल्या निर्देशाप्रमाणे ज्या गावाची आदिवासींची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या ५० टक्केपेक्षा अधिक असेल त्या गावाचा समावेश आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात करण्यात आला आहे.
१८. आदिवासींचा नियोजनबद्ध विकास करणे, व्यापारी व सावकार यांच्याकडून आदिवासी लोकांची होणारी पिळवणूक थांबविणे व आदिवासींचे जीवनमान उंचावणे इ. उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या हेतूने महाराष्ट्रात २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची स्थापना करण्यात आली आहेत.
१९. घोडेगाव येथील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचे कार्यक्षेत्र सन २०१३ पर्यंत पाच जिल्ह्यांसाठी होते. त्यामध्ये पुणे, सातारा, सांगली, सोलापूर व कोल्हापूर यांच्या समावेश होता. सन २०१३ पासून या प्रकल्पाच्या कार्यक्षेत्रातून सोलापूर जिल्हा कमी करण्यात आला आहे. सोलापूर येथे स्वतंत्र एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प सुरू केले आहे.

२०. प्रकल्पातील पुणे जिल्ह्यातील आंबेगाव व जुन्नर हे दोन तालुकेच आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात समाविष्ट करण्यात आलेले असून आंबेगाव तालुक्यातील एकुण ६३ व जुन्नर तालुक्यातील एकुण ६८ गावे या उपयोजनेमध्ये समाविष्ट आहेत.
२१. सन २०११ च्या जनगणनेनुसार एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प योजनेत समाविष्ट गावातील आदिवासींची लोकसंख्या आंबेगाव तालुक्यामध्ये ४२,९०७ आहे तर जुन्नर ६९,१८६ तालुक्यामध्ये इतकी आहे.
२२. आदिवासी समाजापुढील महत्त्वाच्या समस्यांमध्ये रस्त्याचा अभाव, अज्ञान, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, व्यसनाधिनता, शुद्ध पाण्याचा अभाव, बेरोजगारी, दारिद्र्य, अनाआरोग्य, कुपोषण इ. मुख्य समस्या आहेत असे दिसून येते.
२३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पांच्या आदिवासी लाभार्थींमध्ये स्त्री-पुरुष प्रमाणाचा विचार करता जुन्नरमध्ये ८५% पुरुष तर आंबेगावमध्ये ९४% पुरुषांचे प्रमाण असल्याचे आढळून आले आहे.
२४. विकास योजनांचा लाभ मिळालेल्या आदिवासींमध्ये ५९% लाभार्थी हे ३५ ते ६० या वयोगटातील आहेत.
२५. लाभार्थी आदिवासींची शैक्षणिक स्थिती बेताची असल्याचे आढळून आले असून ७४% लाभार्थींचे शिक्षण प्राथमिक व माध्यमिक स्तरापर्यंतच झाल्याचे दिसून येते. महादेव कोळी, ठाकर व कातकरी समाजाचा विचार केल्यास अशिक्षितांचे सर्वाधिक प्रमाण कातकरी समाजामध्ये असल्याचे दिसून आले आहे.
२६. एकात्मिक विकास योजनांचा लाभ प्राप्त झालेल्या आदिवासी बांधवांचा प्रधान व्यवसाय शेती व शेतमजुरी हाच असून ८४% लाभार्थी या दोन व्यवसायात असल्याचे आढळते.
२७. बहुतांश लाभार्थी हे अल्प उत्पन्न गटात मोडणारे असून ९७% लाभार्थींचे वार्षिक उत्पन्न हे ४०,०००/- रू. आहे. ठाकर व कातकरी या दोन जमातीमध्ये गरिबीचे प्रमाण सर्वाधिक असून यातील ८० ते ९०% लोकांचे वार्षिक उत्पन्न हे रू. २०,०००/- पर्यंतच आहे.

- २८.एकात्मिक आदिवासी विकास योजनांची माहिती असल्याची कबुली ९३% लाभार्थींनी दिली आहे. म्हणजेच योजनांची जाणीव बहुतेक सर्वांनाच असल्याचे दिसून आले.
- २९.एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प घोडेगाव या कार्यालयाबाबत आंबेगाव तालुक्यातील ९६% तर जुन्नर तालुक्यातील ९१% लाभार्थींना माहिती असल्याचे आढळून आले. तसेच कार्यालयाचे ठिकाण योग्य ठिकाणी असल्याचे मत ९९% लाभार्थींनी नोंदविले आहे.
- ३०.योजनांबाबत माहिती मिळण्याच्या स्त्रोतामध्ये ऑफिसमध्ये भेट देवूनच सर्वाधिक लाभार्थींना माहिती मिळल्याचे दिसून आले. सरकारी कर्मचाऱ्यांकडून माहिती मिळण्याचे प्रमाण खुपच कमी म्हणजे २०% आहे.
- ३१.लाभार्थींना मिळालेल्या विकास योजनांमध्ये सर्वाधिक म्हणजे ८७% योजना या शेतीविषयक लाभाच्या असल्याचे आढळून आले आहे. याशिवाय सामुहिक व वैयक्तिक लाभांच्या योजनांमध्ये वैयक्तिक लाभाच्या योजना जास्त मिळाल्या असून त्यांचे प्रमाण ६०.६% इतके आहे.
- ३२.एकुण लाभार्थ्यांपैकी ४३% लाभार्थी वेळेवर मदत मिळत असल्याचे नमूद करतात तर ५५% लाभार्थींच्या मते वेळेवर मदत मिळत नाही असे नमूद केले आहे, तसेच ८३% कार्यालयीन कर्मचारी सेवाभावी वृत्तीने काम करतात, मात्र १४% कर्मचारी उपकार केल्यासारखे वर्तन करतात, असे नमूद केले आहे.
- ३३.विकास योजना प्राप्त झाल्यानंतर ६०% लाभार्थींचे उत्पन्न वाढल्याचे आढळून आले आहे तर ५७% लाभार्थींचे राहणीमान सुधारले आहे.
- ३४.एकात्मिक आदिवासी विकास योजनांचा लाभ मिळाल्यानंतर ५९% लाभार्थींचा शैक्षणिक व ५१% लाभार्थींचा शेतीविषयक विकास झाला असल्याचे दिसून येते. तसेच शेती असणाऱ्या लाभार्थींचे प्रमाण ८७.६% आहे. मात्र जुन्नरपेक्षा आंबेगाव तालुक्यामध्ये हे प्रमाण जास्त म्हणजे ९१% आहे.

३५. आदिवासी लाभार्थींचा विचार करता शेतजमीन असणारे सर्वाधिक लाभार्थी ९१% हे महादेव कोळी असून ठाकर समाजातील ६०% लाभार्थींकडे शेतजमीन आहे, तर प्रकल्पातील कातकरी आदिम जमातीकडे जमीनच नसल्याचे आढळून आले आहे.
३६. लाभार्थ्यांपैकी ७२% लाभार्थींकडे ४ एकरापेक्षा कमी जमीन असल्याचे दिसून आले आहे.
३७. शेतीमधून मिळणारे उत्पन्न पुरेसे नाही असे ७४.८% लाभार्थींचे मत आहे. ६९.६% लाभार्थींना केवळ सहा महिनेच शेतीतील उत्पन्न पुरेसे पडत असल्याचे आढळते, तर २८% लाभार्थींना ते ८ महिने पुरते.
३८. उत्पन्न आणि खर्चाचा ताळमेळ बसत नसल्याचे मत ८४% लाभार्थींनी नोंदविले आहे. तसेच उत्पन्न खर्चापेक्षा कमी असल्याने या ८४% लाभार्थींना कर्ज घ्यावे लागते, त्यात ३५% नातेवाईकांकडून २४% लाभार्थी संस्थात्मक कर्ज घेत असल्याचे दिसते.
३९. थकबाकीदार असणारांचे प्रमाण हे केवळ १५% असून ८०.५% लाभार्थी थकबाकीदार नाहीत. यावरून प्रामाणिकपणाचे मूल्य आदिवासींनी जपल्याचे दिसून येते.
४०. शेतीला पूरक उद्योग शासनाने आपल्या गावात सुरू करावेत असे ९५.४% लाभार्थींचे मत आहे.
४१. बिगर आदिवासी समाजाकडून आदिवासी समाजास मिळणारी वागणूक ही बरोबरीची असल्याचे ८७.६% लाभार्थींचे मत आहे.
४२. ७२% लाभार्थी हे कोणत्या ना कोणत्या व्यसनात अडकलेले आढळून आले आहे.
४३. ७५.५% आदिवासी लाभार्थी बँकेचे व्यवहार करत असल्याचे आढळून आले आहे. तसेच बँकांचे व्यवहार करण्यासाठी ७५.५% लाभार्थींना ६कि.मी. पेक्षा जास्त अंतरावर जावे लागते.
४४. ७७% लाभार्थींच्या मते प्रकल्प कार्यालयातील प्रकल्प अधिकारी गावास भेट देत नाहीत.
४५. वनाधिकार कायदा २००६ चा फायदा ८६.५% लाभार्थींना प्राप्त झाला नसल्याचे दिसून आले आहे. केवळ १३.५% लाभार्थींना या कायद्याचा लाभ मिळाल्याचे दिसते.
४६. स्थानिक नेते व कार्यकर्ते प्रकल्प कार्यालयाच्या प्रशासनाविषयी व कार्यपद्धतीबद्दल फारसे समाधानी असल्याचे आढळून येत नाही.

४७. प्रकल्पाच्या सध्या आहेत त्याच योजनांबरोबर मधूमक्षिका पालन, सिंचन सुविधा, औषधी वनस्पती लागवड, वनोपजांपासून प्रक्रिया उद्योग, कातकरी समाजासाठी सर्वकष योजना राबविण्यात यावेत असे मत व्यक्त केले आहे.
४८. प्रकल्प कार्यालयाकडून योजना राबवताना काही प्रमाणात भ्रष्टाचार होतो, असे त्यांना वाटते.
४९. वन हक्क कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होण्यासाठी तो कायदा सर्वापर्यंत पोहचणे गरजेचे आहे, असे त्यांचे मत आहे.
५०. भूमीहिनांना जमीन देण्याची गरज आहे असे त्यांना वाटते.
५१. पेसा (पंचायत क्षेत्र विस्तार कायदा) कायदा १९९६ बाबत फारशी जागृती आढळून येत नाही.
५२. प्रकल्प अधिकारी हे पद अत्यंत महत्त्वाचे असून ते अनेक वेळा रिक्त असते. त्यामुळे प्रकल्पाद्वारे राबवित असलेल्या योजनांना खिळ बसते, असे त्यांचे मत आहे.
५३. कर्मचारी वर्ग लोकाभिमुख, सकारात्मक व तळमळीने काम करण्यासाठी नियमित प्रशिक्षण व प्रोत्साहन देण्याची गरज व्यक्त केली आहे.
५४. आदिवासींच्या गरजा लक्षात घेवून सूक्ष्म अभ्यास व नियोजन करून योजना तयार केल्यास त्या अधिक लाभदायक ठरतील असे त्यांना वाटते.
५५. उपयोजना क्षेत्रातील गावांमधील तलाठी व ग्रामसेवक यांचा आदिवासींच्या योजना अंमलबजावणीत अपेक्षित सहभाग दिसून येत नाही.
५६. सामुदायिक व व्यक्तिगत विकासात सांगड असणे गरजेचे आहे. दोन्ही प्रकारचा विकास आदिवासींशी निगडित आहे. दोन्हीवर समान भर देण्याची गरज व्यक्त केली आहे.

७.५ शिफारशी :

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आदिवासींचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून स्थापन केलेली एक प्रशासकीय व्यवस्था आहे. आदिवासींपुढील समस्यांचे निराकरण करणे व त्यांच्यासाठी विविध योजना राबवून त्यांचे जीवनमान उंचावणे व त्यांचा विकास करणे यासाठी ही व्यवस्था निर्माण करण्यात आली आहे. अशा एका महत्त्वाच्या व्यवस्थेचा संशोधनात्मक अभ्यास

करताना संशोधकास मिळालेल्या माहितीच्या आधारे त्याचे विश्लेषण यापूर्वीच्या प्रकरणात केले आहे. आदिवासी, विकासासाठी देशाच्या राज्यघटनेत अनेक तरतुदी केल्या आहेत. त्यास अनुसरून केंद्र व राज्य सरकारने काही महत्त्वाचे कायदे केले आहेत. त्यांचाही उहापोह यापूर्वीच्या प्रकरणात करण्यात आला आहे. त्याचप्रमाणे देशाची घटना व कायद्यात केलेल्या तरतुदी लक्षात घेवून आदिवासींना न्याय देण्यासाठी अथवा त्याचा विकास करण्यासाठी हे प्रकल्प कार्यालय कार्यरत आहे. या प्रकल्पाने राबविलेल्या योजना व प्रकल्पाबाबत सर्वसाधारण माहिती नोंदवून घेवून त्याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. त्यानंतर त्या आधारे निष्कर्षही काढण्यात आले आहेत. त्यास अनुसरून काही महत्त्वाच्या शिफारशी खालीलप्रमाणे आहेत.

१. आदिवासी लोकांची अजूनही निर्वाहप्रधान व उपजिविकाप्रधान असलेली अर्थव्यवस्था बदलून त्यास प्रवाही व आधुनिक तंत्रज्ञानाचा आधार असेलली अर्थव्यवस्था असे स्वरूप देण्याची गरज आहे. यामध्ये एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची महत्त्वाची भूमिका असणे आवश्यक आहे.
२. आजच्या २१ व्या शतकात सर्वक्षेत्रात होत असलेली प्रगती लक्षात घेता त्याचे लाभ आदिवासी समाजास मिळण्यासाठी साक्षरतेचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणावर वाढविणे आवश्यक आहे. त्यासाठी प्रकल्प स्तरावर विशेष प्रयत्न केले जावेत.
३. अनुसूचित जमातीमध्ये कातकरी ठाकर ह्या आदिम जमातीतील लोकांचे उत्पन्न अत्यल्प आहे. त्यासाठी प्रकल्प कार्यालयाने विशेष योजना राबवून त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी अधिक लक्ष देणे गरजेचे आहे.
४. प्रकल्पातील ५५ टक्के लाभार्थी त्यांना मंजूर झालेली रक्कम वेळेत मिळत नसल्याचे सांगितले आहे. लाभार्थ्यांना मंजूर झालेली रक्कम ही त्यांच्या विकासासाठी संबंधित असल्याने ती वेळेत देण्यात यावी.
५. राज्यघटनेमध्ये आदिवासी समाजासाठी केलेल्या विशेष तरतुदीविषयी मोठ्याप्रमाणावर जागृती व्हावी म्हणून मोठ्याप्रमाणावर मेळावे, प्रशिक्षण कार्यक्रम, ग्रामसभा, प्रसिद्धी पत्रके, प्रसार माध्यमे इ. माध्यमातून त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करणे आवश्यक आहे.

६. आदिवासी विकासासाठी व संरक्षणासाठी केंद्र व राज्याने विविध कायदे केले आहेत, त्याबद्दल आदिवासी समाजामध्ये विशेष जागृती मोहिम राबविण्यात यावी.
७. आदिवासींसाठी वेगवेगळ्या योजना अंमलात येत असताना दिसून येतात. परंतु त्या वेगवेगळ्या विभागामार्फत राबविल्या जात असल्याने लाभार्थ्यांना नेमक्या योजना कोणत्या याबाबत स्पष्टता दिसून येत नाही, त्यामुळे त्यांच्यामध्ये जागृती निर्माण करणे गरजेचे आहे.
८. आदिवासींपुढील वर्षानुवर्षे असलेल्या समस्या म्हणजे रस्त्याचा अभाव, अनारोग्य, अंधश्रद्धा, निरक्षरता, व्यसनाधिनता, बेरोजगारी, दारिद्र्य, इ. समस्या प्रामुख्याने दिसून येतात. त्या सोडविण्यासाठी कृती आराखडा असणे व त्यांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.
९. महिला सक्षमीकरणाचा विचार करता आदिवासी महिलांसाठी काही विशेष योजना व त्या योजनेच्या अटी शिथिल ठेवून महिला लाभार्थ्यांचे प्रमाण विद्विणे आवश्यक आहे.
१०. बहुतांश आदिवासी अल्पशिक्षित आहेत. त्यामुळे लाभ घेताना अडथळे निर्माण होतात. त्यासाठी आदिवासींची शैक्षणिक पातळी माध्यमिक शिक्षणाच्या पुढे जाईल ह्यासाठी विशेष प्रयत्न झाले पाहिजेत.
११. आदिवासी समाज हा पूर्णतः शेतीवर अवलंबून आहे. त्यामुळे शेतीपूरक उद्योग, सुधारीब बी-बियाणे सिंचनाच्या सुविधा, शेतीसाठी आधुनिक अवजारे, आधुनिक शेतीचे प्रशिक्षण, फळबागा, माती परीक्षण, शेततळी इत्यादी योजना प्रभावीपणे राबवाव्यात.
१२. कातकरी आणि ठाकर जमातीमध्ये गरिबीचे प्रमाण सर्वाधिक आहे. त्यामुळे त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी विशेष पॅकेज देऊन आर्थिक उत्पन्न वाढविण्यासाठी प्रयत्न करणे गरजेचे आहे.
१३. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालय घोडेगाव येथेच असावे असे ९९ टक्के लाभार्थ्यांनी म्हटले आहे. आदिवासींच्या हिताचा विचार करता सदर कार्यालय घोडेगाव येथेच असावे. सदर कार्यालय पुणे येथे हलवण्याचा निर्णय झाला होता. तसे करू नये.
१४. दारिद्र्य रेषेखालील आदिवासींसाठी त्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी विशेष योजना राबविण्यात याव्यात.

१५. भूमिहिन कातकरी समाजाला स्थैर्य प्राप्त होण्यासाठी निश्चित ठिकाणी भूमी देऊन त्यांचे पुनर्वसन करण्यात यावे.
१६. आदिवासी भागात हिरडा, बेहडा, मोहफुले, करवंदे, डिंक इ. अनेक वनौजप असूनही वनौजपावर आधारित उद्योग सुरू झालेले नाहीत. आदिवासींच्या उत्पन्नात वाढ होण्यासाठी व रोजगार मिळविण्यासाठी असे उद्योगधंदे सुरू होतील, अशा दृष्टीने प्रयत्न करावेत.
१७. आदिवासी समाजात व्यसनाधिनतेबाबत व त्यापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांबाबत मोठ्याप्रमाणात जनजागृती करणे आवश्यक आहे. डॉक्युमेंटरी फिल्म, पोस्टर प्रदर्शन, प्रबोधनपर कार्यक्रम, समुपदेशन इ. उपक्रम राबविणे गरजेचे आहे.
१८. प्रकल्प अधिकारी ह्यांनी प्रत्यक्ष आदिवासी भागात भेटी देणे गरजेचे आहे. त्यामुळे त्यांच्या समस्यांवर नेमका व तातडीने उपाय शोधण्यास सोईचे होईल.
१९. वनाधिकार कायदा २००६ व पेसा कायदा १९९६ नुसार आदिवासींच्या दृष्टीने महत्त्वाचे असल्यामुळे ह्या दोन्ही कायद्याबद्दल आदिवासी समाजात जनजागृती करणे गरजेचे आहे.
२०. प्रकल्प कार्यालयाकडून योजना राबवित असताना भ्रष्टाचार होणार नाही ह्याची काळजी घेण्यात यावी.
२१. प्रकल्प कार्यालयातील मनुष्यबळ प्रशिक्षित असावे, म्हणजे लाभार्थ्यांना वेळेत लक्ष देणे सोईचे होईल.
२२. शासनाने प्रकल्प कार्यालयाचे पद अत्यंत महत्त्वाचे असल्याने दीर्घकाळ रिक्त ठेवू नये.
२३. आदिवासी उपयोजना क्षेत्रात प्रकल्पातील अधिकारी-तलाठी-ग्रामसेवक असा 'कॉमन पुल' करून योजना राबविल्यास त्या लाभार्थ्यांपर्यंत अधिक लवकर पोहचतील व चांगल्याप्रकारे लाभ मिळेल. त्याप्रमाणे कार्यवाही व्हावी.
२४. प्रकल्प कार्यालयातील अधिकाऱ्यांपुढे कमी कर्मचारी, मोठे कार्यक्षेत्र, अपुरी संपर्क यंत्रणा, कमी साधनसामग्री, या समस्या आहेत. त्या शासनाने सोडविणे आवश्यक आहे.
२५. आदिवासींचे जीवनमान चांगल्याप्रकारे उंचावण्यासाठी व्यक्तिगत लाभांच्या योजनांवर अधिक भर देण्यात यावा व एकापेक्षा अधिक योजनांचा लाभ मिळावा.

२६. प्रकल्प कार्यालयाने शासन आपल्या दारी अशी योजना प्रभावीपणे राबवून पात्र लाभार्थींना गावात, वाड्या, वस्त्या, पाडे या ठिकाणी जावून योजना तिथेच मंजूर करून तात्काळ लाभ कसा देता येईल व लाभार्थी आदिवासींचा वेळ व पैसा कसा वाचवता येईल याचा विचार करावा.
२७. आदिवासींसाठी असलेल्या विविध योजना त्यांच्यापर्यंत पोहचणाऱ्या सर्व माध्यमांचा प्रभावीपणे वापर करण्यात यावा. त्याद्वारे त्यांचे मोठे प्रबोधन करण्यात यावे.
२८. बहुतांश आदिवासी ज्या घरामध्ये राहतात त्यांची दयनीय अवस्था आहे. आदिवासी भागात पावसाचे प्रमाण जास्त असल्याने पावसाळ्यात तर अधिक दयनीय अवस्थेत दिवस काढावे लागतात. त्यासाठी 'घरकूल योजना' व्यापक प्रमाणात राबविण्यात यावी.
२९. आदिवासी भागात महिला बचत गटास प्रोत्साहन देण्यासाठी विशेष मोहिम राबवावी. बचत गटातील महिलांना प्रशिक्षण देण्यात यावे व बचत गटांना बिनव्याजी कर्ज उपलब्ध करून देण्यात यावे.
३०. अनेक आदिवासी प्रत्यक्षात दारिद्र्य रेषेखाली असूनही त्यांचे नाव दारिद्र्य रेषेखालील यादीत नाही. त्यामुळे त्यांना प्रकल्प कार्यालयामार्फत राबवित असलेल्या योजनांचा व सवलतींचा लाभ घेता येत नाही. ही वास्तवता आहे. यासंदर्भात प्रकल्प कार्यालयाने विशेष मोहिम राबविण्याची गरज आहे.

७.६ भावी संशोधनासाठी दिशा :

भविष्य काळात संशोधनासाठी दिशा दाखविणे ही प्रत्येक अभ्यासकाची जबाबदारी असते. प्रकरण क्र. १ मध्ये या विषयास अनुसरून झालेल्या संशोधनाचा आढावा प्रस्तुत विषयात घेतला आहे. यापुढे संशोधन कोणत्या क्षेत्रात करता येईल हे सुचविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

१. संशोधकाने घोडेगावस्थित एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाचा अभ्यास केला आहे. महाराष्ट्रात एकूण २९ एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प आहेत. भविष्यामध्ये महाष्ट्रातील

- वेगवेगळ्या विभागातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाद्वारे राबविलेल्या योजनांचा स्वतंत्रपणे अभ्यास केला जाऊ शकतो.
२. सन १९७५-७६ पासून सुरू झालेल्या या एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाच्या वित्तीय बाजूचा म्हणजेच अंदाजपत्रकीय तरतुदी व त्यांची अंमलबजावणी व त्यातील त्रुटी यांचा आढावा या संदर्भात संशोधन हाती घेता येईल.
 ३. भारताच्या राज्यघटनेतील आदिवासींच्या विकासाबाबत घटनात्मक तरतुदी व त्या संदर्भात केलेल्या कायद्यांचा आदिवासी जीवनावर झालेला सकारात्मक परिणाम यांचा कायद्याच्या अंगाने स्वतंत्र अभ्यास करता येईल.
 ४. भारतातील आदिम जमातींच्या आर्थिक, सामाजिक व शैक्षणिक विकास व त्यापुढील समस्यांचा अभ्यास करता येईल.
 ५. दोन एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील राबवलेल्या विकास योजनांचा व त्याच्या लाभाचा तुलनात्मक अभ्यास.
 ६. महाराष्ट्रातील आदिवासींपुढील समस्या व त्यावरील उपयोजनांचा अभ्यास.
 ७. आदिवासी उपयोजना क्षेत्र व आदिवासी उपयोजना बाह्य क्षेत्रातील आदिवासींच्या विकासाचे मूल्यमापन.
 ८. आदिवासींमधील व्यसनाधिनता आणि त्यावरील उपयोजनांचा अभ्यास.
 ९. महाराष्ट्रातील आश्रमशाळा व त्यांच्यापुढील समस्यांचा अभ्यास.

----***----

परिशिष्ट क्र. - १ (अ)

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प घोडेगाव

लाभार्थींसाठी प्रश्नावली

संशोधनकर्ता श्री. इंद्रजीत भाऊराव जाधव हे “आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची भूमिका : विशेष संदर्भ पुणे जिल्हयातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा अभ्यास (२००१ ते २०१०)” या विषयावर संशोधन करीत आहे. आपण ही प्रश्नावली भरून देण्यास सहाकार्य करावे या माहितीचा संशोधना व्यतिरिक्त अन्य कोणत्याही प्रकारे गैरवापर केला जाणार नाही याची संशोधक हमी देत आहे.

१) वैयक्तिक माहिती :

- १) लाभार्थ्यांचे नाव -.....
- २) लाभार्थ्यांचा पत्ता -.....
- ३) स्त्री/पुरुष -.....
- ४) वय -.....
- ५) शिक्षण -निरक्षर/प्राथमिक/माध्यमिक/उच्च माध्यमिक/उच्चशिक्षण/इतर
- ६) व्यवसाय - शेती/शेतमजुरी/मजुरी/व्यवसाय/इतर
- ७) वार्षिक उत्पन्न -१) २० हजारापर्यंत २) ४० हजारापर्यंत
३) १ लाखापर्यंत ४) १ लाखापेक्षा अधिक
- ८) कुटुंबातील सदस्यसंख्या - पुरुष - स्त्री- मुले/मुली- एकुण-
- ९) कुटुंबातील साक्षर स्त्री/पुरुष संख्या- पुरुष- स्त्री- एकुण-
- १०) आदिवासी उपप्रकार - १) महादेव कोळी- २) ठाकर-
३) कातकरी- ४) इतर-

२) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाविषयी :

१) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाविषयी काही माहिती आहे काय ?

१) होय

२) नाही

असल्यास कोणती?

२) या प्रकल्पाचे कार्यालय घोडेगाव येथे ठेवल्यामुळे आदिवासींच्या विकासास अधिक चालना मिळाली आहे असे आपणास वाटते काय?

१) होय

२) नाही

३) प्रकल्प कार्यालय घोडेगाव येथे आहे हे योग्य ठिकाणी आहे असे आपणांस वाटते काय?

१) होय

२) नाही

उत्तर नाही असल्यास ते कोठे असावे?.....

४) या प्रकल्प कार्यालयाद्वारे राबवित असलेल्या विविध योजनांची माहिती आपणांस कशी मिळाली?

१) स्वतः कार्यालयात गेल्यामुळे

२) कर्मचाऱ्यांकडून

३) अधिकाऱ्यांकडून

४) आकाशवाणी

५) वृत्तपत्रे

६) मित्र मंडळी

७) गावकरी

८) नेते व कार्यकर्ते

९) सेवाभावी संस्था

१०) इतर

५) आपणास कोणत्या योजनांची माहिती आहे?

१) शैक्षणिक

२) आर्थिक

३) कृषी विषयक

४) उद्योगधंद्याविषयी

५) व्यक्तिगत लाभाची योजना

६) इतर

६) आपणास सामुदायिक योजनेचा लाभ झाला की वैयक्तिक योजनांचा लाभ झाला?

१) सामुदायिक

२) वैयक्तिक

३) दोन्हीही

७) आपल्याला मिळालेल्या लाभाचे स्वरूप सांगा?

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प - प्रमुख योजना व लाभाचे स्वरूपाचा तपशिल

अ.नं.	प्रमुख योजना	लाभाचे स्वरूप							
		रोख स्वरूपात	वस्तु स्वरूपात	अनुदान स्वरूपात	कर्ज स्वरूपात	सोयी सुविधा स्वरूपात	इतर स्वरूपात	लाभाचे वर्ष	शेरा
१.	शिक्षण विषयक योजना								
२.	आर्थिक लाभाच्या योजना								
३.	कृषी विषयक योजना								
४.	स्वयंरोज गार योजना								
५.	सामाजिक व सांस्कृतिक विकासाच्या योजना								
६.	इतर योजना								

८) प्रकल्प कार्यालयाने कोणत्या योजनांवर भर द्यावयास पाहिजे?

१) सामुदायिक २) वैयक्तिक ३) दोन्हीही

९) दारिद्रेषेखालील आदिवासी म्हणून काही योजनांचा वेगळा लाभ झाला का?

१) होय २) नाही

१०) योजनांची अंमलबजावणी करताना लाभार्थींच्या अडचणी समाधानकारक ऐकून घेतल्या जातात काय?

१) होय २) नाही

११) प्रकल्प कार्यालयाकडून मिळणारे अर्थसहाय्य वेळेत मिळते का?

१) होय

२) नाही

१२) या प्रकल्प कार्यालयाद्वारे अर्थसहाय्य देताना प्रकल्पातील अधिकारी व कर्मचारी यांची भावना सेवेची असते की, उपकाराची असते?

१) सेवेची

२) उपकाराची

१३) या कार्यालयातील अधिकारी व कर्मचारी वर्ग याबाबत आपले मत काय आहे?

१) थोडीशी मदत करणारा

२) चांगली मदत करणारा

३) मदत करीत नाहीत.

१४) प्रकल्प कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांच्या कार्यक्षमतेबद्दल आपले मत काय?

१) साधारण

२) चांगले

३) उत्तम

१५) या कार्यालयाने राबविलेल्या योजनांमुळे आपल्या जीवनात कोणता बदल झाला?

१) वार्षिक उत्पन्न वाढले

२) आरोग्य सुधारले

३) राहणीमान सुधारले

४) शिक्षणाचे प्रमाण वाढले

५) मुलभूत सुविधा मिळाल्या

१६) या प्रकल्पामुळे आपल्या विकासास गती मिळाली आहे काय?

१) होय

२) नाही

१७) या प्रकल्पामुळे कोणत्या क्षेत्राचा अधिक विकास झाला?

१) सामाजिक

२) आर्थिक

३) शैक्षणिक

४) सांस्कृतिक

५) शेती

६) आरोग्य

७) इतर

१८) प्रकल्प कार्यालयाद्वारे राबवित असलेल्या विविध योजना आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टीने पुरेशा आहेत, असे वाटते काय?

१) होय

२) नाही

उत्तर नाही असल्यास कोणत्या योजना आवश्यक आहेत.

१) २)

३) ४)

१९) आदिवासींचा सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून आणखी कोणत्या सामुहिक योजना राबविणे आवश्यक आहेत?

१) २)

३) ४)

२०) आदिवासींच्या सर्वांगीण विकास व्हावा म्हणून आणखी कोणत्या वैयक्तिक योजना राबविणे आवश्यक आहेत?

१) २)

३) ४)

३) शेतीविषयक माहिती :

१) आपणास शेती आहे काय?

१) होय

२) नाही

उत्तर होय असल्यास किती?

१) भूमीहीन

२) २ एकरापर्यंत

३) ४ एकरापर्यंत

४) ५ एकरच्या वर

२) आपली शेती जिरायती आहे की बागायती आहे?

१) जिरायती

२) बागायती

३) आपल्या शेतीची खातेफोड झाली आहे काय ?

१) होय

२) नाही

उत्तर नाही असल्यास त्याची कारणे ?

१) ----- २) -----

४) शेतीची खातेफोड करणेसंदर्भात प्रकल्प कार्यालय काही करू शकते असे आपणांस वाटते काय ?

१) होय

२) नाही

५) शेतीची खातेफोड न झाल्यामुळे आदिवासी विकास योजनांचा लाभ घेण्यास काही अडथळा आला आहे का ?

१) होय

२) नाही

उत्तर होय असल्यास कोणते अडथळे आले ?

१) -----

२) -----

६) स्वतःच्या शेतीतील उत्पन्न आपणांस वर्षभर पुरते का ?

१) होय

२) नाही

उत्तर नाही असल्यास किती महिने पुरते ?

१) ६ महिने

२) ८ महिने

३) १० महिने

४) आर्थिक परिस्थिती :

१) वार्षिक उत्पन्न व खर्च यातील ताळमेळ बसतो का ?

१) होय

२) नाही

उत्तर नाही असल्यास त्यासाठी काय उपाय करता ?

१) कर्ज

२) नातेवाईकांची मदत

३) सावकारांची मदत

२) आपण कर्जबाजारी आहात का ?

१) होय

२) नाही

उत्तर होय असल्यास-

१) कर्ज केव्हा घेतले? -----

२) कर्ज कोणाकडून घेतले? -----

३) कर्ज किती घेतले? -----

४) कर्ज कोणत्या कारणांसाठी घेतले? -----

५) कर्जफेड का करू शकला नाहीत? -----

३) सावकाराकडून आपण कर्ज घेता का?

१) होय २) नाही

४) आपणांस आपल्याच परिसरात रोजगार मिळावा म्हणून शासनाने उद्योगधंदे सुरू करावेत असे आपणांस वाटते काय?

१) होय २) नाही

उत्तर होय असल्यास कोणते उद्योगधंदे सुरू करावेत?

१) ----- २) -----

३) ----- ४) -----

५) बिगर आदिवासी समाजाशी संबंध आल्यानंतर तुम्हाला कसे वागवले जाते?

१) बरोबरीने २) हिनतेने

६) व्यसनाधिनता ही आदिवासींपुढील एक महत्त्वाची समस्या आहे, असे आपणास वाटते काय?

१) होय २) नाही

उत्तर होय असल्यास -

प्रकल्प कार्यालय ही समस्या सोडवण्यासाठी काही प्रयत्न करते काय?

प्रकल्प कार्यालयाने या संदर्भात काय करावे असे आपणास वाटते?

१) ----- २) -----

७) कुपोषणाचा प्रश्न ज्वलंत आहे असे आपणास वाटते काय?

१) होय २) नाही

८) आपण बँकेतून आर्थिक व्यवहार करता का?

१) होय २) नाही

उत्तर होय असल्यास बँक किती अंतरावर आहे?

१) २ किमीपर्यंत

२) ४ किमीपर्यंत

३) ६ किमीपर्यंत

४) ६ किमीपेक्षा जास्त

५) इतर माहिती :

१) प्रकल्प अधिकारी आपल्या गावात येतात का?

१) होय

२) नाही

उत्तर होय असल्यास

तिमाही

सहामाही

वार्षिक

येत नाही

२) सेवाभावी संस्थांच्या माध्यमातून आपणांस काही लाभ मिळाला का?

१) होय

२) नाही

उत्तर होय असल्यास कोणत्या योजनेचा लाभ कोणत्या संस्थेकडून मिळाला -
योजना संस्था

१) -----१)-----

२) -----२)-----

३) -----३)-----

३) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाशिवाय आपल्या विकासासाठी स्थापन केलेल्या खालीलपैकी कोणत्या संस्थेचा लाभ झाला?

१) आदिवासी विकास महामंडळ

२) शबरी आदिवासी विकास महामंडळ

३) आदिवासी प्रशिक्षण व संशोधन संस्था

४) इतर

४) आपल्या पुढील आजच्या महत्त्वाच्या समस्या कोणत्या?

१) -----

२) -----

३) -----

४) -----

५) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाने आपल्या सर्वांगीण विकासासाठी आणखी काय करावे? या संदर्भात आपल्या काही सूचना आहेत काय?

१) -----

२) -----

३) -----

४) -----

६) वनअधिकार कायद्याचा काही फायदा झाला आहे काय?

१) होय २) नाही

मुलाखत घेण्या-याची सही

मुलाखत देण्या-याची सही

परिशिष्ट क्र. १. (ब)

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, घोडेगाव, ता. आंबेगाव, जि. पुणे
अधिका-यांसाठी मुलाखत प्रश्नावली

संशोधनकर्ता श्री. इंद्रजीत भाऊराव जाधव हे “आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची भूमिका:विशेष संदर्भ पुणे जिल्हयातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा अभ्यास (२००१ ते २०१०)” या विषयावर संशोधन करित आहे. आपण ही प्रश्नावली भरून देण्यास सहाकार्य करावे या माहितीचा संशोधना व्यतीरीक्त अन्य कोणत्याही प्रकारे गैरवापर केला जाणार नाही याची संशोधक हमी देत आहे.

- १) अधिका-याचे नाव -.....
- २) पत्ता -.....
- ३) पद -.....
- ४) वय -.....
- ५) शिक्षण -.....
- ६) या पदावर केव्हापासून काम करित आहात -.....
- ७) आदिवासी विकास प्रकल्पांतर्गत येणा-या उपयोजना क्षेत्रातील आदिवासींच्या मुलभूत गरजा कोणत्या आहेत?
 - १.....
 - २.....
 - ३.....
 - ४.....
 - ५.....
 - ६.....
- ८) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाने राबवित असलेल्या योजनांची माहिती लाभधारक आदिवासींना कशा प्रकारे देता?
 १. समक्ष भेटून
 २. कार्यालयातून मार्गदर्शन
 ३. मेळावे घेवून
 ४. वृत्तपत्रातून
 ५. अन्य
- ९) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामुळे आदिवासींच्या जीवनात कोणते बदल झाले आहेत असे आपणास वाटते?
 १. त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली
 २. शिक्षणाचे प्रमाण वाढले
 ३. आरोग्य सुधारले
 ४. अंधश्रध्दा घटली

५. जमीन व वन विषयक हक्क मिळाले ६. व्यसनाधिनता घटली

७. कर्ज बाजारीपणा कमी झाला

१०) आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासासाठी राबविण्यात येणा-या विविध योजना पुरेशा वाटतात का?

१. होय २. नाही

उत्तर नाही असल्यास नवीन कोणत्या योजना राबवाव्यात.

१.

२.

३.

४.

५.

११) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाव्दारे राबवित असलेल्या योजनांचा लाभ फक्त काहिच लोकांना मिळतो जो आदिवासी अनेक कारणामुळे कार्यालयात पोहचू शकत नाही त्याला लाभ मिळत नाही असे सर्वसाधारण मत आहे त्याबद्दल आपले मत काय?

.....
.....

१२) या प्रकल्पाव्दारे प्रभावीपणे योजना राबविण्यासाठी आत्ता आहे ती कर्मचारी संख्या पुरेशी आहे असे आपणास वाटते काय?

१. होय २. नाही

१३) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प अधिक प्रभावी पणे व परिणामकारक रीतीने काम करण्यासाठी आपण कोणत्या सुचना करू इच्छिता?

.....
.....
.....
.....

आपण मुलाखत प्रश्नावली भरून देवून सहकार्य केले त्याबद्दल धन्यवाद

मुलाखत घेण्या-याची सही

मुलाखत देण्या-याची सही

परिशिष्ट क्र. १. (क)

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, घोडेगाव, ता. आंबेगाव, जि. पुणे

स्थानिक नेते व कार्यकर्ते यांची मुलाखत

संशोधनकर्ता श्री. इंद्रजीत भाऊराव जाधव हे “आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची भूमिका:विशेष संदर्भ पुणे जिल्हयातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा अभ्यास (२००१ ते २०१०)” या विषयावर संशोधन करित आहे. आपण ही मुलाखतवजा प्रश्नावली भरून देण्यास सहकार्य करावे या माहितीचा संशोधना व्यतीरीक्त अन्य कोणत्याही प्रकारे गैरवापर केला जाणार नाही याची संशोधक हमी देत आहे.

१. नाव : -----२. पद : -----

३. वय: -----४. शिक्षण :-----

५. व्यवसाय :-----

१) आपणास आदिवासी उपयोजनेविषयी काही माहिती आहे काय ?

२) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामार्फत राबवित असलेल्या विविध योजनांची माहिती आहे काय ?

३) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामुळे आदिवासींचा विकास झाला आहे असे आपणास वाटते काय ?

४) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील प्रशासनाच्या कार्यवध्दतीबद्दल आपण समाधानी आहात काय ?

५) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाकडून राबवित असलेल्या योजना पुरेशा आहेत काय?
अथवा काही बदलन सुचवू इच्छिता काय? असल्यास कोणते?

६) या कार्यालयातील अधिकारी कर्मचारी याबाबत आपले मत कसे आहे?

७) या प्रकल्पामार्फत आदिवासींच्या विकासासाठी योजना राबवित असताना व्यक्तिगत
लाभाच्या योजनावर भर असावा की सामुदायिक योजनावर भर असावा?

८) एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयाकडून अर्थसहाय/अनुदान वेळेत मिळते
काय?

९) या प्रकल्पाबाबत आपल्या काही महत्वाच्या सुचना असल्यास सांगा.

मुलाखत घेण्या-याची सही

मुलाखत देण्या-याची सही

परिशिष्ट क्र. १. (ड)

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, घोडेगाव, ता. आंबेगाव, जि. पुणे
सेवाभावी संस्थांच्या प्रतिनिधींची मुलाखत

संशोधनकर्ता श्री. इंद्रजीत भाऊराव जाधव हे “आदिवासींच्या सर्वांगीण विकासात एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाची भूमिका:विशेष संदर्भ पुणे जिल्हयातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्राचा अभ्यास (२००१ ते २०१०)” या विषयावर संशोधन करित आहे. आपण ही मुलाखतवजा प्रश्नावली भरून देण्यास सहकार्य करावे या माहितीचा संशोधना व्यतीरीक्त अन्य कोणत्याही प्रकारे गैरवापर केला जाणार नाही याची संशोधक हमी देत आहे.

१. नाव : -----२. पद : -----

४. वय: -----४. शिक्षण :-----

६. व्यवसाय :-----

७. आपल्या संस्थेचा व प्रकल्प कार्याचा संपर्क कसा येतो? आपल्या कामाबाबत योग्य सहकार्य मिळते काय?

८. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामार्फत राबवित असलेल्या विविध योजनांची माहिती आहे काय?

९. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पामुळे आदिवासींचा विकास झाला आहे असे आपणास वाटते काय?

१०. एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पातील प्रशासनाच्या कार्यपद्धतीबद्दल आपण समाधानी आहात काय?

११.एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्पाकडून राबवित असलेल्या योजना पुरेशा आहे काय?
अथवा काही बदल सुचवू इच्छिता काय? असल्यास कोणते?

१२.या कार्यालयातील अधिकारी कर्मचारी याबाबत आपले मत कसे आहे?

१३. या प्रकल्पामार्फत आदिवासींच्या विकासासाठी योजना राबवित असताना व्यक्तिगत
लाभाच्या योजनावर भर असावा की सामुदायिक योजनावर भर असावा.

१४.एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प कार्यालयाकडून अर्थसहाय्य/अनुदान वेळेत मिळते
काय?

१५.या प्रकल्पाबाबत आपल्या काही महत्त्वाच्या सुचना असल्यास सांगा.

मुलाखत घेण्या-याची सही

मुलाखत देण्या-याची सही

परिशिष्ट क्र. - २

राज्य घटनेच्या ३४२ कलमानुसार १९५६ मध्ये वर्गीकृत आदिवासी जमातींचा

समावेश केलेली संपूर्ण यादी दर्शवणारा तक्ता:

अ. क्र.	जमातीचे नाव	राज्य/ वस्तीस्थान
१	अंगामी	मणिपूर
२	अद्मानी	अंदमान व निकोबार बेटे
३	अंध	महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, अंधप्रदेश
४	अका	नागालँड, अरूणाचल प्रदेश
५	अडियन	तामिळनाडू, केरळ
६	अनाल	मणिपूर
७	अपातानी	अरूणाचल प्रदेश
८	अरंडन	तामिळनाडू, केरळ
९	असूर	बिहार
१०	अगरिया	मध्यप्रदेश
११	आदी	नागालँड, अरूणाचल प्रदेश
१२	आयमोल	मणिपूर
१३	इरूलर	तामिळनाडू, केरळ
१४	इरूलिना	कर्नाटक
१५	उचाई	त्रिपुरा
१६	उराली	केरळ
१७	उल्लदन (डोंगरी)	केरळ
१८	एरवल्लन	केरळ
१९	औंगी	अंदमान व निकोबार बेटे
२०	ओमानात्य	ओरीसा
२१	ओरांग	त्रिपुरा
२२	ओराओं	महा., बिहार, ओरीसा, प.बंगाल, म.प्रदेश
२३	कचारी	आसाम
२४	कट्टूनायकन	तामिळनाडू, आन्ध्र, कर्नाटक
२५	कणिकरण	तामिळनाडू, केरळ
२६	कणियन	कर्नाटक
२७	कनौरा	हिमाचल प्रदेश
२८	कमार	मध्यप्रदेश

३९	कम्मार	तामिळनाडू, आन्ध्र, कर्नाटक केरळ
३०	करमाली	बिहार, प. बंगाल
३१	कवार	महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, ओरीसा
३२	काचानागा	मणिपूर
३३	काडूकुरुबा	कर्नाटक
३४	कातोडी	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
३५	कादर	तामिळनाडू, केरळ
३६	काबुई	मणिपूर
३७	कार्कू	मध्यप्रदेश
३८	किस्तान	बिहार, पं.बंगाल, ओरीसा
३९	कीर	मध्यप्रदेश
४०	कुकी	त्रिपूरा, आसाम, नागालँड
४१	कुडीया	तामिळनाडू, कर्नाटक, केरळ
४२	कुणबी	गुजरात
४३	कुरिच्छन	तामिळनाडू, केरळ
४४	कुरुंबा	तामिळनाडू, केरळ
४५	कुरबा	कर्नाटक
४६	कुरुमन	तामिळनाडू, कर्नाटक, केरळ
४७	कुलिआ	आंध्र
४८	कुली	ओरीसा
४९	कोईराव	मणिपूर
५०	कोईरिंग	मणिपूर
५१	कौंडाकाजू	तामिळनाडू, आंध्र
५२	कौंडा ढोरा	आंध्र, ओरीसा
५३	कौंडा रेड्डी	तामिळनाडू, आंध्र, केरळ
५४	कौढ	अंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश
५५	कोकणा	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
५६	कोचूवेलन	केरळ
५७	कोटा	तामिळनाडू, कर्नाटक, केरळ
५८	कोटिया	ओरीसा
५९	कटिया बैथो उडिया	आंध्रप्रदेश
६०	कोम	मणिपूर
६१	कोया	ओरीसा, महाराष्ट्र, कर्नाटक, अंध्रप्रदेश
६२	कोरकू	महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश

६३	कोरगा	तमिळनाडू, कर्नाटक, केरळ
६४	कोरबा	बिहार, पं. बंगाल, मध्यप्रदेश
६५	कोरा	बिहार, पं. बंगाल, ओरीसा
६६	कोरूआ	ओरीसा
६७	कोल	महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश, ओरीसा
६८	कोलाम	महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश
६९	कोलाह- कोललहरा	ओरीसा
७०	कोल्हा	ओरीसा
७१	कोळी	गुजरात
७२	कोळी मल्हार	ओरीसा
७३	खांबा	अरूणाचल प्रदेश
७४	खाडिया	ओरीसा, बिहार, मध्यप्रदेश
७५	खाम्पटी	अरूणाचल प्रदेश
७६	खारवार	बिहार, पं. बंगाल, ओरीसा
७७	खासिया	त्रिपूरा
७८	खासी व जैतिया	आसाम, नागालँड
७९	खैरवार	महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश
८०	खौंड	बिहार, पं. बंगाल, ओरीसा
८१	गड्डी	हिमाचलप्रदेश, पंजाब
८२	गदाया	मध्यप्रदेश, आंध्रप्रदेश ओरीसा
८३	गरासिया	राजस्थान
८४	गांगते	मणिपूर
८५	गांगडिया	ओरीसा
८६	गामीत	गुजरात, महाराष्ट्र,
८७	गारो	पं. बंगाल, आसाम, नागालँड, त्रिपूरा
८८	गुज्जर	हिमाचलप्रदेश
८९	गोड	कर्नाटक, गुजरात, महाराष्ट्र, ओरीसा
९०	गोरैत	बिहार, पं. बंगाल
९१	गौडलू	कर्नाटक
९२	गौडू	आंध्रप्रदेश
९३	चकमा	त्रिपूरा
९४	चरण	आसाम, पं. बंगाल
९५	चिक, बरैक	बिहार
९६	चिरू	मणिपूर

९७	चैबू	आंध्रप्रदेश, कर्नाटक, ओरीसा
९८	चेरो	बिहार, पं. बंगाल
९९	चैमल	त्रिपूरा
१००	चोथे	मणिपूर
१०१	चौथर	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
१०२	चौधरी	गुजरात
१०३	जटायू	आंध्र, ओरीसा
१०४	जमातीया	त्रिपूरा
१०५	जरावा	अंदमान व निकोबार बेटे
१०६	जुआंग	ओरीसा
१०७	जेनू, कुरूबा	कर्नाटक
१०८	झाऊ	मणिपूर
१०९	ठाकूर	महाराष्ट्र
११०	उफला	अरूणाचल प्रदेश
१११	डाल	ओरीसा
११२	ढोर कोळी	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
११३	ढोरा रेड्डी	आंध्र
११४	तंगखुल	मणिपूर
११५	तांगसा	अरूणाचल प्रदेश
११६	तोडा	तमिळनाडू, कर्नाटक
११७	त्रिपूरी	त्रिपूरा
११८	थादौ	मणिपूर
११९	थारूआ	ओरीसा
१२०	थौंती	महाराष्ट्र, आंध्र कर्नाटक
१२१	दामोर	राजस्थान
१२२	दिदाई	ओरीसा
१२३	दिमासा	आसाम, नागालैंड
१२४	दुबळ	गुजरात, महाराष्ट्र, दादरा, व नगर हवेली
१२५	देवरी	आसाम
१२६	देसूआ भूमिज	ओरीसा
१२७	धनका	गुजरात, महाराष्ट्र
१२८	धन्वार	महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश
१२९	धरूआ	ओरीसा
१३०	धोडिआ	गुजरात, महाराष्ट्र, दादरा, व नगर हवेली

१३१	नागा	आसाम, नागालँड
१३२	नागोसिआ	महाराष्ट्र, पं. बंगाल, म. प्रदेश
१३३	नाट	मध्यप्रदेश
१३४	नाक	आंध्रप्रदेश
१३५	नायेकडा	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
१३६	नाँक्टे	अरूणाचल प्रदेश
१३७	निकोबारी	अंदमान व निकोबार बेटे
१३८	निहाल	मध्यप्रदेश
१३९	नोआशिया	त्रिपूरा
१४०	पंग्वाल	हिमाचल प्रदेश
१४१	पटेलिया	गुजरात, महाराष्ट्र
१४२	पठार	गुजरात
१४३	पनियन	तमिळनाडू, केरळ
१४४	पनिका	मध्यप्रदेश
१४५	परजा	मध्यप्रदेश
१४६	परधान	महाराष्ट्र, आंध्र, म. प्रदेश
१४७	पराधी	गुजरात
१४८	पन्हैया	बिहार, पश्चिम बंगाल
१४९	पल्लियन	तमिळनाडू, कर्नाटक, केरळ
१५०	पल्लियार	तमिळनाडू, केरळ
१५१	पल्लेयान	केरळ
१५२	पाओ	मध्यप्रदेश
१५३	पारधी	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
१५४	पारैगा	ओरीसा
१५५	पारोजा	ओरीसा
१५६	पावी	आसाम
१५७	पुरूम	मणिपूर
१५८	पुलयन	तमिळनाडू, केरळ
१५९	पुलाया (डोंगरी)	केरळ
१६०	पेन्टीया	ओरीसा
१६१	पैते	मणिपूर
१६२	पोमला	गुजरात, महाराष्ट्र
१६३	पोरजा	आंध्र
१६४	बंजारा	बिहार, ओरीसा

१६५	बगाता	आंध्र, ओरीसा
१६६	बर्डा	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
१६७	बर्मन्स	आसाम
१६८	बांगनी	अरूणाचल प्रदेश
१६९	बांगरो	अरूणाचल प्रदेश
१७०	बाथूडी	बिहार, ओरीसा
१७१	बावचा	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
१७२	बिंझवार	महाराष्ट्र, म.यप्रदेश
१७३	बिंझल	ओरीसा
१७४	बिंझिआ	बिहार, ओरीसा
१७५	बिरजिआ	बिहार
१७६	बिरहूल/ बिहोर	मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, कर्नाटक
१७७	बियार	मध्यप्रदेश
१७८	बुगून/ खोआ	नागालैंड, अरूणाचल प्रदेश
१७९	बेडिया	बिहार, पं. बंगाल
१८०	बैगा	बिहार, मध्यप्रदेश, ओरीसा
१८१	बोंडो पारोजा	ओरीसा
१८२	बोरोबोरो कचारी	आसाम
१८३	भरवाड	गुजरात
१८४	भात्रा	महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश
१८५	भारिया-भूमिआ	मध्यप्रदेश
१८६	भिलाला	मध्यप्रदेश, कर्नाटक
१८७	भिल्ल	त्रिपूरा, महाराष्ट्र, राजस्थान
१८८	भिल्ल-भिलाला	मध्यप्रदेश
१८९	भिल्ल-मिना	राजस्थान
१९०	भुईया	ओरीसा
१९१	भुटिया	त्रिपूरा, पं. बंगाल
१९२	भूमिआ	ओरीसा
१९३	भूमिज	बिहार, पं. बंगाल, ओरीसा
१९४	भूमिया	मध्यप्रदेश
१९५	भैना	महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश
१९६	भोट	पंजाब, हिमाचल प्रदेश
१९७	भोटडा	ओरीसा
१९८	मग	पं. बंगाल, त्रिपूरा

१९९	मझवार	मध्यप्रदेश
२००	मन्नन	केरळ
२०१	मन्नाढोरा	आंध्रप्रदेश
२०२	भूमिआ	ओरीसा
२०३	मरम	मणिपूर
२०४	मराठा	कर्नाटक
२०५	मराठी	कर्नाटक, केरळ
२०६	मलई अरयन	तमिळनाडू, केरळ
२०७	मलई कडी	कर्नाटक
२०८	मलई पदार्म	तमिळनाडू, केरळ
२०९	मलई बेदन	तमिळनाडू, केरळ
२१०	मलई कुरवन	तमिळनाडू, केरळ
२११	मलयन	केरळ
२१२	मलयारायार	केरळ
२१३	मल्याळी	तमिळनाडू
२१४	मल्येकंदी	कर्नाटक
२१५	मल्हार कोळी	महाराष्ट्र
२१६	मवासी	मध्यप्रदेश
२१७	महादेव कोळी	महाराष्ट्र
२१८	महाली	पं. बंगाल, ओरीसा
२१९	माओ	मणिपूर
२२०	माझी	मध्यप्रदेश
२२१	माडिया	ओरीसा
२२२	मात्या	ओरीसा
२२३	मानकिडी	ओरीसा
२२४	मानकिर्दिआ	ओरीसा
२२५	मान	आसाम
२२६	मारींग	मणिपूर
२२७	माल पहाडिया	बिहार, पं. बंगाल
२२८	मालसर	तमिळनाडू, कर्नाटक, केरळ
२२९	माली	आंध्र
२३०	मालेरू	कर्नाटक
२३१	माहली	बिहार, पं. बंगाल
२३२	मिजी	अरूणाचल प्रदेश

२३३	मिझोरम	मणिपूर, आसाम, त्रिपूरा
२३४	मिरी (डोंगरी)	अरूणाचल प्रदेश
२३५	मिशमी	अरूणाचल प्रदेश
२३६	मीकीर	अरूणाचल प्रदेश, आसाम, नागालैंड
२३७	मीना	राजस्थान, मध्यप्रदेश
२३८	मीरी	आसाम
२३९	मीर्धा	ओरीसा
२४०	मुंडा	मध्यप्रदेश, बिहार, पं. बंगाल,
२४१	मुंडारी	ओरीसा
२४२	मुखाढोरा	आंध्र
२४३	मुद्गल	तामिळनाडू, केरळ
२४४	मेंबा	अरूणाचल प्रदेश
२४५	मेच	आसाम, पं. बंगाल
२४६	मेडा	कर्नाटक
२४७	मोगिआ	मध्यप्रदेश
२४८	मोनपा	अरूणाचल प्रदेश
२४९	मोनसांग	मणिपूर
२५०	मोयोन	मणिपूर
२५१	यू	पश्चिम बंगाल
२५२	येनाडी	आंध्र
२५३	येरावा	कर्नाटक
२५४	येरूकूल	आंध्र
२५५	योबीन	अरूणाचल प्रदेश
२५६	रथवा	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
२५७	रबारी	गुजरात
२५८	राजौर	ओरीसा
२५९	राभा	आसाम, पं. बंगाल
२६०	रालते	मणिपूर
२६१	रियाग	त्रिपूरा
२६२	रेड्डी	आंध्र
२६३	रोना	आंध्र
२६४	लमगांग	मणिपूर
२६५	लहवला	हिमाचल प्रदेश
२६६	लाखेर	आसाम

२६७	लालूंग	आसाम
२६८	लेपचा	त्रिपूरा, पं. बंगाल
२६९	लोधा	ओरीसा, पं. बंगाल
२७०	लोहरा	बिहार, पं. बंगाल
२७१	वांचो	अरूणाचल प्रदेश
२७२	वाघरी	गुजरात
२७३	वारली	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
२७४	वाल्मिकी	आंध्र
२७५	विटोलिआ	गुजरात, महाराष्ट्र, कर्नाटक
२७६	वैफूई	मणिपूर
२७७	शांपिन	अंदमान निकोबार बेटे
२७८	शेईकपेन	अरूणाचल प्रदेश
२७९	शोलगा	तमिळनाडू, कर्नाटक
२८०	संथाळ	त्रिपूरा, बिहार, ओरीसा
२८१	सहरिया	मध्यप्रदेश
२८२	सहारिया	राजस्थान, मध्यप्रदेश
२८३	साओरा	ओरीसा
२८४	सावर	बिहार, पं. बंगाल
२८५	सावरा	आंध्र
२८६	सवरा पहाडिया	बिहार, पं. बंगाल
२८७	सावार	मध्यप्रदेश
२८८	सावोता	मध्यप्रदेश
२८९	सिंगफो	अरूणाचल प्रदेश
२९०	सिद्दी	गुजरात
२९१	सिन्टेंग	नागालैंड
२९२	सिमते	मणिपूर
२९३	सुगाळी लंबाडी	आंध्र
२९४	सुलूंग	अरूणाचल प्रदेश
२९५	सैंटीनिली	अंदमान निकोबार बेट
२९६	सेमा	मणिपूर
२९७	सेहरिया	मध्यप्रदेश
२९८	सोन	मध्यप्रदेश
२९९	सोलीगाडू	कर्नाटक
३००	सौन्ती	ओरीसा

३०१	सौर	मध्यप्रदेश
३०२	स्वांगला	पंजाब
३०३	हक्किपिक्की	कर्नाटक
३०४	हजांग	पं. बंगाल
३०५	हमार	मणिपूर, आसाम
३०६	हलबा	महाराष्ट्र, मध्यप्रदेश
३०७	हलम	त्रिपूरा
३०८	हसालारू	कर्नाटक
३०९	हाजोंग	आसाम
३१०	हो	बिहार, पं. बंगाल, ओरीसा
३११	होजर्ह	आसाम
३१२	होलबा	ओरीसा
३१३	सर्व रहिवासी	लक्षद्विप बेटे

परिशिष्ट क्र. - ३

भारतातील अतिमागास आदिवासी जमाती आणि त्यांच्या

वास्तव्याचे राज्य दर्शवणारा तक्ता:

अ. क्र.	घटक राज्य	जमातीचे नाव
१	आंध्रप्रदेश	गडबा
		१) बोडो गडबा
		२) गुटोब गडबा पारोज
		३) बोडो पारोज
		४) खोंड पारोज
		५) पारंगी पारोज
		खोंड
		६) कुत्रा खोंड
		७) डोंगरीया खोंड
		८) कोंडे सावरा
		९) थोटी
		१०) चेंचू
		११) कोंडा रेड्डी
		१२) कोलाम
२	बिहार	१) असूर
		२) बिरहोर
		३) बिरीजिया
		४) कोरवा
		५) माल पहारिया
		६) पेहारिया
		७) सावर
		८) सवरिया पहारिया
		पटना
		९) हिल खारिया
३	गुजरात	१) काथोडी
		२) कोलघा
		३) पाधार
		४) कोतवालिया
		५) सिद्दी

४	कर्नाटक	१) जेनू कुरूबास २) कोरगा
५	केरळ	१) चोला नाईकेन २) कुरूमबास ३) कादर ४) कट्टूनायकन ५) कोरगा
६	मध्य प्रदेश	१) अभूज मारिया २) बैगा ३) भारिया ४) पहाडी कोरवा ५) खमार ६) सहारिया ७) बिरहोर
७	महाराष्ट्र	१) कातकरी/काथोडी २) कोलाम ३) माडिया-गोंड
८	मणिपूर	१) माराम
९	ओरिसा	१) दिदायी २) मानकिरदिया ३) लोढा ४) खारिया ५) बोंडो ६) डोंगरिया खोंड ७) जुआंग ८) कुटीया खोंड ९) लांजिया सौरा १०) पौडी भूजन ११) साओरा १२) बिरहोर १३) चुकटीया-भुजिआ
१०	राजस्थान	१) सेहारिया
११	तामिळनाडू	१) काट्टूनायकेन २) कोटा

		३) कुरूमबा
		४) इरूला
		५) पनिया
		६) तोडा
१२	त्रिपुरा	१) रिआंग
१३	उत्तर प्रदेश	१) बुभसा
		२) राजी
१४	प. बंगाल	१) टोटो
		२) बिरहोर
		३) लोढा
१५	अंदमान व निकोबार बेटे	१) शॉमपेन
		२) ऑगे
		३) ग्रेट अंदमानी
		४) जारावा
		५) सैंटीनिलीस

परिशिष्ट क्र. - ४

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी विकास कार्यक्रमावरील योजनांतर्गत व्यय

(रू. लाखांत)

अ.नं.	योजना	महाराष्ट्रातील योजनांतर्गत व्यय	आदिवासी उपयोजनांचे नियतव्यय	टक्केवारी
१	२	३	४	५
१	५वी पंचवार्षिक योजना	२६२७५७.००	१२४९९.००	४.७५
२	६वी पंचवार्षिक योजना	६५३७२४.००	३४१११.००	५.२२
३	७वी पंचवार्षिक योजना	१०५००००.००	५२५००.००	५.००
४	वार्षिक योजना १९८५-८६	१७००००.००	८२४५.००	४.८५
५	वार्षिक योजना १९८६-८७	२१००००.००	११३५०.००	५.३८
६	वार्षिक योजना १९८७-८८	२३२०००.००	१४५४६.००	६.४२
७	वार्षिक योजना १९८८-८९	२४३०००.००	१७००४.००	८.०६
८	वार्षिक योजना १९८९-९०	२६४०००.००	१७४९१.००	६.४२
९	वार्षिक योजना १९९०-९१	२५२१८८.००	१६९८८.००	६.७१
१०	वार्षिक योजना १९९१-९२	३०००००.००	२००८६.००	६.६९
११	वार्षिक योजना १९९२-९३	३१६०००.००	२२२३९.००	७.०४
१२	वार्षिक योजना १९९३-९४	३८०४००.००	२६५००.००	६.९७
१३	वार्षिक योजना १९९४-९५	४४००००.००	३३०००.००	७.५०
१४	वार्षिक योजना १९९५-९६	५५००००.००	४१२५०.००	७.५०
१५	वार्षिक योजना १९९६-९७	७८७१००.००	५८८५७.८७	७.४८
१६	वार्षिक योजना १९९७-९८	८३२५००.००	५५०००.००	६.६०
१७	वार्षिक योजना १९९८-९९	६४००००.००	५६१००.००	८.७६
१८	वार्षिक योजना १९९९-२०००	६६४१८२.००	५८०५९.००	८.७४
१९	वार्षिक योजना २०००-२००१	५७९८००.००	५२५००.००	९.०५
२०	वार्षिक योजना २००१-२००२	६७५०००.००	५६७००.००	९.०५
२१	वार्षिक योजना २००२-२००३	५७०४०४.००	५८५००.००	१०.२६

२२	वार्षिक योजना २००३-२००४	७५७८३८.००	५५५७३.००	७.३३
२३	वार्षिक योजना २००४-२००५	९४४६७३.००	५३००४.००	५.६१
२४	वार्षिक योजना २००५-२००६	११०००००.००	९९०००.००	९.००
२५	वार्षिक योजना २००६-२००७	१४८२९००.००	१३८९००.००	९.३६
२६	वार्षिक योजना २००७-२००८	२०२००००.००	१७९८००.००	८.९०
२७	वार्षिक योजना २००८-२००९	२५०००००.००	२२३८५०.००	८.९५
२८	वार्षिक योजना २००९-२०१०	२६०००००.००	२३१४००.००	८.९०
२९	वार्षिक योजना २०१०-२०११	३७९१७००.००	३३७४३५.००	८.९०
३०	वार्षिक योजना २०११-२०१२	४१०००००.००	३६९३५०.००	९.०१
३१	वार्षिक योजना २०१२-१३	४५०००००.००	४००५००.००	८.९
३२	वार्षिक योजना २०१३-२०१४	४६९३८००.००	४१७७४६.००	८.९
३३	वार्षिक योजना २०१४-२०१५	५१२२२५४.००	४९१४९२.००	९.४
३४	वार्षिक योजना २०१५-२०१६	५४९९९००.००	५१७०००.००	९.४

परिशिष्ट क्र. ५

महाराष्ट्र राज्यातील आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील तरतूद व खर्च

(रु. लाखांत)

अ.नं.	वर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च	तरतूदीची प्रत्यक्ष खर्चाची टक्केवारी
१	२	३	४	५
१	१९८०-१९८१	५११३.२०	५०२५.३०	९८.२८
२	१९८१-१९८२	६२५४.६२	५१५१.२६	९८.३५
३	१९८२-१९८३	७१४७.९२	८२५८.७५	११५.५४
४	१९८३-१९८४	७३९९.८९	९२९७.५०	१२५.५४
५	१९८४-१९८५	८०८९.६	९३८८.८०	११६.०६
६	१९८५-१९८६	८९७१.४१	१०४५४.६३	११६.५३
७	१९८६-१९८७	१११८७.८९	१०६२१.६३	९४.९४
८	१९८७-१९८८	१४७८९.००	१३९६८.००	९४.४५
९	१९८८-१९८९	१७९३६.३४	१७०२५.२८	९४.९२
१०	१९८९-१९९०	१७७४३.५९	१७४९०.९८	९८.५८
११	१९९०-१९९१	१६६३९.९०	१६११३.२१	९६.८३
१२	१९९१-१९९२	२००५०.३२	१९६०४.७७	९७.७८
१३	१९९२-१९९३	२१६९४.०८	२०६०४.९४	९४.९८
१४	१९९३-१९९४	३०५४६.६०	२६६३९.२४	८७.२१
१५	१९९४-१९९५	३२१८२.७९	२७५००.००	८५.४४
१६	१९९५-१९९६	४३६०८.३७	४१२००.००	९४.४७
१७	१९९६-१९९७	४२७६१.७७	५३५००.००	१२५.११
१८	१९९७-१९९८	५०३५५.७८	४९८००.००	९८.९०
१९	१९९८-१९९९	५७३९०.६४	५२०००.००	९०.६१
२०	१९९९-२०००	५८००६.०६	४६७००.००	८०.५१
२१	२०००-२००१	५२५००.००	४४४१८.००	८४.६१
२२	२००१-२००२	४४४००.००	३६६७७.००	८२.६१
२३	२००२-२००३	२९२७५.०८	३२३४२.००	११०.४८
२४	२००३-२००४	५४७३९.०७	४५०२२.००	८२.२४
२५	२००४-२००५	३७६४६.००	३७६४६.००	१००.००
२६	२००५-२००६	९६११८.४३	९२८५३.१५	९६.६०
२७	२००६-२००७	१३६५०८.०१	१३२२०१.५५	९६.००

୨୯	୨୦୦୭-୨୦୦୮	୧୭୪୧୧୭.୪୨	୧୬୫୮୮୮.୧୭	୧୪.୭୧
୩୦	୨୦୦୮-୨୦୦୯	୨୨୧୪୧୧.୦୬	୨୦୨୪୫୦.୪୨	୧୧.୪୪
୩୧	୨୦୦୯-୨୦୧୦	୨୩୧୩୦୦.୧୮	୨୧୩୦୦୦.୬୫	୧୨.୦୧
୩୨	୨୦୧୦-୨୦୧୧	୨୧୩୬୦୧.୧୫	୨୩୨୩୧୫.୦୧	୧୨.୦୧
୩୩	୨୦୧୧-୨୦୧୨	୩୧୧୨୮୮.୦୦	୩୧୦୬୦୦.୦୦	୧୧.୮୦
୩୪	୨୦୧୨-୨୦୧୩	୩୭୪୮୧୫.୦୦	୩୪୦୧୪୬.୦୦	୧୦.୭୧
୩୫	୨୦୧୩-୨୦୧୪	୪୩୬୦୪୮.୦୦	୩୧୭୧୪୨.୦୦	୧୧.୨୬
୩୬	୨୦୧୪-୨୦୧୫	୪୬୫୧୪୧.୦୦	୪୦୩୨୬୮.୧୫	୮୬.୭୧

परिशिष्ट क्र. ६

आदिवासी उपयोजनेसाठी प्राप्त होणारे विशेष केंद्रिय सहाय्य व झालेला खर्च

रु. लाखांत

अ.नं.	वर्ष	केंद्र शासनाकडून उपलब्ध झालेले सहाय्य	झालेला खर्च
१	२	३	४
१	१९८०-१९८१	५.४४	५.४४
२	१९८१-१९८२	५.७९	५.७९
३	१९८२-८३	६.४६	६.४६
४	१९८३-८४	७.५९	७.५९
५	१९८४-८५	७.९९	७.९९
६	१९८५-८६	९.५१	९.५१
७	१९८६-८७	१०.७२	१०.७२
८	१९८७-८८	१३.५८	१३.५८
९	१९८८-८९	१४.४८	१४.४८
१०	१९८९-९०	१४.३८	१४.३८
११	१९९०-९१	१६.०९	१६.०९
१२	१९९१-९२	१८.२५	१८.२५
१३	१९९२-९३	८.१५	८.१५
१४	१९९३-९४	२२.३४	२२.३४
१५	१९९४-९५	२१.९६	२१.९६
१६	१९९५-९६	२४.७८	२४.७८
१७	१९९६-९७	३६.१४	३६.१४
१८	१९९७-९८	३४.००	३४.००
१९	१९९८-९९	३५.३२	३५.३२
२०	१९९९-२०००	२९.७६	२९.७६
२१	२०००-२००१	२९.७६	२९.७६
२२	२००१-२००२	३७.२४	३७.२४
२३	२००२-२००३	२८.३८	२८.३८

୨୪	୨୦୦୩-୨୦୦୪	୩୩.୨୧	୩୩.୨୧
୨୫	୨୦୦୪-୨୦୦୫	୩୩.୨୧	୩୩.୨୧
୨୬	୨୦୦୫-୨୦୦୬	୩୩.୨୧	୩୩.୨୧
୨୭	୨୦୦୬-୨୦୦୭	୩୬.୮୬	୩୬.୮୬
୨୮	୨୦୦୭-୨୦୦୮	୩୬.୮୬	୩୬.୮୬
୨୯	୨୦୦୮-୨୦୦୯	୪୨.୧୩	୪୨.୧୩
୩୦	୨୦୦୯-୨୦୧୦	୪୨.୩୪	୪୨.୩୪
୩୧	୨୦୧୦-୨୦୧୧	୫୧.୨୨	୫୧.୨୨
୩୨	୨୦୧୧-୨୦୧୨	୪୩.୭୭	୪୩.୭୭
୩୩	୨୦୧୨-୧୩	୪୭.୬୨	୪୭.୬୨
୩୪	୨୦୧୩-୨୦୧୪	୭୭.୨୮	୭୭.୨୮
୩୫.	୨୦୧୪-୨୦୧୫	୧୩୦.୦୦	୧୨୫.୩୬

परिशिष्ट क्र. ७

योजना अंमलबजावणी विषयक वेळापत्रक

अ. क्र.	कार्यवाहीचा तपशील	पासून	पर्यंत
१.	प्रकल्प क्षेत्रातील लोकप्रतिनिधी/नागरिक /विविध विभागाच्या अंमलबजावणी अधिकारी यांचेकडून स्थानिक गरंजावर आधारित योजनांचा प्रस्ताव मागविणे.	१ एप्रिल	३० एप्रिल
२.	वरीलप्रमाणे प्राप्त प्रस्ताव/मागणी विचारात कार्यालयातील कक्षाधिकारी, लेखाधिकारी, स.प्र.अ. यांचेसह प्रस्तावित करावयाच्या योजना व साधक-बाधक चर्चा करून अंतिम आराखडा तयार करणे.	१ मे	३० मे
३.	सादर आराखडा मा. अप्पर आयुक्त यांना सादर करणे	१ जून	१ जून
४.	मा. अप्पर आयुक्त कार्यालयाकडून प्रस्तावाची छाननी करून मा. आयुक्त कार्यालयास सादर करणे.	१ जून	१५जून
५.	मा. आयुक्त कार्यालयाकडून मंजूरीस प्राप्त होणे.	१६ जून	३० जुलै
६.	प्रकल्प कार्यालयाने योजना निहास मसुदे (राईट अप) मा. अप्पर आयुक्त कार्यालयास सादर करणे.	१ ऑगस्ट	१० ऑगस्ट
७.	मा. अप्पर आयुक्त कार्यालयाकडून योजना मसुदे मंजूर होणे. योजना अंमलबजावणी विषयी मार्गदर्शक सुचना, अटी, शर्ती इ. तयार करून योजना मंजूर करणे.	११ ऑगस्ट	१६ ऑगस्ट

८.	त्याचप्रमाणे प्रकल्प अधिकारी कार्यालयाकडून योजनांचे लाभार्थीकरिता अर्ज व अंमलबजावणी करीता उत्सूक संस्थांकडून प्रस्ताव मागविणेकरीता वृत्तपत्रातून जाहिरात प्रसिद्ध करणे	१६ ऑगस्ट	२० ऑगस्ट
९.	स्वयंसेवी संस्थांचे प्रस्ताव मागविणे.	२१ ऑगस्ट	३१ ऑगस्ट
१०.	त्यानुसार प्राप्त अर्जांची तालुकानिहाय ज्येष्ठता यादी तयार करून योजनानिहाय लाभार्थी निवड करणे.	१ सप्टेंबर	१५ सप्टेंबर
११.	प्राप्त अर्जांची तालुकानिहाय ज्येष्ठता यादी तयार करून योजनानिहाय लाभार्थी निवड करणे		२० सप्टेंबर
१२.	निश्चित केलेल्या संस्था व लाभार्थी यादी मा. अप्पर आयुक्त कार्यालयास मंजूरीस्तव सादर करणे.	२१ सप्टेंबर	२५ सप्टेंबर
१३.	मा. अप्पर आयुक्त यांनी सदरील प्रस्तावास मान्यता देणे.		३० सप्टेंबर
१४.	प्रकल्प कार्यालयाकडून मान्य संस्थांना कार्यादेश देणे व मान्य लाभार्थ्यांना कळविणे.		५ ऑक्टोबर
१५.	मंजूर योजना कार्यारंभ	१५ ऑक्टोबर	संबंधित योजनेच्या कार्यकालापर्यंत

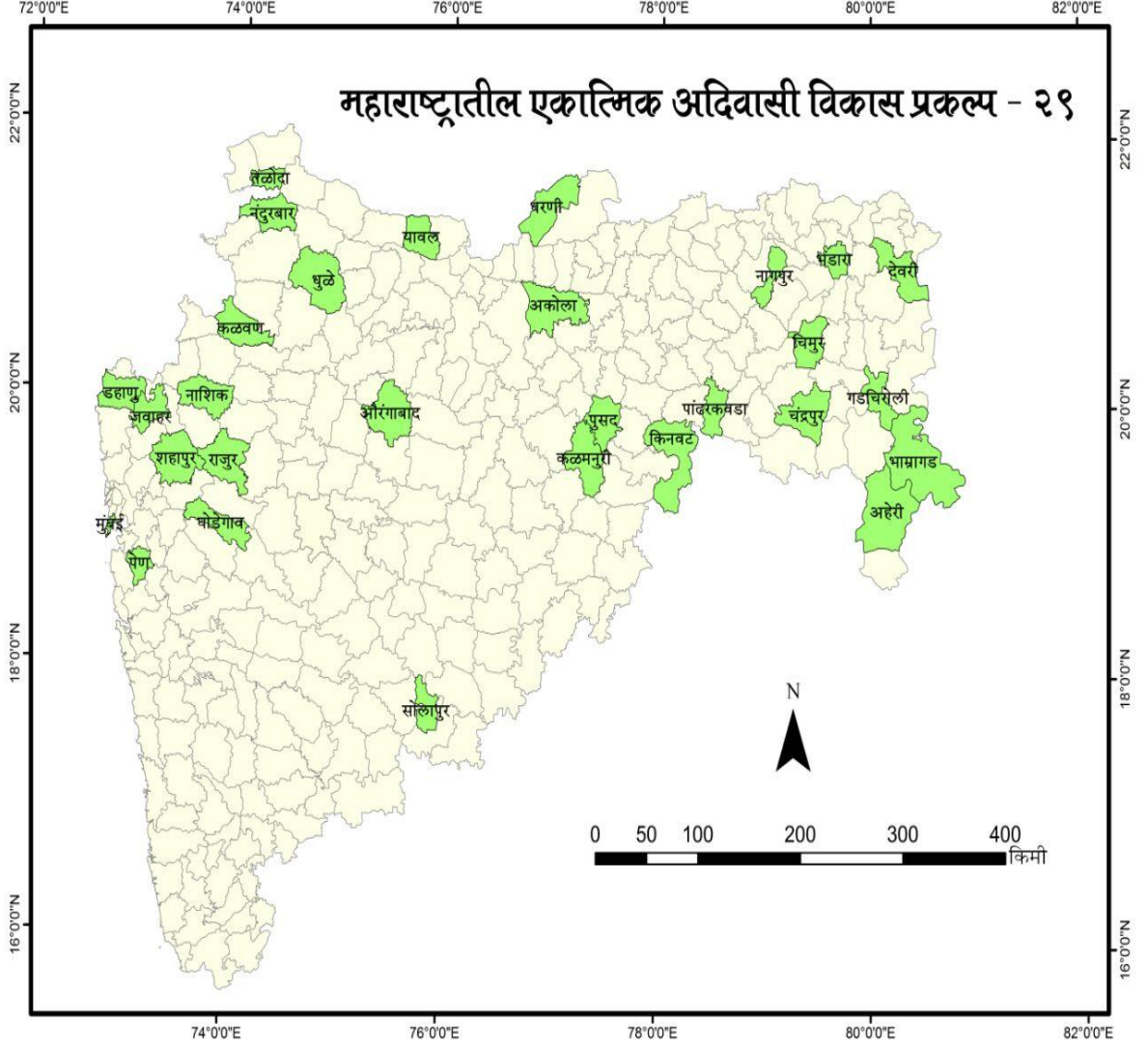
परिशिष्ट क्र. ८

आदिवासी विभाग दर्शविणारा महाराष्ट्राचा नकाशा

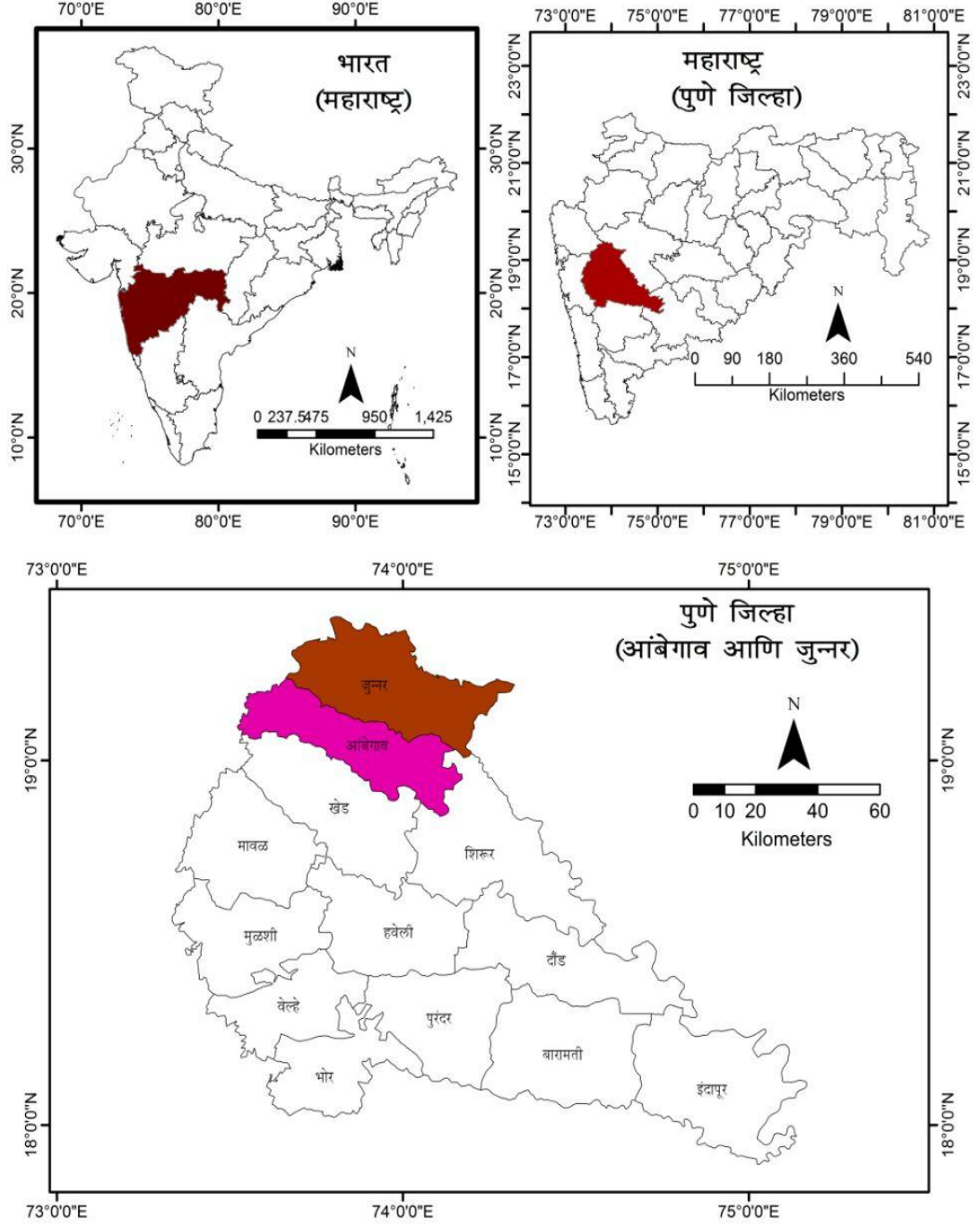
परिशिष्ट क्र. ९

महाराष्ट्रातील एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प (२९)

परिशिष्ट क्र. १०
स्थलदर्शक नकाशा

एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प
पुणे जिल्हा - घोडेगाव (आंबेगाव, जुन्नर)

संदर्भग्रंथसूची

इंग्रजी पुस्तके

१. Bhowmick K.L., Tribal India, World Press, Culcutta.
२. Bose N.K., Caste & Scheduled Tribes in India, Asia Publishing House.
३. Fuch Stefam, Aboriginal Tribes & India, Macmillian Company of India Ltd. New Delhi, 1973
४. Goswami B., Constitutional safe Gards for S.C. & S.T.
५. Mamoria C.B., Tribal Demography in India, Kitab Mahal, Allahabad
६. Mehta B.H., Tribal Welfare in History & Philosophy of Social work, Concept Publishing House, New Delhi, 1961
७. Mukharjee Bhabananda, Structure & Kinship In Tribal India, Minerva Associates, Culcutta, 1981.

मराठी पुस्तके

१. आगलावे प्रदिप, 'आदिवासी समाजाचे समाजशास्त्र', श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपुर, चौथी आवृत्ती, २०११
२. दास्ताने संतोष, 'महाराष्ट्र २००९', दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी, पुणे, आवृत्ती २७ वी, जानेवारी २००९
३. दास्ताने संतोष, 'महाराष्ट्र २०१२', नितीन प्रकाशन, पुणे, तिसावी आवृत्ती, २०११
४. देवगांवकर एस. जी., 'आदिवासी विकास प्रशासन', श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, २०११
५. देवगावकर शैलजा, 'महाराष्ट्रातील आदिवासींचे लोकसाहित्य', श्री. देसाई प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, १९९३
६. इंगळे जयंत शंकरराव, 'आदिवासींची आर्थिक आणि सामाजिक स्थिती', लीला शंकर प्रकाशन, इस्लामपूर, जि. सांगली, प्रथमावृत्ती, जुलै २००९

७. इंगळे जयवंत शंकरराव, 'आदिवासी जमातीतील बाल मुलींची समस्या', प्रथमावृत्ती, २०१०
८. गावित माणिकराव, 'महाराष्ट्र आदिवासी दर्शन', महाराष्ट्र राज्य आदिवासी विकास महामंडळ, नाशिक, १९८५
९. गायकवाड दिपक, 'आदिवासी चळवळ स्वरूप व दिशा', सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती,, २००५
- १०.गारे गोविंद 'आदिवासी विकासाचे शिल्पकार', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, १९९१
- ११.गारे गोविंद, 'भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती', अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९६
- १२.गारे गोविंद, 'बदलाच्या उंबरठ्यावरील कोकणा आदिवासी', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, २०००
- १३.गारे गोविंद, 'महाराष्ट्रातील आदिवासी जमाती', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती, २०००
- १४.गारे गोविंद, 'महाराष्ट्रातील अनुसूचित क्षेत्र आणि अनुसूचित जमाती', कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, २००२
- १५.गारे गोविंद, 'आदिवासीचे विचार आणि विश्लेषण', अदिम प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७५
- १६.गारे गोविंद, 'आदिवासींचे प्रश्न आणि परिवर्तन', अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, १९९४
- १७.गारे गोविंद, 'आदिवासींचे प्रश्न', आदिम प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७५
- १८.गारे गोविंद, 'सह्याद्रीच्या दऱ्या खोऱ्यातील ठाकूर (ठाकर) आदिवासी', श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००२
- १९.गारे गोविंद, 'सह्याद्रीतील आदिवासी महादेव कोळी', महाध्ययन मुंबई, प्रथमावृत्ती, १९७४
- २०.गारे गोविंद, 'आदिवासींच्या समस्या आणि बदलते संदर्भ', सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०००
- २१.जोशी सिताराम, 'आदिवासी विकास योजना', आदिवासी समाज कृती समिती, महाराष्ट्र, पुणे, १९८८

- २२.जोशी महादेवशास्त्री, 'भारतीय संस्कृती कोश खंड -१', भारतीय संस्कृतीकोश मंडळ पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६२
- २३.जोशी लक्ष्मणशास्त्री, 'मराठी विश्वकोष खंड-२', महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, प्रथमावृत्ती, १९७६
- २४.जाधव सुदाम, 'आदिवासी साहित्य', सुलना प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९९९
- २५.जाधव तुकाराम, 'महाराष्ट्र वार्षिकी २०१५', द युनिक अॅकॅडमी प्रकाशन, पुणे, २०१५
- २६.कशाळीकर माधव व कांबळे जयंत, 'आदिवासी भारत', अजब पुस्तकालय, कोल्हापूर, जून १९८८
- २७.कायंदे पाटील गंगाधर, 'संशोधन पद्धती', चैतन्य प्रकाशन, नाशिक, द्वितीय आवृत्ती, २००५
- २८.काळे बी. आर., 'केंद्र व राज्यशासनाच्या आदिवासी विकास योजना', संदर्भ प्रकाशन, औरंगाबाद, द्वितीय आवृत्ती
- २९.कुलकर्णी शौनक, 'महाराष्ट्रातील आदिवासी', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती, २००९
- ३०.कुलकर्णी पी. के., 'दलितांचे आणि आदिवासींचे समाजशास्त्र', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१२
- ३१.मराठी विश्वकोष खंड-२, महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळ, प्रथमावृत्ती, १९७६
- ३२.मांडे प्रभाकर, 'आदिवासींचे धर्मांतर' : एक समस्या, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००३
- ३३.मांडे प्रभाकर, 'भारतीय आदिवासी विकासाच्या समस्या', गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, २००३
- ३४.मोरे माधवराव, 'आदिवासी बोलू लागला', सुगावा प्रकाशन, औरंगाबाद
- ३५.माने माणिक, 'भारतातील समकालीन सामाजिक समस्या', विद्या प्रकाशन, नागपूर, १९९७
- ३६.माने माणिक, गढवाल ए.ए., 'आदिवासींचे समाजशास्त्र', विद्या प्रकाशन नागपूर, प्रथमावृत्ती, २०१२
- ३७.माने माणिक, 'भारतीय समाज', विद्या प्रकाशन, नागपूर, १९९७

- ३८.नाडगौडे गुरुनाथ, 'भारतीय आदिवासी', कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९७९
- ३९.नाडगौडे गुरुनाथ, 'सामाजिक संशोधन पद्धती', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथमावृत्ती, १९९९
- ४०.पाटील वा.भा., 'संशोधन पद्धती', प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव, नवीन सुधारित आवृत्ती, २०१०
- ४१.पिचड नलिनी, 'आदिवासींचे शिक्षण', जयदिप देशमुख, नाशिक, प्रथमावृत्ती, १९९९
- ४२.पिंगळे भिमराव, 'वनवासी व उपेक्षितजग', अभिनव जीवन प्रकाशन, बीड, प्रथमावृत्ती, २०१०
- ४३.फडके सुधीर, 'महाराष्ट्रातील आदिवासी व त्यांचे प्रश्न', जोशी लोखंडे प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, १९६३
- ४४.संगवे विलास, 'आदिवासींचे सामाजिक जीवन', पॉप्यूलर प्रकाशन, मुंबई, प्रथमावृत्ती,
- ४५.तुमराम विनायक, 'आदिवासी साहित्य: स्वरूप आणि समिक्षा', विजय प्रकाशन, १९८८

संशोधनपर लेख :

१. आसवले एम.जी., 'आंबेगाव तालुक्यातील पश्चिम घाटावरील आदिवासींचे जीवन', हाकारा, जुलै ते सप्टेंबर १९९१
२. चव्हाण सीमा रविंद्र, 'महाराष्ट्रातील उपयोजनेची कामगिरी-एक सिंहावलोकन', आदिवासी संशोधन पत्रिका, सप्टेंबर २००१.
३. गिरासे, एस.पी., 'सातपुड्यातील आदिवासींच्या आर्थिक मागासलेपणाची कारणमीमांसा', हाकारा, जानेवारी १९९२
४. काळे अनुराधा, 'महाराष्ट्र राज्य सहकारी आदिवासी विकास महामंडळामार्फत आदिवासी जातीसाठी राबविण्यात येणाऱ्या खावटी कर्ज योजनेचे मूल्यमापन', आदिवासी संशोधन पत्रिका, मार्च २०११

५. पाटील गोपाळराव, आधार साहित्य आदिवासी विकास परिसंवाद, नाशिक, महाराष्ट्र राज्य रौप्य वर्षानिमित्त प्रकाशित माहिती पुस्तिका, १९८६
६. सुरवाडे मनोहर, आदिवासींच्या सशक्तीकरणाची त्रिसुत्री, अक्षरवैदर्भी, जून २०१५
७. तिकोने पी.आर., 'ठाकर जमातीची सामाजिक व आर्थिक स्थिती: एक आढावा', आदिवासी संशोधन पत्रिका, मार्च २००१
८. उगले विलास रामचंद्र, 'भिमशंकर क्षेत्रातील वैद्यकीय पर्यटन : आदिवासींना रोजागारांची संधी', आदिवासी संशोधन पत्रिका, सप्टेंबर २०१२
९. वाहरू सोनवणे, प्रस्थापितांनी नाकरला आदिवासींचा इतिहास, अक्षरवैदर्भी, मे २०१५
१०. वाहरू सोनवणे, वनवासी नव्हे : आदिवासी, अक्षरवैदर्भी, जानेवारी २०१६

अहवाल, शासन निर्णय, माहिती पुस्तिका :

१. अनुसूचित जाती जमाती कल्याण समिती- ४ था अहवाल, १९८७-८८
२. बेंच मार्च सर्व्हे, आदिवासी संशोधन आणि प्रशिक्षण संस्था, महाराष्ट्र राज्य पुणे, १९९७-९८.
३. महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, आदिवासी विकास विभागाच्या क्षेत्रिय संघटनेची पुनर्रचना, शा. निर्णय १५ जानेवारी १९९२
४. महाराष्ट्र शासन आदिवासी विकास विभाग, आदिवासी विभागाच्या प्रशासनाचे बळकटीकरण कर्मचारी विषयक धोरण- शा. निर्णय २९ डिसेंबर १९९३
५. पुणे जिल्हा आदिवासी उपयोजना/आदिवासी उपयोजना क्षेत्राबाहेरील क्षेत्र/माडा, मिनीमाडा क्षेत्राचा प्रारूप आराखडा, एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प घोडेगाव-२००४-०५
६. आदिवासी विकास विभागामार्फत राबविण्यात येणाऱ्या विविध योजनांची सक्षिप्त टिपणी- एकात्मिक आदिवासी विकास प्रकल्प, घोडेगाव प्रकाशित, २००७-०८
७. माहिती पुस्तिका, आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, २०११-१२
८. नागरीकांची सनद, आदिवासी विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन, माहिती पुस्तिका, २०१५

संकेतस्थळे :

1. <http://mahasab.maharashtra.gov.in/population1.do>
2. <http://mahatribal.gov.in>
3. <http://www.censusindia.gov.in>
4. <https://tribal.maharashtra.gov.in>
5. www.censns.gov.in
6. www.gondtribe.in
7. www.kolamtribe.in
8. www.korkutribе.in
9. www.tribalculture.in
10. www.tribaldemography Maharashtra
11. www.tribaldemography.in
12. www.tribaldevelopment.in
13. www.tribalintegration.in
14. www.tribalproblems.in
15. www.tribalwelfare.in
16. www.warlitribе.in

-----***-----